ČASOPIS ZA KULTURU I DRUŠTVENA PITANJA BEHAR GODINA XXI • 2012. • BROJ 109 • CIJENA 20 KN

BEHAR

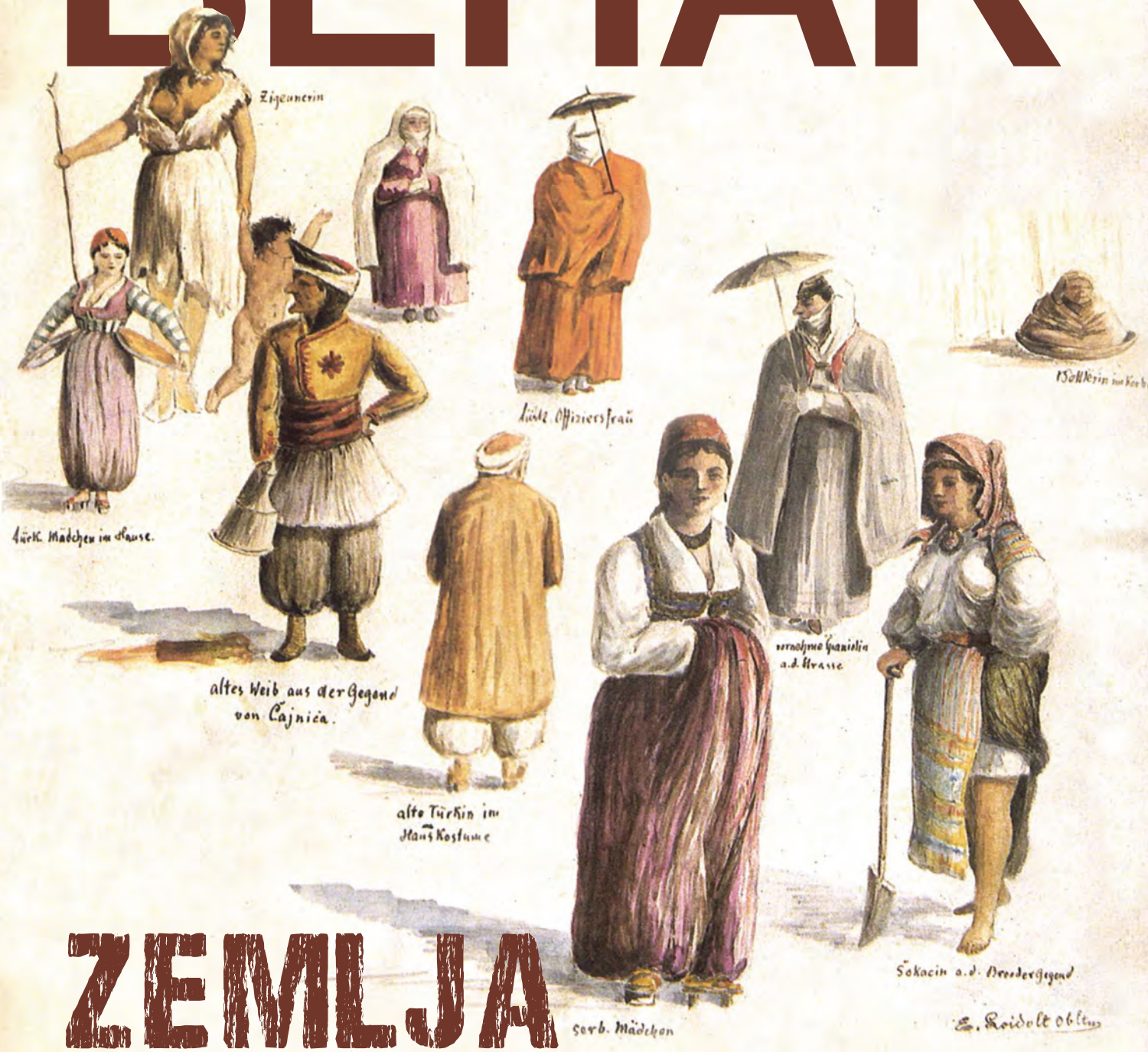

ZEMLJA ĆEIFA I KISMETA

Strani putopisci o Bosni i Hercegovini

BEHAR, dvomjesečni bošnjački časopis za kulturu i društvena pitanja

Nakladnik:
Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske PREPOROD

Glavni i odgovorni urednik:
Sead BEGOVIĆ

Izvršni urednik:
Filip Mursel BEGOVIĆ

Uredništvo:
Senad NANIĆ, Sena KULENOVIĆ, Edin Urjan KUKAVICA, Azra ABADŽIĆ NAVAEY

Rukopisi i fotografije se ne vraćaju

Adresa:
BEHAR
KDBH "Preporod"
Vukovarska 235, 10000 Zagreb, Hrvatska
Telefon i fax: 00385 (0)1 483-3635
e-mail: kdbhpreporod@kdbhpreporod.hr
casopisbehar@gmail.com
web: www.kdbhpreporod.hr

Cijena po primjerku 20 kn, dvobroj 40 kn, godišnja pretplata 100 kn
Cijena u BiH: 5 KM, dvobroj 10 KM, godišnja pretplata 20 KM.

Kunski žiro-račun:
ZABA **2360000-1101441490**

Devizni žiro-račun: SWIFT ZABA HR 2X:
703000-280-3755185
(S naznakom: Preporod, za Behar)

Grafički dizajn i prijelom: **Selma Kukavica**

Tisak: **mtg-topgraf d.o.o., Velika Gorica**

Tiskano uz financijsku potporu iz Državnog proračuna Republike Hrvatske putem Savjeta za nacionalne manjine Republike Hrvatske.

ISSN 1330-5182

Mišljenja i stavovi koje zastupaju autori, nisu nužno i stavovi uredništva.

Behar je prvi slavni bošnjački list tiskan latinicom u Sarajevu godine 1900., a izlazio je sve do 1911. godine. Prvim mu je urednikom bio Safvet-beg Bašagić, a vlasnik Ademaga Mešić. Objavljivao je tekstove "za zabavu i pouku", izvorne i prijevodne književne priloge bosanske i islamske obojenosti. Beharov se sjaj nije dao integracijom pretopiti u bliske susjedne kulture, a niti preimenovati. Od 1992. godine izlazi zagrebački Behar ocijenjen "najboljim što su Bošnjaci dosad imali". On je najbolji izraz povezanosti nacionalne manjine sa životnom sredinom, dijasporom u svijetu i matičnim narodom u Bosni i Hercegovini. U desetogodišnjem razdoblju (1992.-2002.) glavni i odgovorni urednik zagrebačkog izdanja bio je književnik Ibrahim Kajan, a potom ga je zamijenio dr. Muhamed Ždralović koji je tu službu obnašao do ljeta 2006. godine.

SADRŽAJ

Na naslovnici: Eduard Loidolt

RIJEČ UREDNIKA

3 Sead Begović: **A što ako ti zemlja izbaci kosti?**

ZEMLJA ĆEIFA I KISMETA
Strani putopisci o BiH

5 Ajka Tiro Srebreniković: **Svi krećemo u krug istim putem: Priča i putopis u književnim djelima**

7 Hamdija Kreševljaković: **Strani putopisci o našoj čaršiji**

9 Ibrahim Karabegović: **Sarajevo u očima stranih putopisaca od polovine 16. do kraja 17. stoljeća**

12 Lejla Gazić: **Sarajevo u ljetopisima iz 17. i 18. stoljeća**

14 Omer Hadžiselimović: **Na vratima Istoka (engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka)**

33 **Kratki francuski putopis kroz Hercegovinu i novopazarski sandžak iz godine 1611.**
Priopćio: Vjekoslav Jelavić

37 Midhat Šamić: **Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX. stoljeću (1836. – 1878.) i njihovi utisci o njoj**

45 Aleksandar Fjodorović Giljferding: **Putovanje po Bosni, Hercegovini i Staroj Srbiji**
Preveo s ruskog: Branko Čulić

52 Matija Mažuranić: **Pogled u Bosnu, ili kratak put u onu Krajinu (učinjen 1839.-40. po Jednom Domorodcu)**

57 Hamdija Kreševljaković: **Ahmed Dževdet - pašina pisma o Bosni iz 1864. godine**

62 Dr. August Heimer: **Kroz Bosnu i Hercegovinu: ilustrirani historijski, geografski i etnografski opis**
Priredio i preveo sa švedskog: Izet Muratspahić

64 Ibrahim Krzović: **Eduard Loidolt**

65 Vefik Hadžismajlović: **Edmund Misera**

67 **Akvareli**: Bosna i Hercegovina – ljudi, gradovi krajevi:
Eduard Loidolt
Edmund Misera

75 Radoslav Lopašić: **Bihać i Bihaćka krajina (Mjestopisne i poviestne crtice)**

79 Heinrich Renner: **Bosnom i Hercegovinom uzduž i poprijeko 1896**
S njemačkog preveo: Ibrahim Dizdar

85 Muhamed Ali-paša: **Ljetno putovanje u Bosnu i Hercegovinu**
Prevela i priredila: Hana Younis al-Ghoul

90 Robert Michel: **Mostar - 1908 (s fotografskim snimcimaWilhelma Wienera)**
S njemačkog preveo: Irfan Čolaković

96 Leon Biliriski: **Bosna i Hercegovina u *Uspomenama* Leona Biliriskog**
Prijevod s poljskog: Zdravka Zlodi

100 Karin Boye: **Izlet u Trebinje**
Priredio i sa švedskog preveo: Izet Muratspahić

103 Tone Bringa: **Biti musliman na bosanski način: identitet i zajednica u jednom srednjobosanskom selu**
Prevela: Senada Kreso

112 Robert J. Donia: **Sarajevo Biografija grada**
Prijevod s engleskog: Daniela Valenta

A što ako ti zemlja **izbaci kosti?**

Sead Begović

Kako pristupiti putopisu kao književno povijesnom fenomenu, putnici između 15. i 19. stoljeća nisu to mogli znati zbog manjka književnih uzora i ne shvaćajući posve podudarnost s fikcionalnom pripovjednom prozom, a oslanjajući se mahom na geografsko povijesne koordinate (koji uključuju i lijepe panoramske prizore krajolika i pojedinih naselja i gradova te često unaprijed koristeći nepouzdane podatke oskudnog putnog itinerarija). Dakle, neki su strani putopisci, zastupljeni u ovom broju "Behara", zaista zaslijepljeni pejsažnom ljepotnošću bujne Bosne i krševite Hercegovine, neke pak uznemiruje i privlači politička konstelacija raspeta između dva carstva, potom vjerski raspored pučanstva (detaljni opisi pojedinačnih kateheza i adeta, folklor, odijevanje, ples, hrana, oružje, alati), običajne zakonitosti u svakodnevnom životu, školstvo, sudstvo, sociopsihološki aspekti kulture, ekonomija, građevinarstvo (posebice kada je riječ o bogomoljama), jeziku (strastvenim slavenskim besjedama muslimana, katolika i pravoslavaca, ali i nazočnost te značaj turskog jezika: "gdje pasu začarane ovce i stoka, a vile lebde u izmaglici na ivici šuma"), mitska vjerovanja, smrti (sahrane) urokovanja, ašikovanja i udvaranja (Prmjerice: "...mjesec u njedrima Neretve i ta svjetlost, taj veo, koji obavija gipke djevojke kojima se s propisnom strogošću pristupa ...", ili "žene koje šire miris ružinog ulja, ružine vodice, ekstrakta agave, mošusa, šafrana i ambre, a vidljiv je i odbljesak pudera od bijele perunike). Sve će to ispuniti neodoljivi poriv za putovanjem koji je jači od nemilih događaja s kojima se susreću strani putnici (diplomate, avanturisti poput 'engleskih gentlemena, svećenici misionari, špijuni, znanstvenici itd.): ponekad s pljesnivim i kiselim ogriskom hljeba u ustima i rojevima buha koje se gnijezde u njihovim kosama na sumnjivim konacima ili pak kao musafiri za raskošnim valijskim soframa.

Naime, i nije sve strašno kao što nije i ni bajkovito, ali je posvema ozbiljno. Najveća uvreda koju možete uputiti Bosancu jeste da mu poželite "da mu zemlja izbaci kosti". No, prije svake namrštenosti, putnika namjernika pozvat će se na kafu i lulu duhana i on će pritom spoznati da domaćini lijepo pjevaju, da posjeduju pjesnički genij u ljubavnim sadržajima i ratničkim podvizima u pjesmama koje su dostojne jednog Ahila.

Naime, i nije sve strašno kao što nije i ni bajkovito, ali je posvema ozbiljno. Najveća uvreda koju možete uputiti Bosancu jeste da mu poželite "da mu zemlja izbaci kosti". No, prije svake namrštenosti, putnika namjernika pozvat će se na kafu i lulu duhana i on će pritom spoznati da domaćini lijepo pjevaju, da posjeduju pjesnički genij u ljubavnim sadržajima i ratničkim podvizima u pjesmama koje su dostojne jednog Ahila. Često brzopleti zaključci putnika zamućuju pravo stanje na terenu te su im napisi letimični jer proishode iz usputnih razgovora, a takvi sugovornici (muslimani, kršćani, hrišćani) pretjerano ističu one strukturalne crte svoga života koje su srodne samo njihovom narodu i plemenu. U takvim uslovima vrlo je teško putopiscu postići neponovljivu jedinstvenost i disparatnost BiH. Dakle, putopisac se stalno pojavljuje u ulozi persone tragajući za vjerodostojnim podacima koji se kreću između javnih načela i privatnih iskustva. Dobro je primijetiti da uz kritičke stavove pojedini autori zauzimaju estetske, saznajne i moralne stavove koji proishode s obzirom na uživanje što ga neko iskustvo ispunjava samo po sebi. U tom smislu, ubrzo će saznati što je čast, hrabrost, gordost, ratobornost, ali i (su)osjećajnost te plahost i tolerantnost kao i (ponekad) odbojnost spram drugoga. Ali neminovno, upoznat će što je to "ćeif" ("samoišćeznuće u carstvu beskrajnosti") te "kismet" (sudbina, udes) koji su neodvojiv dio svake osobnosti.

Nesumnjivo, ovi putnici sa svojim napisima krče nove putove i nepoznatu će BiH uči-

niti preglednijom i dostupnijom – formirajući svoj i tuđi perceptivni i receptivni sud, naravno s pozitivnim i negativnim atribucijama koje "Behar" jednom s radošću ističe, a drugi put nipošto ne zaobilazi. Budući da je svaki strani putnik počesto i slikoputopisac, razvidno je da ga ne zanima puka dekoracija već izvorna komunikacija s prostorom i njenim stanovnicima. Neke kulturne vrijednosti (ne samo kao one muzealne) očuvale su se do naših dana. Njihov opis, njihov kritički kolorit, ovisi iz koje zemlje putopisac dolazi i, naravno, koji mu je zadatak putovanja. Već po tome ne možemo računati na feljtonističku objekciju već o posve novom prostoru stjecanja znanja i iskustva o drugome. Pritom dominira ono što je manifestno i transparentno bez suvišne kozmetike koja mu ulazi u "bijelo" ili u "crno". Važno je znati da čitalac ne iščitava suhoparnu kroniku. Dovoljno je znati da svaki stanovnik BiH u rečenom razdoblju može huknuti u šake i raspaliti vas po tintari, čuvajući dom (obitelj), čast i spektralnu tradiciju – ako vas već ne prisili da omirišete barut. Ipak, svaki gost je toplo ugošćen i ne mora umah odjuriti kao poparen, a to znači da svaki Bosanac i Hercegovac shvaća da je svako gubljenje perspektive u novom druženju istom i gubljenje novog bitisanja – ako se, naravno, ne dovodi u pitanje njihov autentični način života.

Nitko do 19. stoljeća nije dolazio u Bosnu pokusati svo znanje ovoga svijeta, osim ako to nije povremeni i primamljivi razdor triju dominantnih vjera na kojemu se može intervenirati i sudjelovati. Iako se takav život uređuje kroz strategiju molitvenog čina, bilo to kršćanskog, hrišćanskog ili muslimanskog, jedno jest jedinstveno: ljubav prema vlastitoj zemlji u kojoj se domicilno stanovništvo, svatko na svoj način, ne da nikome natkriliti. Posluh nije uvijek dobro došao jer će Bosanac, primjerice, uvijek birati planinu nego kip. Optimizam rođenja i raja (dženneta) u tom će slučaju nadilaziti ganutljivu melodramu. Stoga, turski nameti u jednom su razdoblju za običnu raju bili podjednako raspodijeljeni pa bosanski muslimani nisu zbog toga bili posve izjednačeni s Osmanlijama.

Nesumnjivo, ovi putnici sa svojim napisima krče nove putove i nepoznatu će BiH učiniti preglednijom i dostupnijom – formirajući svoj i tuđi perceptivni i receptivni sud, naravno s pozitivnim i negativnim atribucijama koje "Behar" jednom s radošću ističe, a drugi put nipošto ne zaobilazi.

I kad se čini da je vrijeme nepovratno stalo, u jednom trenutku shvaćamo da je, bez obzira na vremensku distancu, bruj pouka za sadašnjost (ovovremenost) sve veća. Možda bi preslobodno bilo zaključiti, s obzirom na veliku priču o globalizaciji, koliko su integrativni procesi u ovom dijelu Europe spori s obzirom na privide sličnosti i razlike. No, ako sve ove primjere shvatimo evolucijski postoji nada u novi repertoar životnih arabeski jedne izmučene zemlje i ispačenog naroda, jedne homogene rase (kako ističu putopisci u ovim prilozima) koju dijeli samo vjera i time se, po njima, BiH dijeli od Osmanskog carstva. Naime, islamizirani Bosanci uvijek su se smatrali renegatima za razliku od svojih susjeda katolika i pravoslavaca, a s druge strane Osmanlije u njima ne vide ništa drugo do nepotpune Turke, koji ne znaju turski (osim aga, pojedinih begova i diplomata) te se prema njima počesto ophode kao prema barbarima. Pritom ne smijemo zapostaviti panslavističku orijentaciju hercegovačkih franjevaca u samostanu u Širokom Brijegu, kao što je vrlo upitan svirepi vjerski žar bosanskohercegovačkih muslimana, jer, postoji niz dokaza o njihovu poštovanju zakonitosti prava drugoga. Otuda opore ocjene Turaka (jer nisu previše isticali svoje "slovenstvo") od strane ruskih putopisaca (primjerice: A. F. Giljferding). U njihovim napisima sklanjaju se i problemi katolika, protestanata i židova. Tako će neke od ružnih postupaka hrišćana pripisivati turskom nasilju. Primjerice: za oštećenje crkava i ikona uvijek su im krivi Turci, a ne hrišćanski seljaci koji su iskapali po zidovima dijelove fresaka da ih ponesu kući protiv uroka. Ako je to bilo tako, možemo govoriti o ideološkom porijeklu takvog viđenja.

Giljferding kaže da su osmanski Turci donijeli svoju religiju (islam) pa su uspostavili administrativnu strukturu "milleta", po kojoj je pripadnost jednoj naciji bila detrerminirana vjerskom pripadnošću, a ne, primjerice, zajedničkim teritorijem i jezikom. Dakle, već tada su se narodnosnost i pripadnost nekoj vjerskoj zajednici preklapali. Upravo stoga bi trebalo BiH muslimane pitati (u naše doba), "što znači deklaracija 'Bosanac', koju oni sebi, za razliku od drugih entiteta, dominantno priljepljuju na čelo. Zapravo, pošten čovjek bi trebao zaključiti da ne bi trebalo biti preklapanja između države i nacije, bez obzira na kulturni identitet zasnovan na pripadnosti religijskoj zajednici. Dakle, od davnina su postojale tri (ili više) etnoreligijske zajednice koje govore istim jezikom, sve do rata 1991. godine kada neki "nacionalno osvješćeni" odjednom počinju sintetski mijenjati tradicionalne bosanske običajne kodove.

No, ako sve ove primjere shvatimo evolucijski postoji nada u novi repertoar životnih arabeski jedne izmučene zemlje i ispačenog naroda, jedne homogene rase (kako ističu putopisci u ovim prilozima) koju dijeli samo vjera i time se, po njima, BiH dijeli od Osmanskog carstva. Naime, islamizirani Bosanci uvijek su se smatrali renegatima za razliku od svojih susjeda katolika i pravoslavaca, a s druge strane Osmanlije u njima ne vide ništa drugo do nepotpune Turke, koji ne znaju turski (osim aga, pojedinih begova i diplomata) te se prema njima počesto ophode kao prema barbarima.

Svi krećemo u krug istim putem:
Priča i putopis u književnim djelima

Piše: **Ajka Tiro Srebreniković**

Književni oblici u čijoj se strukturi skrivaju nefiktivni žanrovi (kronika, putopis, pismo, dnevnik itd.) nude čitatelju mogućnost "autentične" i "istinite" spoznaje vremena, događaja i osoba, prisutnih u tom tekstu. Metonimijski način pisanja omogućava da se ne naruši privid pseudopovijesne zbilje, u koju se u prvi plan stavlja označeno koje ih s drugim označenim u tekstu, ipak, čini estetički funkcionalnim. Bez obzira na tumačenja koja ove žanrove stavljaju pod plašt "istinitosti", čitatelju se neumitno nameće pitanje i autorove osobnosti, a njegova, tobože, neutralna pozicija skrivena je u načinu interpretiranja i predočavanja stvarnosti. Individualni doživljaj nekog prostora ne može imati apsolutnu oznaku istinitosti jer vlastite emocije, koje u trenutku pisanja/zapisivanja izbiju na površinu, nikad ne mogu biti objektivne činjenice jer se za njih duboko vežemo, postavljajući ih na samo pročelje našeg unutarnjeg svijeta. Pa tako i u nefiktivnim žanrovima kronike, putopisa, pisma, dnevnika itd.

Književnost je u svojoj dugoj tradiciji oduvijek obilovala prostornim metaforama koje ne predstavljaju njen običan ukras, jer se u kontekstu govora o određenom prostoru skriva i oblik ideologije, što znači da se prostorne jedinice u književnom diskursu (iako su dijelovi metonimijskog govora) ne mogu tumačiti i prihvatiti kao objektivne činjenice. Suvremena književna teorija ukazuje na njihov značaj, prije svega u okviru intertekstualne i interkulturalne interpretacije književnog djela.

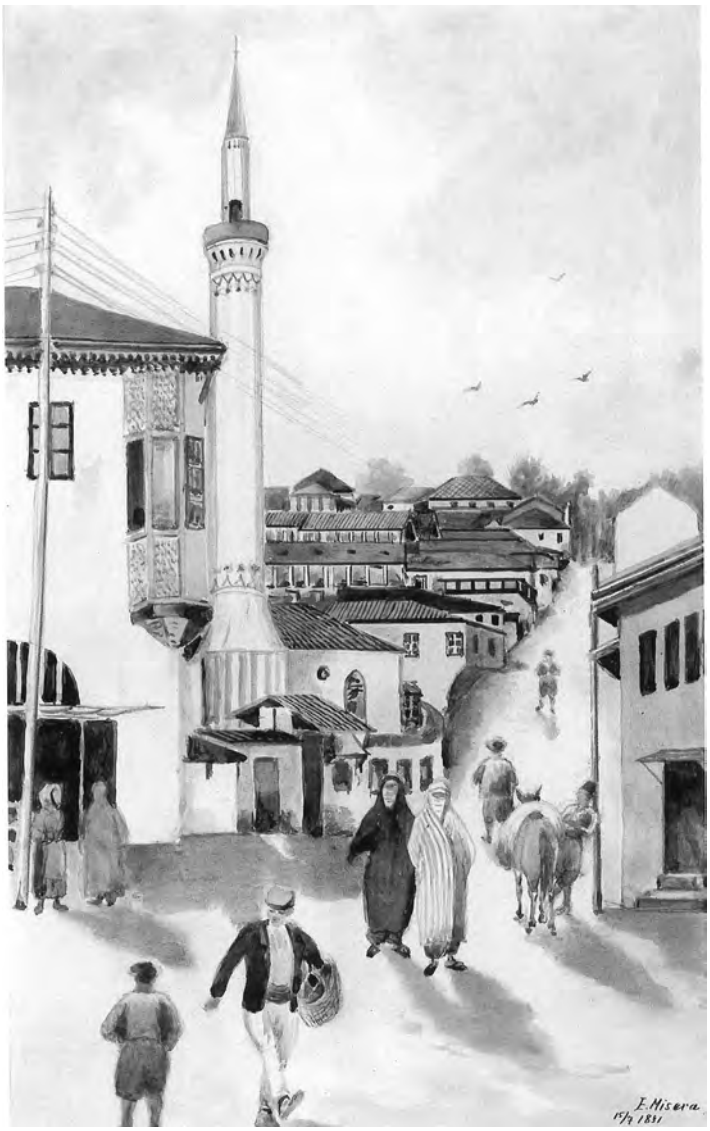

Čovjek postmodernog vremena nastoji razumjeti i shvatiti onaj drugi identitet te zbog toga i postmoderna kritika pokazuje više interesa za nefiktivne žanrove u kojima se zrcali "objektivna" slika onog *drugog*. Čitatelju ovi žanrovi, pored estetskog ugođaja, omogućavaju predodžbu o političnosti određene sredine, ali i ekonomskom i političkom egzilu pojedinaca u "realnom" vremenu. Suvremeni putopisi mogu biti uspješni promotori određenih turističkih destinacija, gdje dolazi do toga da se književno (nefiktivno) djelo u vremenu zakonitosti tržišta uključuje u promidžbu, a time i profit. Taj fenomen Dean Duda (knjiga: "Priča i putovanja") naziva estradizacijom književnosti. Putopisni diskurs nudi mogućnost analize u okviru poetičke prakse primjenjive kako za fiktivne tako i nefiktivne oblike, diskurse, ali i kulturološke i sociološke analize s osvrtom na kritiku ideologije.

U suvremenoj bosanskohercegovačkoj književnosti, posebno bošnjačkoj, od devedesetih se godina 20. st. do danas, koju bismo mogli s pravom nazvati i književnosti u egzilu, jer u većini slu-

jeva nastaje na prostorima izvan BiH, interakcijski povezuje diskurs umjetničke priče (svijet fiktivnog-izmišljajnog) sa u povijesti književnosti marginaliziranim žanrovima kronike, putopisa, pisma, dnevnika itd. *Roman se našao u situaciji da svjedoči o užasu rata, kao antropološkoj tragediji*. Upravo u romanu koji svjedoči o užasu rata i izmještenosti (vremenskoj i prostornoj) reflektirat će se prožimanje fiktivnih i nefiktivnih književnih oblika, možda, više nego u drugim književnim oblicima, čime roman postaje *mjesto propitivanja odnosa povijesti i pripovijesti.* Upravo zbog propitivanja povijesti i pripovijesti, roman je došao u kriznu situaciju zbog ironiziranja koncepta istine i fikcije.

Još je Aristotel odvojio fikciju od historije. Poezija (fikcija) je superiornije u odnosu na historiju jer historija govori o onome što se dogodilo, a pjesnik o onome što bi se moglo dogoditi. Tradicionalno povlačenje putopisa, dnevnika, pisma itd., kao rubnog diskursa u suvremnoj bosanskohercegovačkoj književnosti, vješto se premošćuje na način da se njihova osnovna poetička praksa utkiva u umjetničku priču, a da se pri tom ne pravi oštra granica između jednog i drugog diskursa. Na taj način suhoparni svijet kronike, putopisa, dnevnika ili pisma čitatelju postaje zanimljiv, a priča kao da postaje zanimljivija i vjerodostojnija jer je ukomponirana u realni prostor i realno povijesno vrijeme koje se čitatelja duboko tiče. Sukladno riječima Tzvetana Todorova, postaviti pitanje istinitosti umjetničkog oblika nema smisla jer se umjetnički oblik ne može podvrgnuti testu istine. On niti je istina niti laž, predstavlja samo mogućnost određene spoznaje. Djela bosanskohercegovačke književnosti nastajala u vremnu nakon 90.-tih godina 20. st. su u većini slučajeva tematski vezana za društveno političko stanje u Bosni i Hercegovini. Izvanknjiževna realnost nije samo u funkciji oslikavanja konkretnog prostora, nego u kontekstu skriva i određene ideološke segmente promišljanja.

Pripovjedači književnih djela s temom Bosne nastoje "objektivno" prezentirati i sagledati događaje te se emotivno od njih distancirati, a samo u aluzijama na tragično vrijeme rata ponuditi sliku koju će čitatelj realno uobličiti, pri čemu se pripovjedačeva pozicija koncipira kao kroničareva svijest, tj. svijest koja istinito predočava istinite događaje kao fragmente "provjerene" povijesti. No, međutim, pripovjedač, se ne kreće u provjerenom povijesnom diskursu pa zbog toga i njegova priča u konačnici nema oznaku apsolutne istinitosti. Naravno, to i nije neki hendikep za povijesno postavljenu priču jer se diskurs umjetničkog svakako protivi znanstveno povijesnom diskursu. Pripovjedač ne govori samo kao historijska svijest koja registrira povjesne događaje, nego im autor vrlo često namjenjuje i ulogu putopisca koja je drugačija od uloge kroničara, jer se u putopisni diskurs može unijeti i dio osobnog doživljaja, izraženog kroz komentar ili opis određenog "realnog" prostora. Kroničareva svijest je na neki način zarobljena u putopisnoj svijesti iz razloga što bi kroničar trebao vjerodostojno svjedočiti o određenim društveno političkim događanjima. A putopisac svjedoči o odlasku iz jedne sredine (itinerarij) u drugu, a objektivnost mu je apsolutno upitna jer ga vlastiti komentari i opisi stare ili nove sredine maksimalno izdaju.

Dean Duda u *Priči i putovanju* pod pojmom *itinerarij* podrazumijeva *obavijest o odabiru i slijedu putničkih postaja, vremenu i načinu putovanja.* Nažalost, pojam itinerarij u djelima bosanskohercegovačke književnosti koja obiluje prostornim metaforama, nastale od 90.-tih godina 20. st. do danas, ne može se podrazumijevati u onom smislu u kojem ga određuje Dean Duda. Društveno-politički konteks u kojemu su nastajala tematizirana djela o Bosni nije dozvoljavao osobama, preslikanim u književne likove da biraju svoje krajnje postaje i odredište, sve se događalo u vremenu protjerivanja cijelih naroda s jednog prostora BiH u drugi ili protjerivanju izvan BiH. Kultura izbjeglica i egzilanata koji su opterećeni traumom i nostalgijom je vrlo zanimljiva te bi se njome u okviru interdisciplinarnog proučavanja trebalo detaljnije pozabaviti. Povijest svakodnevnog života posredno je uključena u putopisni diskurs. Pripovjedači u književnim djelima s temom Bosne i njenog naroda se razlikuju od kroničara po tome što se izjašnjavaju preko medija u kojemu literarno uobličavaju pojedine životne situacije i time stvaraju raspoznatljiv umjetnički znak, obojen zasebnom kulturološkom oznakom Bosne i njenih ljudi. Putopisni diskurs pojačava kroničarevu namjeru da se književno djelo prihvati kao "objektivna" istina i kao izrazito mimetički oblik, upravo zbog toga što je blizak izvještajnom diskursu koji u prvi plan postavlja predmetnost svijeta. Autori svoje likove, iako su proizišli iz realnih životnih prilika, postavljaju u fiktivni svijet u kojemu iznose svoje poglede, razmišljanja itd.

Opreku književno/neknjiževno nadomješta različita tipologija diskursa. Zbog toga je književnost otvorena kategorija u koju se može, teoretski, uvrstiti bilo koja vrsta diskursa, ali samo pod uvjetom da taj diskurs ima nečeg zajedničkog s diskursom što ga iz književnog teksta možemo izdvojiti, a to jeste struktura koja ili pokazuje izmišljajnost teksta ili omogućuje tekstu da ga se čita kao da je izmišljajan. Nefiktivnim diskursima u umjetničkom tekstu izražava se svijet izvan književne realnosti, a uključeni u fiktivni svijet oni više ne ocrtavaju samo konkretni prostor i vrijeme, nego se stavljaju u funkciju oslikavanja cjelokupnog umjetničkog prostranstva i njegove svevremenosti. Ivo Andrić na kraju *Travničke hronike* zapisao je: *Svi krećemo u krug uvijek istim putem, koji vara, a samo se smjenjuju ljudi i naraštaji koji putuju, stalno varani.*

Hamdija Kreševljaković

Strani putopisci o našoj čaršiji

O Sarajevu, sarajevskoj čaršiji i njenim znamenitostima pisalo je više stranih putnika. Njihovi su podaci u pogledu broja kuća, džamija i drugih zgrada često pretjerani, dok ono što se odnosi na čaršiju odgovara najviše stvarnom stanju. Kako su za ovu radnju od osobitog interesa baš ti podaci, to ćemo ih ovdje ogledati do kraja XVII. stoljeća, kad je ovaj grad bio od neprijateljske vojske 1697. godine pretvoren u gomilu pepela. Sarajevo se nakon toga požara popravilo, ali u XVIII. i XIX. stoljeću nije zadobilo svoj stari izgled. Njemu se ipak nije dogodilo ono što makedonskom Skoplju, nakon slične katastrofe za vrijeme pohoda vojskovođe Pikolominija 1689., jer je Sarajevo i dalje ostalo glavni obrtnički centar Bosne i Hercegovine, dok je Skoplje svoj dotadašnji značaj izgubilo.

Prvu vijest o našem gradu daje nam 1550. venecijanski putnik Katarino Zeno. U njegovu putopisu čitamo kako je Sarajevo varoš puna vrtova i dobrih voćnjaka, trgovačko mjesto naseljeno Turcima, Srbima i Dubrovčanima; kuće da su od kamena i zemlje, zatim da je u mjestu mnogo džamija i karavan-saraja, da ima tvrđica na vrh brda, i, napokon, da su spomenuti vrtovi u Sarajevu lijepi kao u Padovi.[1] U jednom pismu splitskog trgovca Marka Kavanjina, koji je ovdje boravio 1605. i 1606. godine, govori se o bogatstvu čaršije, ljepoti zgrada, mnoštvu dućana i česama.[2] Dosta podrobnu vijest o varoši i čaršiji daje nam jedan drugi Splićanin, imenom Atanasija Grgičević (Athanasio Georgiceo). On piše 1628. godine ovo:

"Sarajevo je vrlo velik grad, položen kao neka lađa, djelimično među brežuljcima, djelomično na brežuljcima koji su vrlo lijepi i ljupki, a na koje se nadovezuju drugi brežuljci gotovo goli, koji malo-pomalo rastu i stvaraju gotovo vrlo visoke planine. Sredinom grada prolazi rijeka, na kojoj se nalaze vrlo lijepi mostovi, od tesanog kamena, izgrađeni na moderan način. U tu rijeku utječe jedna voda koja nije velika, koja dolazi iz jednog

[1] Dr. P. Matković, Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. vijeka, Rad Jugoslavenske akademije, LXII, str. 95.

[2] Original u Muzeju grada Splita.

brda po tim brežuljcima i pokreće kolesa više od 50 mlinova. Zatim ima na tim brežuljcima nekoliko česmi od tesano obrađenog kamena za poslugu putnika kao i onih koji su u gradu. Navrh grada, na jednom vrlo visokom brežuljku i odvojenom od brda, nalazi se jedna stara tvrđava ne odviše velika, koja bi malo vrijedila gradu ako bi neprijatelj došao, iz čega zaključujem da u staro doba grad nije bio velik, nego da je od Turaka bio jako povećan. To se poznaje i po mošejama koje su oni izgradili ili čiji će broj biti 115.

Neke su od njih tako velike i tako lijepe, od kvadratnog kamena i pokrivene olovom, da ih ne bi trebalo nego samo blagosloviti i metnuti unutra oltare sa slikama, i od njih bi se napravile vanredne crkve. Misli se da će ovaj grad imati više od 15.000 kuća, od kojih je 12.000 trgovačkih i zanatskih radnji. Katoličkih kršćana ima oko 40 kuća. Postoji saraj (geto) Jevreja, okružen vrlo visokim zidom. Ima mnogo karavan-saraja za primanje stranaca. Dalje ima jedno mjesto gdje se navečer svakom siromašnom putniku izdaje večera. Tu ima trgovaca koji će imati, osim robe, u gotovu novcu koji 50, koji 100, koji 200, koji 300 hiljada dukata, jer sva roba koja iz Turske ide u Split i koja dolazi iz Splita prolazi kroz taj grad. Ukratko, izuzevši Carigrad, nema grada u ovom dijelu Evrope podloženom Turčinu, ni bogatijega ni koji ima više mošeja i u većoj množini nego što je Sarajevo".[3] Najslikovitiji opis sarajevske čaršije dao je Robert Stanhopes po pričanju plemenitog gospodina i viteza Henrika Blunta, koji je u ljeto 1634. proboravio u Sarajevu 3 dana. On među ostalim piše:

"Na glavnom trgu i u pedeset ulica uokrug trga ima valjda šest ili sedam stotina dućana s robom svake vrste. Trgovački dućani i zanatske radnje grupirani su strogo po cehovima - oni ih zovu "esnafi" - baš kao po Zapadnoj Evropi i kao što je doskora bilo i u engleskim velikim gradovima. U kožarskoj ulici, koju zovu "Sarači", možeš vidjeti divne robe iz raznobojne kože i prekrasnu konjsku opremu, da je se nagledati ne možeš. Nedaleko su trgovine svakovrsnog krzna od šumskih zvijeri. Među njima ima tako krasnog, da bi londonske žene dale ne malo godina života za jedan ogrtač iz njega. U jednoj poduljoj ulici vidio sam dućane, prepune zlatnog nakita ljepote kao u haremskih ljepotica iz arapskih i indijskih bajki, a iz srebra izrađeni ukrasni predmeti svojom ornamentikom, punom fantastičnih šara, ne zaostaju nimalo za venecijanskim radovima ove vrste. Naročito su me očarali srebrom i zlatom vezeni bezbrojni cigarluci i lijepo išarani čibuci, ponekad dugi 3 jarda. Kad uđeš u kafanu i ogledneš se za mjesto gdje ćeš sjesti, valja ti dobro paziti da ne zapneš za čibuke koje pušači, sjedeći na oniskim jastucima, ispruže do nasred kafane. Ako nogom staneš na čibuk ili ga samo dirneš, može te skupo stati, jer kvariš ćeif Sarajlija. I koliko god je na Čaršiji graja, u kafani je tišina. Lijepo čuješ kako krklja tekućina u nargilama i kako vri kahva na žeravici. Kad uniđe nov gost, najprije pogleda i potraži mjesto gdje će sjesti, pa kad sjedne, onda se ogledne desno i lijevo i pravo po gostima, koji od ranije sjede u kafani, pa onda, pošutivši još minutu ili dvije, izrekne pozdrav. Zatim opet šutnja kao u katoličkih trapista.

U trgovinama tekstilom vidio sam dobre engleske čohe i skupocijene ispanske i venecijanske kadife. Tkanine za laganu žensku odjeću, kao paučinu tanku svilu u prekrasnim mustrama, dobavljaju iz Male Azije. Nešto podalje čitamo kako žene oblače na noge čizme iz mekane crvene ili kao limun žute kože. Po čaršiji mnogo seoskog svijeta, Turaka i krštenih. Teško sam ih razlikovao, jer je u krštenih veći turban na glavi nego u Turaka i pogleda su mrka kao jeničari. Kako se ove godine spremalo na pohod u Poljsku, u dva velika hana na čaršiji čuvala je straža stotine i stotine vreća pirinča, šećera i zobi. Zbog pripreme za rat pred trgovinama oružjem je gurnjava. Skaču iskre iz čelika i škripe drveni stalci, oštre se mačevi i handžari i jatagani. Pred aščinicama redovi, a iznutra se osjeća miris bijeloga i crvenog luka, da ti sve suze idu na oči". Ovo donosim po prijevodu Koste Mandića, koji je izašao u "Oslobođenju 14. od 29. marta 1953. godine.

Godine 1640. boravio je ovdje i opet jedan Primorac, Pavle iz Rovinja. On među inim piše kako u jevrejskoj čaršiji ima mnogo dućana, ali nema onako fine robe kao što su na Pjacu sv. Marka. "Pokazaše mi carinarnicu, koja je nalik na manastirsko dvorište, puno denjkova robe. Razgledasmo kovačku i kujundžijsku uličicu, sve lijepo uređene. Tu u jednom dućanu sjedaše majestetski jedan Turčin. Rekoše mi gospoda da je pod njegovom jurisdikcijom sva trgovačka roba".[4]

Nešto kasnije, ali prije 1656., piše turski geograf Hadži-Kalfa (Ćatib Čelebija) u svom zemljopisu "Rumelija i Bosna":

"Bosna-Saraj, 26 dana od Carigrada, glavna varoš zemaljska, tako nazvana po dvoru koji je u njoj sultan Mehmed podigao. Na zapadnoj strani varoši ima jedno polje; s ostalih su strana visoke planine. Rijeka Miljacka dolazi s istoka, protiče kroz varoš i utječe potom u Bosnu. Na istočnoj strani varoši ima gradić. Varoš je gotovo tako velika kao Drenopolje, ima 100 većih i manjih džamija, dva bezistana, više kupatila i kod Husrevbegove džamije sahat sa zvonom. Od voća ovdje sazrijeva grožđe. Mnogi evropski trgovci dolaze u ovu varoš".[5] Godine 1658. boravio je ovdje kraće vremena francuski putnik Quiclet. O našoj čaršiji piše ovako:

"Veliki trg ili čaršija je čudo. U nedjelju, koja je u Turskoj pazarni dan, naći je tamo neizmjerno naroda i svake vrste robe na prodaju. Ima i lijep Atmejdan ili konjski trg, gdje se na isti dan prodaje mnogo i vrlo jeftino i vrlo dobrih konja. Imade i vrlo lijepih tržnica, zatvorenih, koje se noću zatvaraju kao zemaljske palače; zovu ih bezistani. Tu se prodaje sukno, vosak, platno, koža, lijepo krzno i postave, svila i druga roba koja dolazi iz Mletaka i druga roba i radovi iz zemlje".[6]

Godinu dana kasnije (1659.) napisao je Evlija Čelebija pored ostalog i ovo: "U čaršiji ima svega hiljadu i osamdeset lijepih dućana. Čaršija je sasvim velika i po redu građena, vrlo slična halepskoj i brusanskoj. Većinom je pokrivena direcima, a ne kubetima. Ulice su veoma čiste i kamenom taracane. Ima vrlo lijep tvrd bezistan pod kubetima, a u njemu razne skupocijene indiske, sindske, arapske, perzijske, poljske i češke robe. Dubrovnik i velika Venecija donose ovamo na konjima bezbrojnu i različitu robu na prodaju, jer su Zadar, Šibenik i Split dva-tri konaka udaljeni. Kazaska, kazanžijska i čokadžijska (terzijska) čaršija vrlo su živahne".[7]

Iz godine 1657. ima jedna bilješka o Sarajevu od Talijana Đovanija Morosinija. On kaže da je varoš bogata robom, naročito bakrenom, koje nigdje više u Turskoj nema ni toliko, ni tako dobra kvaliteta.[8] Po jednom kratkom izvještaju iz 1676., u Sarajevo dolazi mnogo svijeta radi trgovine.[9] Godine 1680. prošao je kroz Sarajevo putnik Antonio Beneti na putu za Carigrad. On je kratko ali jezgrovito opisao Sarajevo i ističe da je trgovina, naročito životnim namirnicama, vrlo jaka.[10]

Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela*,
Sarajevo - iz prošlosti sarajevske čaršije
Knjiga II, Veselin Masleša, Sarajevo,
1991., 740. S.

[3] M. Batinić, Nekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj povijesti, Starine Jug.akademije, XVII, str.126-127.
[4] S. Zlatović, o.c.36-37.
[5] S. Novaković, Hadži-Kalfa ili Ćatib Čelebija, turski geograf XVII veka o Balkanskom poluostrvu, Spomenik SKA, XVIII (1892), str.79.
[6] Dr. Ć. Truhelka, o.c.432 - 433.
[7] S. Kemura, o.c.188.
[8] V. Skarić, o.c.106.
[9] Ibid.
[10] V. Skarić,o.c.188-189.

Ibrahim Karabegović

Sarajevo u očima stranih putopisaca
od polovine 16. do kraja 17. stoljeća

U vremenskom razmaku od polovine 16. do kraja 17. stoljeća Bosnu i Hercegovinu, njene gradove, posebno Sarajevo, posjetili su brojni putnici sa različitim povodima, namjerama i ciljevima. Neki od ovih putnika, impresionirani onim što su vidjeli i doživjeli, ostavili su trajna svjedočanstva o našim krajevima, gradovima, ljudima i običajima. Življe interesovanje stranaca za Bosnu i Hercegovinu počinje polovinom 16. stoljeća, a neposredno je vezano za uspostavljanje diplomatskih odnosa zapadnih zemalja sa Osmanskim Carstvom i za napore na unapređenju trgovine sa poznatim trgovačkim centrima na Balkanu, među kojima je Sarajevo zauzimalo jedno od prvih mjesta. Kako je poznato, graditeljstvo i trgovina u Sarajevu u 16. stoljeću doživljavaju svoj procvat. Naravno, diplomatija i trgovina nisu jedini razlozi za dolazak stranih putnika u Bosnu i Hercegovinu i u Sarajevo. Prve francuske putnike u Bosni i Hercegovini susrećemo u prvoj četvrtini 16. stoljeća, a njihova učestala putovanja kroz Bosnu i Hercegovinu na putu za istok u uskoj su vezi sa uspostavljanjem prijateljskih odnosa između Francuske u vrijeme Fransoa I. i Turske u vrijeme sultana Sulejmana Velikog.

Na njihovo zbližavanje, pored ostalog, uticala je opasnost od zajedničkog neprijatelja španskog kralja Karla V. pa su Turska i Francuska 1535. godine sklopile ugovor koji je Francuskoj, u odnosu na druge zemlje, obezbjeđivao privilegiran položaj i koji je značio početak dugog perioda ekonomskog, političkog i kulturnog uticaja Francuske u Turskoj i na istoku.[1] Da bi stigli u Carigrad, ondašnji putnici su imali da biraju jedan od četiri različita puta, koji su vodili preko mora, preko Ugarske, preko Grčke i preko Slavonije. Od sva četiri puta najsigurniji i najudobniji bio je ovaj posljednji. To je poznati Dubrovački drum, koji je išao kroz Trebinje, Bileću, Gacko, Foču, Pljevlja, Novi Pazar, Niš, zatim preko Sofije u Carigrad.[2] Mnogi od stranih putnika kroz Bosnu i Hercegovinu skretali su sa ovog druma da bi posjetili Sarajevo, dok su drugi dolazili sa sjeverozapada i sjeveroistoka, prelazeći u Bosnu na graničnim prelazima koji su se nalazili na rijekama Savi, Uni i Drini.

Putnici iz 16. i 17. stoljeća su uglavnom slučajni putnici. Obavljajući posebne zadatke na istoku, oni su kroz Bosnu i Hercegovinu prolazili usput i bilježili ono što su zapažali ili saznavali na svome proputovanju. Njihovu pažnju je privlačilo ono što je bilo neobično i izvanredno. Ovo mišljenje dr. Samića o francuskim putnicima i njihovim zapažanjima prilikom posjete Sarajevu može se odnositi i na većinu putnika drugih narodnosti.[3] Među tridesetak putnika koji su posjetili Bosnu i Hercegovinu do kraja 17. stoljeća i koji su o svojoj posjeti ostavili zabilješke, najmanje njih deset boravilo je i u Sarajevu. Među njima je bilo Austrijanaca, Francuza, Engleza, Italijana, Dalmatinaca, Slovenaca, Turaka i drugih. Prvu vijest o Sarajevu ostavio nam je mletački poslanik Katarino Zeno koji je 1550. godine prošao kroz Sarajevo. U svom putopisu kaže on kako je, dolazeći sa sjevera, došao u Blažuj i tu prenoćio. Sutradan je prešao Bosnu preko mosta na 7 svodova, a zatim Željeznicu i Dobrinju. Onda je ugledao još jednu rijeku (Miljacku), koja protiče i kroz Sarajevo. "Ta varoš", veli on dalje;... stere se

[4] Vladislav Skarić Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije. – Izabrana djela. Knjiga I, Sarajevo, 1985., str. 72.-73.; Hamdija Kreševljaković Sarajevo – iz prošlosti sarajevske čaršije. – Izabrana djela. Knjiga II, Sarajevo, 1991. str. 24. Citirano po P. Matković. Putovamnja po Balkanskom poluotoku XVI vijeka. Rad Jug. akademija. XVI vijeka. Rad Jug. akademije. LXJI, str. 94-95.

[5] M. Šamić, Navedeno djelo. str. 33.

među brežuljcima s obadvije strane; puna je vrtova i dobrih voćnjaka. Trgovačko je mjesto i naseljeno Turcima, hrišćanskim Srbima i Dubrovčanima. Kuće su sagrađene od drveta, kamena i zemlje. Tu ima mnogo džamija i karavan-saraja. Ima tvrđavicu, koja je sagrađena na vrh brda. Varoš ima 10.000 kuća, a svaka kuća ima svoj vrt i čardak. Vrtovi su lijepi, poput onih u Padovi. Tu je stolica sandžaka ove pokrajine. Tu je također veliki i mali sudac. Prošavši Sarajevo Katarino Zeno pominje gradić Hodidjed i kaže da u njemu stanuje dizdar sa 50 vojnika.[4]

Svoje impresije o Sarajevu iz prve polovine 17. stoljeća odnosno do 1660. godine, kada je u ovom gradu boravio Evlija Čelebi, ostavilo nam je nekoliko stranaca. Luj Žedoan (Luis Gedoyn), francuski konzul u Alepu, prvi je francuski patnik koji je pošao putem koji vodi iz Splita preko Klisa, Duvna i Konjica u Sarajevo. U prvoj polovini januara 1624. godine on je u Sarajevu proveo sedam dana. U svom Dnevniku Luj Žedoan kaže da mu je "položaj vrlo lijep", da je velik poput Venecije, a po obimu se približuje Parizu, u gradu ima;...svih vrsta namirnica u izobilju i po jeftinoj cijeni, vina su tu izvrsna, voda bolja, a zrak zdraviji, što čini da većina stanovnika dostiže starost do sto i sto dvadeset godina.[5] Naravno, kao i u navođenju nekih drugih podataka i ovdje se o starosti stanovnika Sarajeva pretjeruje. O ljepoti i veličini grada, broju kuća. trgovačkih radnji, vrsti robe i bogatstvu sarajevskih trgovaca u prvoj polovini 17. stoljeća podrobnije nas obavještava Splićanin Atanasije Grgičević (Atanasije Georgiceo). Godine 1628. on je o svom putovanju po Bosni podnio izvještaj austrijskom caru Ferdinandu II. (...)

Najslikovitiji opis sarajevske čaršije dao je Robert Stenhoups (Robert Stanhopes) na osnovu pričanja viteza Henrija Blanta (Henrik Blunt), koji je u ljeto 1634. godine boravio u Sarajevu tri dana. Pored opisa čaršije, opis atmosfere u jednoj od mnogobrojnih kafana veoma je zanimljiv prikaz mentaliteta stanovnika grada. (...)

Kratak opis Sarajeva iz 1655. godine imamo kod bosanskog biskupa Marijana Maravića. On kaže da varoš nije opasana zidovima i da ima vrlo malu tvrđavu. Biskup Maravić navodi broj od 20.000 muslimanskih kuća, sto katoličkih sa 600 stanovnika, katolici imaju jednu kapelu posvećenu Bogorodici, a Muslimani imaju 118 džamija. Grad je po njemu bogat raznovrsnom robom i u njemu se nalazi pašina rezidencija kao i sjedište najvišeg sudije – mulle.[6] Prije boravka u Sarajevu Evlije Čelebi vrijedno je ukazati na dvojicu francuskih putopisaca - Pulea (Poullet) i Kiklea (Quclet), koji su posjetili Sarajevo 1658. godine. Opći utisak Puiea o Sarajevu sadržan je u slijedećim riječima: "Ovaj grad Sarajevo je prijestolnica jednoga od najvažnijih pašaluka. On je prilično velik, mnogo duži nego li širi, pa je udubljen prema sjeveru između dvije planine. On ima mnoštvo džamija sa olovnim krovom, koji se svršava s kubetom. Svaka ima svoju česmu s poviše pisaka...[7] "

U opširnom tekstu Pule opisuje vanjski i unutrašnji izgled džamija, opisu kuća, stanova i stanovnika, izgledu nošnje žena i muškaraca - bogatih i siromašnih, mjestima i načinu sahranjivanja mrtvih itd. Ovaj Francuz je imao priliku da upozna tadašnjeg vezira Sejid Ahmed-pašu, o čijoj je mnogobrojnoj i raskošnoj vojničkoj pratnji ostavio opširnije zabilješke.[8] Opis Kiklea je kraći i sadržajno drugačiji. Ovaj kraljevski tumač za turski jezik, koji je u Sarajevo stigao iz pravca od Konjica i Pazarića 26. marta 1658. godine, o sarajevskoj čaršiji piše:

"Veliki trg ili čaršija je čudo. U nedjelju koja je u Turskoj pazarni dan, naći se tamo neizmjerno naroda i svake vrste robe na prodaju. Ima i lijep Atmejdan ili konjski trg, gdje se na isti dan prodaje mnogo i vrlo jeftino i vrlo dobrih konja. Imade i vrlo lijepih tržnica, zatvorenih, koje se noću zatvaraju kao zemaljske palače, zovu ih bezistani. Tu se prodaje sukno, vosak, platno, koža, lijepo krzno i postave, svila i druga roba koja dolazi iz Mletaka i druga roba i radovi iz zemlje.[9]" Ostavši u Sarajevu skoro dva mjeseca, Kikle je imao dovoljno vremena da se divi ljepotama sarajevskih vrtova, mnogobrojnih džamija, hamama i lijepih česama.[10]

Dvije godine kasnije, 1660., proputovao je kroz Bosnu glasoviti turski putopisac Evlija

[4] Vladislav Skarić Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije. – Izabrana djela. Knjiga I, Sarajevo, 1985., str. 72.-73.; Hamdija Kreševljaković Sarajevo – iz prošlosti sarajevske čaršije. – Izabrana djela. Knjiga II, Sarajevo, 1991. str. 24. Citirano po P. Matković. Putovamnja po Balkanskom poluotoku XVI vijeka. Rad Jug. akademija. XVI vijeka. Rad Jug. akademije. LXJI, str. 94-95.

[5] M. Šamić, Navedeno djelo. str. 33.

[6] V Skarić, navedeni rad. - Izabrana djela, I, str. 110.

[7] V. Skarić, navedeni rad - Izabrana djela, I, str. 111 (Francuski originalni tekst sa prijevodom publikovao je u Glasniku Zemaljskog muzaja od 1908. godine Vjekoslav Jelavić pod naslovom Doživljaji Francuza Pulea na putu kroz Dubrovnik i Bosnu godine 1658.).

[8] Isto. str. 111-116.

[9] H. Kreševljaković, navedeni rad. - Izabrana djela, II, str. 26: V. Skarić, navedeni rad. - Izabrana djela, I, str. 116-118 (Oba autora su koristila: Ćiro Truhelka Opis Dubrovnika i Bosne iz godine 1658, Glasnik Zemaljskog muzeja, 1905.).

[10] M. Šamić, navedeno djelo, str. 39 (Naslov Kikleovog putopisa: Les Voyages de M. Quiclet a Costantinople par terre, enerichi d' annotations parle sier, Paris 1664.).

Čelebi. Sve što je iole znamenitijeg vidio Evlija je zabilježio, pa je njegov putopis "Sejahatnama" značajan izvor za proučavanje prošlosti onih zemalja kroz koje je prolazio. Putopis Evlije Čelebi, koji je kod nas poznat od 1900. godine, ima ukupno 10 svezaka od kojih se šesti i sedmi odnose na jugoslovenske zemlje. Ovaj turski putopisac došao je u Bosnu iz pravca Beograda i Valjeva. Prešavši Drinu, prvo je početkom septembra 1660. godine stigao u Srebrenicu, a potom se uputio u Sarajevo. Nakon kratkog boravka u Sarajevu Evlija Čelebi se uputio u Livno da obavijesti bos. beglerbega Melek Ahmed-pašu o turskom osvajanju Velikog Varadina. Kako vidimo, Hazim Šabanović je, u svom opširnom uvodu najnovijeg izdanja "Sejahatname", ustvrdio da je Evlija Čelebi u Sarajevu boravio 1660., a ne 1659. godine, kako se ranije mislilo.[11]

U ovom kraćem osvrtu na putopisnu literaturu o Sarajevu nije moguće niti je potrebno prezentirati sve ono što je u putopisu Evlije Čelebi zabilježeno o Sarajevu. Dovoljno je istaći da je Sarajevu posvećeno najviše prostora - ukupno 25 stranica teksta (str. 101-126). Počevši od položaja grada, dati su opširniji ili kraći podaci o graditeljskim objektima, džamijama, medresama, tekijama, česmama, turbetima, rijekama, bunarima, vodenicama, hamamima, karavan-sarajima i hanovima, čaršiji i bezistanima, mostovima, crkvama, imaretima, stanovnicima itd. Ovom prilikom navešćemo sljedeći odlomak iz Sejahatname o Sarajevu:

Na zemlji ima mnogo gradova po imenu Saraj: Ak-saraj u Andolu, Tabe-saraj između Perzije, Đurđistana i Dagestana. Šehir-saraj na obali rijeke Erdelja (ustvari rijeka Maroš)..., Vize-saraj u Rumeliji i drugi. Ali ovaj bosanski kameni Šehir-saraj je od svih ovih napredniji, ljepši i življi. U donjem i gornjem dijelu šehera teku bezgranične i bezbrojne žive vode, a sa svih strana ukrašen je mnogobrojnim baščama, koje izgledaju kao ružičnjaci ili ograđene rajske bašče. Hvala bogu, njegovo se mnogobrojno stanovništvo iz dana u dan množi. U gradu se dnevno kolje dvije hiljade brava. Na početku godine zakolju u pastrmu i na dimu osuše po četrdeset hiljada brava uhranjenih po planinskim pašnjacima. Pokisele za turšiju po nekoliko stotina goveda u pastrmu. Za tri mjeseca proljetne sezone proizvede se od mlijeka riđih koza po nekoliko stotina hiljada kaca surutke i sira. Prema tefteru tržnog nadzornika, svakog se dana pojede šest stotina hiljada hljebova, a ni računa nema koliko ih se u kućama ispeče. To je, eto, veliki šeher u kome živi more ljudi i u kome se potroši ogromna količina hrane. Njegovi su stanovnici po svom junaštvu, odvažnosti i čvrstini vitezovi s osobinama Sama i Nerimana tako da se čak svi ratnici na krajini ejaleta Budima, Egre, Kanjiže i Bosne u svih sedam stotina i šezdeset pograničnih gradova regrutuju iz serhata Bosne...[12]

Evlija Čelebi boravio je u Sarajevu i 1664. godine. Razumljivo je da se podaci o Sarajevu, dati u različito vrijeme i od različitih putopisaca i izvještača u većini slučajeva ne podudaraju. Oni su, kada je u pitanju broj kuća, mahala, džamija i stanovnika, najčešće pretjerani. Tako, naprimjer, Katarino Zeno 1550. godine navodi da Sarajevo ima 10.000 kuća. Po mišljenju Hamdije Kreševljakovića ovaj podatak nije pouzdan, iako je, kako kaže ovaj vrsni poznavalac prošlosti Sarajeva, između 1530. i 1550. godine Gazi-Husrevbeg izgradio svoje brojne zadužbine i druge razne objekte, a u njega su se ugledali i drugi imućni ljudi. Kreševljaković smatra da polovinom 16. stoljeća u Sarajevu nije bilo više od 2.000 kuća. Po njegovom mišljenju, do početka 17. stoljeća Sarajevo je u izgradnji monumentalnih zgrada postiglo vrhunac. Imalo je 104 mahale, nešto preko 4.000 kuća i oko 30.000 stanovnika.[13]

Do kraja 17. stoljeća broj kuća i stanovnika je i dalje rastao, pa Atanasije Grgičević, poslanik cara Ferdinanda II., u svom detaljnom opisu iz 1628. godine navodi da u Sarajevu ima 15.000 kuća i 12.000 dućana, što je po Hamdiji Kreševljakoviću, više nego pretjerano. Grgičević dalje navodi da u Sarajevu ima 40 katoličkih kuća. Bosanski biskup fra Marijan Maravič, 27 godina kasnije, 1655. pominje 20.000 kuća od kojih 100 kršćanskih. Biskup Maravić je i 1662. godine zabilježio da u Sarajevu ima 200 katoličkih kuća. Broj od 100, odnosno 101 džamija, koje navode Hadži-Kalfa i Francuz Kikle najvjerovatnije odgovara pravom stanju. Što se tiče Evlije Čelebi, on je u broju mahala (140), džamija (170) i kuća (15.000) pretjerao. U septembru 1672. godine, po izvještaju biskupa Olovčića bilo je u Sarajevu 10.000 muslimanskih, 200 pravoslavnih i 100 katoličkih kuća sa 992 stanovnika i 100 jevrejskih. Osim broja muslimanskih kuća, Hamdija Kreševljaković smatra da su ostali podaci prilično tačni.[14]

Kratkotrajnim upadom vojske Eugena Savojskog oktobra 1697. godine, Sarajevo je zadesio najkatastrofalniji od svih dotadašnjih i kasnijih požara. Prije ovog požara, koji ga je pretvorio u pepeo, Sarajevo je, kako ističe Hamdija Kreševljaković, postiglo svoj vrhunac. Iako su kasnije mnoge građevine popravljene i obnovljene, Sarajevo nikad više nije poprimilo svoj stari, odnosno raniji izgled.[15] Zbog toga su viđenja i zabilješke o Sarajevu, sačuvane u putopisima iz 16. i 17. stoljeća, od izvanrednog značaja za izučavanje prošlosti ovoga grada.

Prilozi historiji Sarajeva, radovi sa znanstvenog simpozija održanog od 19. do 21. marta 1993. godine

[11] Evlija Čelebi Putopis - odlomci o jugoslovenskim zemljama, "Veselin Masleša". Sarajevo, 1979, str. 46-47 (Putopis je preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović).

[12] E. Čelebi. Putopis str, 122-123. Sam je ime djeda, a Neriman ime pradjeda Rustema, glavne ličnosti najvećeg perzijskog eposa Šahname od Firdusija i najvećeg perzijskog junaka uopće. - Nap. br. 167.

[13] H. Kreševljaković, Izabrana djela II, str. 28.

[14] H. Kreševljaković, Isto, str. 29.

[15] H. Kreševljaković, Izabrana djela, I, str. 24-27, ...II, str.33.

Lejla Gazić

Sarajevo u ljetopisima iz 17. i 18. stoljeća

Sarajevo je kao grad od svog nastanka do današnjih dana uvijek plijenilo pažnju putnika koji su svi, bez obzira na vrijeme dolaska u ovaj grad, ostajali ushićeni njegovim izgledom, brojnim građevinama, vodama, mostovima, baščama, načinom života njegovih stanovnika i okolinom u koju se ovaj grad uklopio u pitomoj kotlini okolnih brda. Tako je i u 17. stoljeću, dolazeći u ovaj grad poznati turski putopisac Evlija Čelebija u svom opisu Sarajeva rekao da postoje mnogi gradovi koji u svom imenu nose riječ Saraj, "ali ovaj bosanski kameni Šeher-Sarajevo je od svih ovih napredniji, ljepši i življi."[1]

Kako je u toku 16. stoljeća Sarajevo doživjelo svoj puni procvat, ono u 17. stoljeće ulazi kao grad sa potpuno izgrađenom infrastrukturom. Zbog toga će Evlija Čelebija moći u svom opisu istaći položaj grada; njegove građevine, džamije, medrese i druge obrazovne ustanove, mesdžide, tekije, česme, sebilje, hamame, hanove, zatim čaršiju, mostove i na kraju ljude i njihov način života i odijevanja, te razna zanimanja. Dakle, sve je to viđenje jednog putopisca koji je na svojim glasovitim putovanjima po onovremenom prostranom Osmanskom Carstvu dao brojna, dragocjena i zanimljiva obavještenja o zemljama i narodima onih krajeva kroz koje je putovao. To su impresije čovjeka koji dolazi u Sarajevo. A oni koji u njemu žive taj grad i njegove ljude doživljavaju na drugi način i daju drugačije opise pojedinih događaja, ličnosti, objekata ili lokaliteta. Od sarajevskih hroničara 17. stoljeća poznata su dvojica: Husein ef. Muzaferija i Osman ef. Šuglija, dok se u 18. stoljeću kao hroničar Sarajeva javlja Abdulah ef. Kantamirija i svakako najpoznatiji hroničar ovog grada - Mula Mustafa Bašeskija.[2]

Prvi registrirani sarajevski kroničar hadži Husein ef. Muzaferija potiče iz jedne od malobrojnih sarajevskih porodica iz 16. stoljeća čiji su se potomci u ovom gradu održali i do današnjih dana.[3] Rođen je u Sarajevu 1646. godine gdje je stekao osnovno obrazovanje, da bi nakon toga otišao u Istanbul, tamo završio visoke škole i vratio se u svoj rodni grad u kojem je preko 40 godina, sve do smrti 1721. godine, obavljao dužnost muderrisa u Gazi Husrev-begovoj medresi. Pored toga, bio je i vaiz u više sarajevskih džamija i veliki ljubitelj knjige. Posjedovao je bogatu biblioteku čiji se pojedini manuskripti i danas susreću u nekim rukopisnim zbirkama.

Kao veoma obrazovan čovjek svoga vremena vodio je bilješke u kojima je iznosio pojedine važnije događaje iz života grada i njegovih stanovnika, a pisao je i hronograme povodom smrti sarajevskih uglednika - njegovih savremenika. Posebnu pažnju u svojim opisima posvetio je periodu nakon upada vojske Eugena Savojskog u Sarajevo 1697. godine i popravkama porušenog i spaljenog grada. U jednom svom pismu navodi da se odmah nakon potpisivanja Karlovačkog mira 1699. godine u Sarajevu pristupilo popravkama i da je uskoro osposobljeno oko 2.000 kuća, 44 džamije i mesdžida i oko 1.000 dućana. Rukopis Muzaferijine hronike posjedovao je Muhamed Enverija Kadić, pa je u svoj Zbornik unio i neke podatke iz historije grada koje je našao u ovoj hronici. Kadić je donio i nekrolog o smrti ovog istaknutog hroničara svog doba, kao i jednu pjesmu hronogram o njegovoj smrti.[4]

Drugi sarajevski hroničar ovog perioda bio je Osman ef. Šuglija[5] o kome ima veoma malo podataka. O njemu Kadić u svom Zborniku piše

[1] Evlija Čelebi, Putopis. odlomci o jugoslovenskim zemljama. Preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, Sarajevo 1973, str.122

[2] Kao sarajevski hroničar pored Muzaferije, Puglije i Kantamirije navedeni su Mustafa Firakija i Ebu Bekr Ahmed Alemdar Kundur – zade, oba iz 19. stoljeća. Uporedi: Mehmed Handžić, Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana, Sarajevo 1934, str. 40.

[3] O ovom autoru vidjeti: hazim Šabanović, Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima. Bibliografija. Sarajevo 1973., str.431-434.

[4] Tarih-i Enveri, sv. V, drugi dio, 25-26.

da je pripadao sarajevskoj ulemi i da je umro 1714. godine, a donosi i neke njegove stihove, po čemu se vidi da je bio i pjesnik. Među bilješkama ovog hroničara jedna govori o tome kako je u Sarajevu 4. aprila 1665. godine počeo padati snijeg koji nije prestajao puna tri dana i koji je dostigao visinu koliko "čovječiji boj". Iste godine, 28. juna, pala je kiša kakva se do tada nije zapamtila, a oba puta rijeka Miljacka je izazvala velike poplave u Sarajevu.[6] Ovaj autor bilježi još jednu veliku poplavu u augustu 1696. godine u kojoj je Miljacka oštetila mostove i razvalila bent i Isa-begove mlinove podignute prije 1462. godine i već jednom oštećene u poplavi 1557. godine. Za sada nemamo drugih podataka o hronici ovog autora.

I u 18. stoljeću Sarajevo ima dvojicu hroničara koji pišu o ljudima i događajima u ovom gradu. Jedan od njih je Abdulah ef. Kantamirija[7] za koga se zna da je umro 1774. godine i sahranjen uz Bakrbabinu džamiju na Atmejdanu gdje je neposredno pred smrt podigao biblioteku i njene knjige zavještao kao vakuf, a i sam se bavio prepisivanjem djela od kojih se neka i danas čuvaju u Gazi Husrev-begovoj biblioteci. Na nišanu ovog uglednog Sarajlije pjesnik Mejlija[8] napisao je da je bio poznat i učen čovjek i da se bavio mnogim znanostima: fikhom, tefsirom, hadisom, sakkom i lijepom književnošću, a bio je muderris u Misrijinoj medresi u neposrednoj blizini njegove biblioteke. Pored Mejlijinog epitafa, smrt ovog hroničara zabilježio je i njegov nešto mlađi suvremenik, najpoznatiji sarajevski ljetopisac Mula Mustafa Bašeskija koji među umrlima u 1774. godini navodi i Abdulah ef. Kantamiriju i kaže da je bio "veoma star, baba, muderris, vaiz i baš-katib u mehkemi, veoma uredan čovjek. Nije mu se niko sviđao."[9]

O Bašeskiji i njegovom Ljetopisu već je bilo spomena. Ovdje ćemo ukazati samo na one najkarakterističnije osobine ovog Ljetopisa u kome se opisuje Sarajevo i Sarajlije u drugoj polovini 18. stoljeća. Biografski podaci o ovom autoru poznati su uglavnom iz samog njegovog djela u kome je naveden i tok njegovog obrazovanja, razna zanimanja kojima se bavio, podaci o njegovoj porodici i svi drugi podaci vezani za njegov život i rad. Podsjetićemo samo da je rođen 1731. ili 1732. godine u Mimar Sinanovoj mahali, a da je umro 18. augusta 1809. godine navedeno je u Ljetopisu Mustafe Firakije za koga se na osnovu iznesenih podataka može sa sigurnošću pretpostaviti da je bio Bašeskijin sin i da je nastavio bilježiti događaje u Sarajevu i okolini u razdoblju od 1806. do 1827. godine.[10]

Sam rukopis Bašeskijinog Ljetopisa donosi podatke o društvenim, privrednim, kulturnim i drugim događajima u Sarajevu u drugoj polovini 18. stoljeća. U prvim godinama njegove vijesti i opisi događaja su kratki, a kasnije postaju sve opširniji, interesantniji i donose sve više podataka. Bašeskija prati klimatske prilike iz godine u godinu i u vezi s njima rod usjeva, voća i povrća, kao i cijene koje od toga zavise. On ponekad nabraja pojedinačne cijene nekih važnijih prehrambenih artikala, pa ta tako u 1778. godini kaže: "U spomenutoj godini bijaše obilno suhog bravljeg mesa, tako da se prodavalo na oku po 14 (para), janjetina 18, svijeće po 73. Šinik pšenice iznosio je 4 groša, med 60, a junga masla 180. To su cijene u bakala.[11]

Posebnu pažnju Bašeskija poklanja navođenju elementarnih nepogoda koje su u Sarajevu bile česte. Zato kod njega često susrećemo opise požara i njihove štete, poplave, zemljotrese, razne epidemije sa navođenjem žrtava i slično. Citiraćemo njegov opis najveće poplave njegovog doba, 1791. godine, za koju on kaže: "Deveta noć po Kasumu bijaše cijelu noć sijevanja, grmljavine, kiše i vjetra južnjaka, pa sutradan u utorak usljed bujice biše porušeni svi mostovi, osim Seher-ćehajinog, koji ostade čitav. To se dogodilo 4. studenog ili 18. rebiul-evela 1206. (16. novembar 1791.) godine, u utorak.[12]

Mnogobrojni i raznovrsni podaci o trgovini, zanatima, izgradnji ili opravci pojedinih objekata daju sliku razvoja grada u navedenom periodu. Sam Bašeskija sastavlja hronograme za opravku pojedinih objekata, a također donosi i hronograme drugih autora. Tako je za novosagrađenu zgradu šerijatskog suda - mehkemu - Bašeskija sastavio šest hronograma, od kojih svaki u hronostihu daje godinu 1187., odnosno 1773.[13] S druge strane, svojevrsnu socijalnu kartu stanovništva daju opisi mnogih proslava, raznih priredbi, teferiča, sijela i drugih vidova zabave tog vremena.

Posebnu pažnju Bašeskija posvećuje učenim ljudima svoga vremena, pa tako na jednom mjestu iz 1194. godine kaže: "Sada ću ukratko opisati učene ljude, ulemu našeg šehera u ovom vremenu da bi se oni koji budu gledali ovu Zbirku nakon mene malo zabavili i ovim okoristili.[14] Zatim donosi podatke o nekoliko istaknutih savremenika, a među učenim ljudima navodi i sebe i kaže:

"Što se tiče mene, ovog grešnog siromaha, bio sam sasvim stidljiv i povučen. Zato nisam predavao, a niti sam držao propovijedi. Jedino sam predavao učenicima medresa koji su mi dolazili. Nakon izvjesnog vremena, družeći se sa šejhom Sinanove tekije i čitajući djela o tesavufu, sve više sam se naslađivao. Koliko li tegoba podnose naši muderisi predajući konkretne znanosti, a koje znanosti nisu dovoljne bez misticizma; kao što ni ptica ne može letjeti s jednim krilom, tako ni spomenuti učeni ljudi ne mogu doći do cilja. Nakon što sam savladao stvarne znanosti zaronio sam u nauku misticizma i razmišljajući danonoćno trudio sam se i nisam sustao dok mi se konačno ne otvoriše vrata. Eto, tako sam spoznao suštinu misticizma. Sve sam drugo napustio, jer mi se otkrila tajna i meni je poznata bitnost stvarnih znanosti kao i misticizma. I zaista bi meni bilo zabranjeno reći da stvari ne poznajem. I to shvati.[15]"

Kroz cijelo vrijeme u kome vodi svoje bilješke, Bašeskija daje izuzetan broj raznovrsnih, interesantnih i važnih događaja iz života grada. Međutim, ono po čemu se ovaj ljetopisac posebno ističe su popisi umrlih osoba u kojima on donosi mnoge zanimljive podatke o tim ljudima. Prostor posvećen umrloj osobi varira od ličnosti do ličnosti, ali svi podaci navedeni u njemu vjerno odslikavaju određenu ličnost sa svim njenim vrlinama i manama. Kroz Bašeskijine popise umrlih može se pratiti istorijat sarajevskih porodica ovog doba, a iz navoda zanimanja umrlih ljudi vidi se koji su sve zanati i u kom obimu bili zastupljeni u ovom gradu. Uopće, svi podaci koje Bašeskija donosi imaju svoje mjesto u istoriji Sarajeva, pa je na osnovu ovog Ljetopisa moguće vršiti različite analize o Sarajevu i Sarajlijama druge polovine 18. stoljeća. Zbog svega ovoga moto Bašeskijinog djela "Što je zapisano ostaje, a što se pamti iščezne" ima svoje puno opravdanje i u današnjem vremenu.

Prilozi historiji Sarajeva, radovi sa znanstvenog simpozija održanog od 19. do 21. marta 1993. godine

---

5 Vidi: Fehim Nametak, Pregled književnog stvaranja bosansko-hercegovačkih muslimana na turskom jeziku, Sarajevo 1989, str.118

6 Tarih-i Enveri, sv. IV, 169.

7 Fehim Nametak, op.cit., str.187.

8 Mehmed Mujezinović, Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, knj. 1. Sarajevo 1974, str.356

9 Mula Mustafa Ševki Bašeskija, Ljetopis (1746-1804). Prevod s turskog, uvod i komentar Mehmed Mujezinović, Sarajevo 1987, str. 132.

10 Vidjeti: Rašid Hajdarević, Medžuma Mula Mustafe Firakije, Prilozi za orijentalnu filologiju, 22-23, 1972-73, Sarajevo 1976, str. 301 –314.

11 Bašeskija, Ljetopis, str.168.

12 Isto, str. 296.

13 Isto, str.124.

14 Isto,str.184.

15 Isto, str.188.

Omer Hadžiselimović

Na vratima Istoka

(engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka)

Engleski putnici istovremeno su i najbolji i najgori na svijetu. Ukoliko ih ne pokreće osjećanje ponosa ili koristi, nema im premca kad je riječ o dubokom i filozofskom viđenju društva ili vjernom i slikovitom opisivanju fizičke stvarnosti. No kad korist ili pak ugled njihove vlastite zemlje dođe u sukob s onima neke druge zemlje, oni idu u krajnost i, zaboravljajući na čestitost i iskrenost koja ih inače krasi, upuštaju se u jetku primjedbu ili uskogrudo ismijavanje.
Otud su njihovi putopisi tim pošteniji i tačniji što je zemlja koju opisuju udaljenija.

(Vašington, Irving)

Iz predgovora: *"Bosna i Hercegovina u očima britanskih putopisaca"*

Između predrasuda i zapažanja

Takvi su bosanski putevi, znam ih ja. Dok ide kršom i stranom, to i nije put nego zategnuta uzica koja se prilagođava što bolje može strmini i kamenu, više te vodi nego što te nosi: u stvari, nacrtana tvoja želja za putem koja pokazuje kako se može ići kamenjarom i vododerinom, i tako sići na put. A kad siđe u ravan i na mekotu, bosanski put počinje da podrhtava.
Ivo Andrić

*(**Piter Mandi**, jedan od najupornijih engleskih putnika svog vremena – njegovi putnički zapisi opkoračuju razdoblje veće od pola vijeka – vraćao se u ljeto 1620. godine iz Turske u Englesku nakon trogodišnjeg boravka u Carigradu, gdje je bio u službi jednog engleskog trgovca, člana Levantske kompanije. Mandi je putovao preko Bugarske, Srbije i Bosne (a zatim preko Splita brodom do Venecije) u grupi engleskog ambasadora Pola Pindara, koji se vraćao u London. Manjkavost ovog inače oštroumnog i zanimljivog posmatrača jesu mjestimične nejasnoće u opisima toka i pravca njegovog puta.)*

17. juni 1620. Krenuli smo iz Beograda [Belgrade] i nakon šest milja puta ručali smo kraj jedne česme. Četiri milje dalje ulogorili smo se u polju i tu konačili. Dan je bio izuzetno vruć.

8. juni 1620. prešavši osam milja, jeli smo i odmarali se tri sata čekajući da mine vrućina. Zatim smo išli još dvije milje, a onda smo stali i prenoćili u polju.

9. juni 1620. Krenuvši od pomenutog konačišta u polju, stigli smo do podneva u velik grad koji se zove Valjevo [Valliano], udaljen deset milja odatle. Tu je, pored rijeke na kojoj su dva mosta, moj gospodar razapeo šator. Ulazeći u grad, vidjeli smo dva čovjeka nabijena na kočeve; kočevi su bili oboreni, a leševe su napola izjeli psi i vrane. Kadija [Caddee] nam je poslao dvadeset ljudi da nas čuvaju preko noći, jer u tom mjestu vlada opasnost od lopova. Tu smo kupili trešanja plaćajući farding[1] po funti[2].

10. juni 1620. Nakon dvadeset milja puta zanoćili smo u polju. Ovog dana bilo je nešto lakše putovati jer nije bilo prevruće, a i zato što nas je put cijelo vrijeme vodio kroz stjenovitu šumu penjući se i spuštajući niz krasne planine koje po visini i ljepoti premašuju sve druge koje sam ikad vidio. One nisu strme nego su blage i postupno se dižu i na njihovim vrhovima zemlja je isto tako dobra i plodna kao i u podnožju. Ova moćna i talasasta brda obiluju izvorima na koje se posvuda nailazi i rijekama što se s visina spuštaju u duboke doline.[3] Ali ovaj lijepi kraj je divlji i nenastanjen, sav obrastao korovom i šumom vrlo niskog drveća i hrasta, javora i drugog, a samo ponegdje sreće se malo obrađene zemlje koju iskorištavaju siromašni krišćani i na njoj drže nešto stoke.(...)

11. juni 1620. Poslije osam milja puta došli smo do rijeke Drine [Dreena], koja se uliva u ranije pomenutu rijeku Savu [Saba] i koja se može kamenom prebaciti. Ona je vrlo brza i bistra, ali na njoj nema mosta, pa smo se čamcem prevezli na drugu obalu. Prešavši još šest milja, došli smo do jedne rječice[4] koja teče između dva brda i tu smo jeli i pričekali da prođe vrućina. Nedaleko od tog mjesta prošli smo pored nekih kuća i mlinova (11 milja) koji služe za rad rudnika srebra u obližnjim planinama.[5] U podnožju jedne od tih planina ima han [Cane], ali mi smo se ulogorili pored njega.

12. juni 1620. Penjući se na planinu

1 Četvrt penija.
2 1 funta – 453 grama.
3 Po svemu sudeći, pravac kretanja putnika bio je dolinom rijeke Jablanice, preko planine Medvednik i dolinom rijeke Ljubovidje.
4 Ovo bi mogla biti rijeka Jadar.
5 Mandi misli na rijeku Jadar i na rudnike srebra kod Srebrenice.

Ravno [Ravena] vidjeli smo da je mnogo više nego što smo očekivali, jer u samom usponu i silaženju treba prevaliti oko osam milja. Zatim smo nastavili još dvanaest milja preko jedne ravnice[6] u kojoj se nalazi šest ili sedam sela i mnogo raštrkanih kuća napravljenih od drveta u kojima se nije mogao dobiti ni hljeb ni vino, niti bilo šta drugo osim po vrlo visokoj cijeni.

13. juni 1620. Od gore spomenutog mjesta putovali smo osam milja po dosta ravnom putu[7], ali odatle do grada Sarajeva [Bosna Sarae], sedam milja dalje, kroz veoma brdovit i stjenovit predio. Ovaj grad leži među brdima; na jednom obližnjem brežuljku stoji tvrđava. Zidovi kuća su uglavnom od gline, krovovi od drveta, a ljudi, koji su vrlo krupni i visoki, bili su u ovo doba veoma neuljudni prema zapadnim Evropljanima [Francks] zbog spora između trgovaca ovog grada i Venecijanaca, što je suviše duga priča da je ovdje ispredamo[8]. Stoga je moj gospodar naredio da niko od nas ne napušta kuću u kojoj smo se smjestili dok ne nabavimo druge konje. Stare konje, za koje smo platili po 200 aspri[9] za put od Beograda, ostavili smo ovdje. U gradu ima oko pedeset turskih crkava[10] i isto toliko mlinova na jednoj rječici. Oni stoje jedan ispod drugog i svaki ima jedan mali točak koji voda pokreće, dok je osovina uglavljena u sam mlinski kamen.

16. juni 1620. Iznajmivši konje za put do Splita [Spalatra][11] za 170 aspri po konju, išli smo između planina i stigli do Pazarića [Pasaricke], udaljenom deset milja,[12] a odatle do Ivana [Evan], takođe brdovitim i stjenovitim putem.

17. juni 1620. Došli smo u Konjic [Coneetza] nakon pređenih osam milja. To je prijatan grad kojim teče lijepa rijeka zvana Neretva [Neretria], bistra, zelenkasta i vrlo brza. Ona pravi veliku buku prolazeći kroz brda. Nastavili smo dalje pored rijeke do Lisičića [Leeseecheechee], udaljenih dvije milje,[13] gdje smo objedovali, a onda produžili opet pored pomenute rijeke dobar dio puta do mjesta gdje ona skreće i gdje se u nju uliva rijeka Rama [Ramatha][14].

18. juni 1620. Od Doljana [Dowlanee] put nas je vodio dalje kroz pomenutu stjenovitu planinu, sa liticama koje su nas tako nadvisivale kao da će nam pasti na glavu. Došli smo do ravnice zvane Borova glava [Borvagaglava], gdje smo objedovali. Prije nego što smo došli do ove ravnice popeli smo se na još jednu visoku planinu s usponom tako blagim da se jedva osjetio[15]. Ravnica se proteže od vrha pomenute planine, na kojoj je vrlo hladno jer je neobično visoka. Sa obje strane ove ravnice nalaze se druga brda obrasla borovom šumom i s vrhovima pokrivenim snijegom.

* * *

*(Mandijev savremenik, i takođe veliki putnik, **Henri Blant**, prešao je gotovo isti put kao i Mandi, samo u suprotnom smjeru: on je 1634. Putovao iz Engleske u Carigrad preko Splita, Sarajeva i Beograda. Od Splita Blant je putovao s karavanom turskih i jevrejskih trgovaca; njegovo putovanje po balkanskom zaleđu ispunjeno je zanimljivim susretima, ali i opasnim situacijama. "Ovaj svakako najdopadljiviji, a možda i najinteligentniji engleski putopisac koji je u ovo vrijeme proputovao kroz naše krajeve"[16] govori o Bosni na početku i u drugom dijelu svog Putovanja na Levant – u opisu samog putovanja i u prisjećanju na njega.)*

[. . .] Poslije devet dana jahanja u takvim uslovima većim dijelom puta, došli smo u prostranu i plodnu ravnicu koja je sa zapadne strane, odakle smo stupili u nju, široka najmanje deset milja, a sa sjeverne i južne zatvorena padinama blagih i lijepih brežuljaka, gdje se postepeno sužava, da bi joj širina poslije šest ili sedam milja jahanja iznosila tek oko jednu milju. Tu smo ušli u grad Sarajevo [Saraih], koji zauzima čitav prostor između brda i penje se djelomično na obje strane. Na istočnom kraju, na jednoj strmoj stijeni, stoji tvrđava koja dominira gradom i putem što vodi na istok. To je glavni grad Kraljevine Bosne [Bosnah], neugledan i nevelik, u

6 Ovo je, po svemu sudeći, visoravan južno od Han-Pijeska.

7 Dio Glasinca pema Sokocu.

8 Riječ je o pogoršanim odnosima između Turske i Venecije prouzrokovanim uskočkim akcijama u to vrijeme; Porta je optuživala Veneciju da podstiče i pomaže uskočke napade na tursku teritoriju koji su, između ostalog, ometali odvijanje trgovine na jugozapadnim granicama Bosne i Hercegovine.

9 Sitan srebreni novac.

10 U originalu stoji: "Turkish Churches".

11 U autorovom "Registru" stoji zabilježeno: "Spalatra, mjesto u Venecijanskom zalivu." Venecijanski zaliv je tada, a i mnogo kasnije, čest naziv za Jadransko more u mletačkoj i zapadnoj literaturi.

12 Pazarić je udaljen od Sarajeva ne 16 kilometara (10 milja) nego 30 kilometara.

13 Lisičići, danas potopljeni Jablaničkim jezerom, zapravo su sedam milja, ili oko 12 kilometara od Konjica.

14 Odavde pa do rijeke Cetine Mandijev putopis daje vrlo oskudne podatke o pravcu kretanja engleskih putnika. No on najvjerovatnije izgleda ovako: dolina Rame – planina Blačina – Sovićka vrata – Dugo polje (Borova glava) – Sesaruša – Svinjača – Duvanjsko polje – Brišnik – Buško blato – Kamensko – Trilj.

15 Po svemu sudeći, riječ je o visoravni Dugo polje na čijem jugozapadnom kraju se nalazi Borova glava.

16 V. Kostić, *Kulturne veze*, str. 286.

17 Blantova procjena o broju kuća u Sarajevu svakako je pretjerana. No i Splićanin Anatasio Grgičević (Athanasio Georgiceo), koji je 1626. bio u Sarajevu, kaže da ovaj grad ima više od 15.000 kuća i 115 džamija (vidjeti M. Batinić, "Nekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti", *Starine* Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Knjiga XVII, Zagreb, 1885, str. 127. Izgleda, međutim, da je Sarajevo oko 1632. godine, akle približno u isto vrijeme kad je u njemu boravio Blant, imalo oko 8.000 kuća (I. Božić et al, *Istorija Jugoslavije*, Beograd, 1972, str. 148). S druge strane, Blantova tvrdnja o broju džamija mogla bi biti tačna, jer je ovih bogomolja prema nekim izvorima iz sredine 17 vijeka, bilo oko stotinu (Vidjeti Hamdija Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*, Sarajevo, 1958, str. 31).

kojem ima osamdeset džamija [Mescheetoes] i dvadeset hiljada kuća[17].

U toku tri dana mog boravka [u Sarajevu] najvažnije stvari koje sam zapazio bile su dobra voda i ogroman, gotovo džinovski stas ljudi, što me je, s obzirom da graniče s Njemačkom[18], nagnalo na pomisao da oni, možda, vuku porijeklo od onih starih Germana čiji visoki rast, koji se danas drugdje smanjio na obične dimenzije, pominju Cezar i Tacit. U odlasku smo krenuli zajedno s bosanskim pašom i njegovom vojskom koja je pošla u rat na Poljsku. Vojska je brojala šest ili sedam hiljada ljudi, što konjice što pješadije, ali se kretala rasuto i bez paše, koji joj se još nije bio pridružio. Vojnici su se opraštali od prijatelja, a kako su mnogi bili podgrijani pićem, nezadovoljni i drski, bili su prikladnije društvo za đavola nego za kršćanina. Tako su meni mnogi prijetili kopljima i noževima, a jedan pijani janičar je na me i nasrnuo; no kako se njegov buzdovan zapleo u opremu koju je nosio, imao sam vremena da pobjegnem među stijene i tako sam ostao nepovrijeđen[19].

* * *

Vječno ću se sjećati turske pravde zbog njenog časnog postupanja prema strancima, u što sam dvaput imao priliku da se lično uvjerim. Najprije u Sarajevu, u Bosni, gdje sam morao ići na sud zato što sam teško ranio jednog kršćanina koji je prijetio da će me kupiti za roba. Kada su dva Turčina koja su me pratila dala izjavu o ovom slučaju, sudija me je ne samo oslobodio riječima i gestama punim poštovanja nego je mog protivnika kaznio sa četrdeset lira i zaprijetio mu da će ga pogubiti ako mi nanese ikakvo zlo.

Putnici moraju biti zadovoljni

Prvi Britanac koji u 19. vijeku piše o Hercegovini ili Bosni na osnovu ličnog ili putničkog iskustva bio je poznati naučnik ser Džon Gardner Vilkinson (1797.–1875). Njegova slava kao egiptologa samo je nešto manja od Šampolionove (Champolion). Vilkinson se školovao na Oksfordu (Oxford), a između 1821. i 1833. putovao je po Egiptu i istraživao ostatke u dolini Nila. Godine 1844. posjećuje i naše krajeve, koje opisuje u knjizi Dalmacija i Crna Gora, s putovanjem do Mostara u Hercegovini. Zanimljivi su i dragocjeni, pored ostalog, Vilkinsonovi opisi starina u Dalmaciji, stećaka u Herecgovini, te crnogorskih običaja. U Crnoj Gori on se sreo i sa Njegošem. U Hercegovinu, u kojoj boravi oktobra i novembra 1844, Vilkinson stiže iz Dubrovnika, gdje dobija "vizu" na pasošu za posjetu Mostaru. Putuje najprije parabrodom do Korčule, a zatim preko Orebića i Trpnja do delte Neretve, u koju ulazi u "čamcu na četiri vesla".

Drugo pogranično mjesto koje se detaljnije opisuje jeste Sinj, tada važno mjesto u odvijanju trgovine između Dalmacije i Bosne. U gradu Englez odsjeda u urednoj gostionici, čiji vlasnik govori francuski, i odlazi do gradonačelnika s preporukama od prijatelja iz Splita. (...)

Sljedećeg jutra krenuh na konju s grupom ljudi da razgledam Bihać. Spustivši se s visoravni, prešao sam jarak i ponovo se našao na sultanovim posjedima, koje sam napustio još u Aleksandriji. Prešavši milju i po pašnjaka, došli smo do lijevog rukavca Une koji teče prema sjeveru, da bi pod Bihaćom skrenuo na istok i zaputio se ka Savi. Prešavši zatim most bez ograde, napravljen od drvenih trupaca nemarno poredanih poprijeko, dođoh u Bihać. Grad se sastoji od srednjovjekovnih mađarskih kamenih građevina i modernijih kuća u turskom stilu koje su izgledale tako kao da će se svaki čas raspasti. Ljudi na bazaru su veoma dobro obučeni, ali neki izgledaju prilično bolesno, zbog niskog položaja grada.

U jednoj ulici vidjeh sasvim neobičan prizor za Tursku – novu džamiju koju je dao sagraditi paša, ali vrlo lošeg ukusa. Uzbudljiv kontrast ovoj novoj džamiji činilo je nešto što se moglo vidjeti izvan zidina. Riječ je o kršćanskoj bogomolji koja se tu nekad nala-

[18] Misli se na Njemačko Carstvo, odnosno Austriju.

[19] Blantovi utisci o Sarajevu, koje je po putopiščevom kazivanju navodno zabilježio neki Robert Stenhoups (Robert Stanhopes), objavljeni su u prevodu Koste Mandića u sarajevskom *Oslobođenju* 29. Marta 1953, str. 8. Taj tekst, međutim, iako vjerodostojan u osnovnim crtama i veoma slikovit u opisu sarajevske čaršije i kafana, razlikuju se od teksta putopisa i ne daje podatke o Stenhoupsovom djelu iz kojeg je prenesen.

U trgovinama tekstilom vidio sam dobre engleske čohe i skupocjene ispanske i venecijanske kadife. Tkanine za laganu žensku odjeću, kao paučinu tanku svilu u prekrasnim mustrama, dobavljaju iz Male Azije, ali nažalost nisam vidio ni djevojaka ni žena u haljinama iz takve robe, jer i ono malo ženskog svijeta što ga sretneš na ulici, zamumuljeno je u neku vrstu vreće bez dna i tamne boje, pa ne znaš da li to hodi tankovijasta djevojka ili okruglasta žena. Dakako, lica im ne možeš nikako vidjeti i samo po pričanju starijih ljudi, kad im razgovor razveže šljivova rakija, naslućuješ kakvih sve ima u Sarajevu ljepotica. Kažu da je mnogo više crnomanjastih, nego drugih i mnogo više debeljkastih nego vitkih i, koliko sam mogao dokučiti, Sarajlijama su punačke žene više po volji. Žene na noge oblače čizme iz mekane crvene ili kao limun žute kože.

Po čaršiji mnogo seoskog svijeta, Turaka i kršteniih. Teško sam ih razlikovao jer je u kršteniih na glavi veći turban nego u Turaka i pogleda su mrka kao jenjičari.

Mnogo se djece rađa u Sarajevu i, kako mi rekoše, više muške nego ženske, i to sasvim mnogo muške djece u kraju grada gdje ima izvor koji zovu 'muška voda'. Otišao sam da okušam tu vodu, koja izvire pod vrlo strmom stijenom na obronku planine, nedaleko groblja turskih junaka koji su poginuli pri osvajanju Sarajeva, ali umalo nisam poginuo. Jedan krupan jenjičar, do zuba oružan, stajao je pred jednom kapijom, i s njim ženska figura. Vjerovatno je to bilo ašikovanje, pa jenjičar, ili ljut što ja ometam ljubavnu idilu ili da pokaže svojoj simpatiji kako se bije junački boj, razgoropadi se i potrča prema meni. Dobro sam učinio što sam odmah pobjegao, jer da se jenjičaru nije zapetljala topuzina među kajiše o kojima je visjela kriva sablja i kutija sa strijelicama – ode moja glava na pazar. Pričali su mi o konačištu, da je bolje imati posla s trista đavola, nego sa jednim jedinim ljutitim jenjičarom.

U buduće sam nastojao da se uklonim s puta kad god naiđe oružan čovjek, ali to nije bilo lako, jer je u Sarajevu kiptjelo ratnicima. Kupila se vojska u rat s Poljskom. Stizali su odasvud spahije i drugi lenski obveznici u raskošnim odorama kao da idu u svatove, a ne u rat na kraj svijeta. Spahije su vodili sa sobom mnoge konjanike i pješake junačkog izgleda, a za ovima su se otegla kola natovarena hranom i drugim ratnim potrebama. Ratnici su veseli i pjevaju i bacaju djeci, koja trče ispred njih i iza njih., orahe, lješnjike i jabuke – radi uspješna boja i sretna povratka. Na slobodnom prostoru više glavne čaršije i ispred džamije sultana Mehmeda i na ledini koju zovu Jezero, zborište je ratnika i prebrojavanja. Deset topova, otetih od njemačkog cara Ferdinanda, istureno je pred jednim mostom.

Iako sam bio u strahu, ipak sam obišao cio grad, da vidim na koji način Turci pripremaju ratne pohode u kojima su uvijek pobjednici. Ali sam ipak uvijek, osim u incidentu s jenjičarom, bio s jednim Jevrejinom Sarajlijom, koji je dobro govorio slavenskim jezikom, jer u Sarajevu turski znade samo po koji učen čovjek.

U dva velika hana na glavnoj čaršiji čuva straža stotine i stotine vreća pirinča i šećera i zobi, što će poći s vojskom na Poljsku.

U Beogradu će se bosanski paša pridružiti pašama iz Temišvara i Skadra. Povod rata su nesuglasice između krimskih Tatara i Poljaka. Teško Poljacima ako ne prime uslove sultana Murata, dobrog vojskovođe i prijeka čovjeka, koji je pogubio tri svoja brata i tri svoja velika vezira, pa čak i neposlušnog šeih-ul-islama Akhi Zade.

Pred trgovinama sabalja i noževa gurnjava. Skaču iskre iz čelika i škripe drveni stalci, oštre se mačevi i handžari i jatagani. Pred aščinicama redovi, a iznutra se osjeća miris bijelog i crvenog luka, da ti sve suze idu na oči. Može bit su zbog ovog jela Sarajlije vatreni ratnici i ljubomorni u ženskim odnosima".

zila ali je bila porušena, tako da od nje doslovno ni kamen nije ostao; no, to zemljište i danas kršćanska raja Bihaća smatra posvećenim. Crkve više nema, ali njihovi očevi su se tu molili, pa se i oni još uvijek tu okupljaju na molitvu, ne mareći na ljetne žege ili zimske studeni. Nikada neću zaboraviti prizor koji sam vidio i nedjelju ujutro: oltar je bio postavljen i pokriven krovom od kola i za njim je kapucinski svećenik vršio obred. Pred njim su bili vjernici, njih oko sto pedeset; muškarci, sa skinutim kapama i obrijanim glavama koje su se sjale na suncu, klečali su na jednoj strani, a žene, u bijelim i crvenim haljinama, na drugoj. Uprkos mojoj podozrivosti kad su u pitanju rimokatoličke dogme, bio sam veoma ganut i nehotice skidoh šešir.

U većini drugih udaljenih dijelova Otomanske Carevine prema kršćanstvu se zauzima tolerantan stav: protestant, katolik ili Grk mogu se slobodno moliti u svojoj bogomolji – u Tunisu, Egiptu i Siriji. Ali ovdje, tako reći u podnožju Julijskih Alpa i nadomak granica jedne od najvećih monarhija Evrope, jedna kršćanska zajednica ne smije podići krov na mjestu gdje se moli da bi se zaštitila od nevremena. Sultan, koji u svojoj ličnosti ujedinjuje duhovnu baštinu halifata i svjetovnu nasljednu liniju Mehmeda II, Selima i Sulejmana, brani i upražnjava, koliko je to u njegovoj ličnoj moći, načela pravde i tolerancije; no eto, potomci jednog kršćanskog naroda pojavljuju se kao najžešći progonitelji vjere svojih predaka.

* * *

Knjiga Putovanja po Evropskoj Turskoj 1850. godine kapetana i revnog putnika Edmunda Spensera posvećuje Bosni tri poglavlja. Spenser, koji je prokrstario Evropu u dugom periodu od tridesetih do šezdesetih godina vijeka, boravio je u našim krajevima još 1847., a 1850. godine, u vrijeme pobune muslimanskih feudalaca protiv centralne vlasti, putuje zajedno s novoimenovanim austrijskim konzulom u Bosni, Dimitrijem Atanackovićem. U Bosnu na putu za Sarajevo dolazi iz Novog Pazara, a istim putem se i vraća. Spenserova knjiga se samo na mahove doima kao neposredan putopis, jer se pretežno bavi istorijsko-političkim i drugim razmatranjima. No iako pomalo "odmaknut" od predmeta posmatranja, Spenser pruža vrijedno svjedočenje o događajima i ljudima koje je smatrao dostojnim izravnijeg opisa.

Izvještaji koje smo primali iz Novog Pazara [Novi-bazar] svi su ukazivali na to da ustanak muslimana u Bosni poprima opšti karakter; no, on je još uvijek bio ograničen na unutrašnjost zemlje, blizinu Banje Luke [Bania-Louka] i Zvornika [Svornik]. Ipak, kako se znalo da je nekoliko najuticajnijih vođa opet na terenu u pratnji grupe fanatičnih sveštenika, koji svuda podbunjuju narod protiv vladavine sultana reformatora, novopazarski paša se osjetio nesigurnim u gradu bez ikakve zaštite osim jedne oronule utvrde i nekoliko stotina nizama. Stoga je odlučeno da bi Sulejman-beg [Soliman] i njegova mala vojska Arnauta bili najbolje iskorišteni ako bi se sa svojim dugačkim puškama našli uz pašu u slučaju napada na grad. U međuvremenu, moj poduzetni prijatelj Velibeg donio je odluku da izvrši moju misiju bez obzira na sve opasnosti; odbacujući uniformu i preodjenuvši se u odjeću običnog putnika-muslimana, sa dvojicom ili trojicom svojih ljudi slično obučenih, krenuo je s nama u ranu zoru da bismo prešli veliki vijenac planina koji dijeli Novi Pazar od Bosna-Saraja [Bosna-Serai], glavnog grada Bosne, poznatijeg evropskom čitaocu kao Sarajevo [Saraievo].

Prije nego što smo stigli u Sarajevo, trebalo je tri dana napornog jahanja kroz najneprohodnije planine i najopasnije klance kroz koje sam putovao u Evropskoj Turskoj. Prije turskog osvajanja, ovaj dio zemlje je činio granicu između slovenskih plemena Srbije i

bosanskih plemena. I mada ovi narodi vode porijeklo iz istog izvora, oni nikad i ni na koje vrijeme nisu bili pod istom vladom. A sama priroda, stvorivši jedan tako neprobojan i lako branjiv bedem, izgleda da ih je predodredila za odvojene sudbine. Gledajući ove planine, moramo se čuditi kako su Turci, ili bilo koji drugi neprijatelj, mogli da se probiju kroz njih i da osvoje Bosnu. Do toga zaista ne bi nikada došlo da je narod ostao ujedinjen i bio iste vjere. (...)

* * *

Među engleskim priručnicima za putovanje u 19. vijeku istaknuto mjesto zauzimaju oni koje je objavljivao poznati izdavač Džon Mari /John Murray/. Njegov Vodič za putnike po Turskoj iz 1854. godine uključuje i podroban opis itinerera, mjesta i hanova u Bosni i Hercegovini. Kao i mnogi današnji engleski vodiči, i ovaj je pisan na osnovu podrobnog istraživanja i ličnog putničkog uvida sastavljača, pa se zato jednim dijelom doima i kao putopis. Posebno su ovdje zanimljivi podaci o udaljenostima između pojedinih mjesta u Bosni, izraženi u satima putovanja /"satpokazatelji", kako se to kod nas zvalo u ono vrijeme/. Priručnik preporučuje da je najbolje putovati na konju, a da je potrebno povesti još jednog konja za prtljag. Treba odsjedati u hanovima, što je najjeftinije i što omogućuje putniku da na najlakši način upozna zemlju i ljude.

BUSOVAČA, 2 sata. Ovdje ima veoma dobar han, ali je bolje krenuti iz Travnika dovoljno rano i konačiti u Kiseljaku, gdje ima još bolji. Za četiri sata jahanja među zaobljenim brdima pokrivenim mladom šumom stiže se u

KISELJAK, bosansko pomodno odmaralište, u kojem su otkrivena dva odlična izvora mineralne vode [Seltzer-water], a jedan veliki han izgrađen je za one koji dolaze da je piju. Voda se flašira i izvozi, a također se koristi za pravljenje hljeba, kojem daje prijatan ukus. [...].

Postoji još jedan put za Mostar i on prolazi kroz KONJIC [Conitza]. Kraći je za pet sati, ali uz njega nema tako dobrih konačišta.

GORAŽDE, 13 sati, mora biti prva stanica, no vrlo je loša i s običnim konjima jedva da se može za ovo vrijeme do nje stići.

FOČA, 16 sati. Ovdje se preko rijeke

Konjic

Čehotine [Rshiotina] prelazi drvenim mostom. Nasuprot ulaza u dolinu Uluk[20] nalazi se cigansko selo Brod, što je rijetka pojava u ovoj zemlji, gdje su Cigani obično nomadi. Oni u Brodu uživaju prilično blagostanje. Rijeka Drina prelazi se skelom nedaleko odatle i, nakon jahanja preko prostranih livada, dolazimo do sastavka triju rijeka – Tare, Pive i Sutjeske [Sutscheza][21]. Krajolik postaje sasvim nalik na onaj u Švajcarskoj. Dugački uspon vodi do

ČUREVA, 6 sati. Ovdje je han dobar.

Nakon što smo neko vrijeme slijedili tok Sutjeske, skrenuli smo i popeli se na veliki stjenoviti bedem, a zatim se opet vratili rijeci. Put stalno omogućuje pogled na raznolikost divljeg krajolika prošaranog zapjenušanim rječicama, da bi napokon došaodo kule u

DOBRO POLJE, kraj jezera Dobrica [Dobritza][22]. Tu nema hana. Zatim se treba spustiti u

NEVESINJSKO POLJE, u čijem središtu se nalazi malo selo tog imena, 6 sati, koje ima 1.000 stanovnika i 3 džamije. Smještaj u hanu je dobar. Zatim treba preći planinu Trusinu, a onda Velež [Velesh][23]. Selo i Tvrđava Blagaj [Blagay] dolaze prije

MOSTARSKOG POLJA, 8 sati. Mostar je glavni grad Hercegovine, koji se tako zove po lijepom mostu na rijeci Neretvi, što mu je i jedina znamenitost. U svakom drugom pogledu to je beznačajan grad. Ima 20.000 stanovnika, od čega su polovina kršćani. Han je kao i većina hanova u ovoj zemlji.

Narod u tom kraju je gotovo sav katoličke vjere, što se može pripisati blizini Dalmacije i bosanskim smaostanima. Narod je miran i dobro se ponaša, rekao je mudir, ali ja sam od nekih katolika s kojima sam razgovarao čuo da je takvo ponašanje više posljedica straha nego ljubavi, jer malobrojni Turci u svemu vode glavnu riječ. Na sredini polja nalaze se stari nadgrobni spomenici; neki su u obliku sarkofaga, dok su drugi samo grubo klesano ravno kamenje[24]. Tu i tamo se mogu vidjeti raštrkani krstovi na grobovima – neobična mješavina sadašnjosti i prošlosti. Nakon dosta neudobno provedene noći u jedinom hanu u gradu, otišao sam rano u zoru do mudirove kuće. Iako još nije bilo osam sati, zatekao sam ga kako zasjeda sa cijelim medžlisom.

(...) Uskoro nakon što smo otišli iz sela stigli smo na granicu Bosne i Hercegovine, koja je neoznačena. Predio je, kako smo išli dalje, izgledao sve zeleniji i prikladniji za stanovanje. Pred veče smo se zaustavili u malom selu Vidošima [Vidosa], gdje živi stric mog pratioca iz lova, župnik. Pošto je unaprijed poslao jednog od nećaka da mu javi o mom dolasku, on me je dočekao vrlo srdačno i pozvao da odsjednem u njegovoj kući. Ne mogu baš reći da je kuhinja bila luksuzno opremljena, ali župnik se jako izvinjavao što nije bilo mesa, pominjući kao izvinjenje činjenicu da ga rimokatolici ne jedu petkom – razlog koji jedva da stoji, jer ja sam stigao u subotu. Jaja i povrća, međutim, nije manjkalo. Povrće i loš latinski izazivaju jaku žeđ, tako da sam bezbroj puta tokom večeri bio prisiljen da kažem

[20] Ovu dolinu nije bilo moguće ubicirati.
[21] Rijeka Drina nastaje spajanjem Tare i Pive, dok Sutjeska njena lijeva pritoka.
[22] Ne postoji jezero s ovim imenom.
[23] Ovo je netačno: planina Trusina ostaje južno od Nevesinja, dok je Velež sjeverno od njega.
[24] Ovo je nekropola stećaka.
* [Autorova napomena] Ovo jedva da je tačno, jer sve ovdje odiše mnogo većom starinom.

"ad salutem"[25]. Stari svećenik je izgleda bio više naviknut na ovoliko pića nego njegov mlađi pomoćnik, koji je, prije nego što je ustao od stola, pokazivao nepogrešive znake da je dobro "potegao". I župnik i kapelan su imali brkove i plitak crveni fes, kojima se odlikuje njihova profesija. Kapelan je stekao izvjesno obrazovanje u jednom od bosanskih samostana, odakle je poslan u Rim, gdje je u svakom slučaju stekao pristojno znanje italijanskog i nekoliko riječi francuskog. ...

Nekoliko sati mi je trebalo do Livna, u čijem predgrađu se nalazi katolički samostan. Misa je upravo trajala, ali ja sam našao slobodnog gvardijana, "Oca Lorenca" [Padre Lorenzo][26], i jednog od fratara. Ostavivši me na neko vrijeme da čekam u vrlo hladnoj sobi sa svodovima, ova dvojica su došla, no njihov prijem se nije mogao uporediti sa prijemom jednostavnog seoskog župnika. Samostan je za redovnike franjevačkog reda, kojih je bilo pet, osim starješine. (...) Izuzev jednog mladog svećenika nježnog izgleda i dobrog obrazovanja, braća su bila mrzovoljna i neprijatna grupa. Tako je slabo prikriveno bilo nezadovoljstvo koje sam osjetio u neljubaznom "sicuro"[27] kojim su se udostojili da odgovore na moju molbu za krevet, da sam naredio da moj prtljag smjesta odnesu u najbolji han u gradu. Kako nisam dobio uslugu kod kršćana, zatražio sam pomoć muslimanskog kajmakama[28], kod kojeg su mi moja engleska krv i Omer-pašina bujruntija [Buruhltee][29] obezbijedile savjet i pomoć. (...)

* * *

Đejmz Krej *putuje kolima od Bosanskog Broda do Metkovića 1875. godine. Iako putuje s preporukom bosanskog, odnosno hercegovačkog namjesnika, on se kreće bez uobičajene oružane pratnje i posebnih pogodnosti, koje je, istina, teško mogao i imati u ondašnjim putnim i drugim uslovima. Od Broda do Sarajeva Krej ide cestom izgrađenom jednu deceniju ranije, 1864. godine.*

Prešavši rijeku Bosnu preko drvenog mosta dugog nekih dvije stotine jarda i veoma sličnog onim mostićima što vode od parabroda do mola, stigli smo u grad Maglaj [Mogloy]. Nadneseno nad plahovitu rijeku koja kao da se provlači kroz mračno ždrijelo planine, ovo mjesto pruža prizor izuzetne ljepote. Na mjestu gdje Bosna oštro zavija, tamna stijena nalik na veprova leđa strči iznad vode kao da je iskočila iz šumom obraslih litica, a na njenom vrhu, kule malog utvrđenja pokrivene mahovinom izgledaju kao da su nakrivljene. Ova utvrda se sada koristi kao kasarna i premda su neki od njenih zidova porušeni, kule su prekrivene visokim krovovima od dasaka.

(...) Od Maglaja cesta je zavojito slijedila rijeku, izuzev na onim mjestima gdje je klanac kroz koji teče Bosna bio tako uzak i strm da nije ostajalo mjesta ni za stazu. Na takvim mjestima put bi nas vodio preko susjednih planina, s kojih bismo se zatim spuštali do korita rijeke. Guste šume pružale su se na sve strane dokle pogled seže, dok su proplanci na ovim bujnim visovima izgledali kao ukrasni zasadi u dobro njegovanim parkovima. Oni su, međutim, proizvod pukog slučaja jer, iako se nalaze na mjestima pogodnim za veličanstvene parkove, nigdje uokolo nije bilo ljudskih naselja. Zelene padine, prelijevajući se preko strmih litica, uljepšavale su ovaj divlji prizor, no teško je povjerovati da priroda, bez pomoći kakvog vještog vrtlara, može učiniti tako blagim ove zanosne predjele. Uska cesta što vodi kroz usamljenu dolinu oivičena je živicom, a s vremena na vrijeme, iznad naših glava bile su grane džinovskih stabala – kao isprepletene ruke što su se izmješale pružajući se s obje strane – stvarale duge i hladne tunele od šuštećeg lišća.

Žepče [Scheptsche] je veliko selo smješteno u prijatnoj dolini. Njegovu glavnu ulicu krase ostaci bosanske tvrđave prekriveni bršljanom i mahovinom. Tvrđavu je prilikom svog napredovanja prema Sarajevu [Seraijevo] srušio princ Eugen. Cesta prolazi kroz mjesto; na otvorenim tezgama dućana u turskom bazaru nude se u obilju papuče, duhan, mačevi i bičevi. Svi nas zagledaju, raširenih očiju i s upadnom znatiželjom. Gomila lijepih dječaka priredila nam je kraljevski doček gađajući nas stotinama kamenčića da pokaže svoju dobru volju, a iskuša našu. (...)

Od vranduč ke [Vranduck] tvrđave staza nas je zavojito vodila u šumovit klanac s rijekom koja je tekla kroz duboko kamenito korito. Grane stabala nadnesene nad rijeku gotovo su dodirivale vodu, a uska cesta bila je mračna i pusta. Prijeteće litice stremile su sa svake strane prema oblacima, dok je usjek kroz koji smo upravo prošli izgledao iz daljine kao žlijeb urezan u stijeni. Usamljeni turski han stajao je među ogromnim stablima iznad rijeke. Kako se već hvatao mrak, odlučili smo da tu prenoćimo. Nažalost, zasebne sobe već su zauzeli putnici koji su stigli prije nas pa sam bio prisiljen da se zadovoljim onim što je pružao zajednički smještaj, što je značilo biti stiješnjen u gomili putnika siromašnijeg staleža koji su svi sjedili na podu i pušili lule. U takvom sam društvu večerao kiselkasti crni hljeb, što je bilo jedino jelo kojim je raspolagao vlasnik hana. Hljeb je bio tako neukusan i gnjecav da sam, poslije nekoliko hrabrih i odlučnih pokušaja, bio primoran, sav očajan, da odustanem od jela.

Samo poslije dobrog jela može se uživati u krajoliku[30]. No, uprkos ovoj izreci, dok sam pušio *huku*[31] sjedeći na otvorenoj verandi ovog malog hana iznad rijeke, nisam mogao, a da se bezgranično ne divim pjenušavim slapovima, bujnoj šumi i uzvišenoj osamljenosti ovog mjesta.U hanu su svuda po podu ležali prljavi, ali stasiti i živopisni, i uz to naoružani grubijani. Slijedeći njihov primjer, i ja sam spustio svoje umorne kosti na prostirku u jednom uglu i, zanemarujući napade rojeva buha koje su mi se gnijezdile u kosi, ujedale me za ruku, golicale po tabanima i, uopšte, šetale po cijelom tijelu, ubrzo čvrsto zaspao. Probudio me je neki gospodin koji je ležao tik do mene i koji je patio od astme. Tražeći kutiju šibica dohvatio sam Petrov nožni prst, a ovaj je, misleći da ga je napao pacov, počeo da psuje i da se rita nogama tako žestoko da je probudio cijelo društvo.

Siroti Turčin pored mene je stenjao, hroptao i molio me – jer je bio ubijeđen da sam doktor – da mu pomognem. Tako je glasno kukao zbog svoje bolesti da je, kad već nije mogao zaspati, uživao u tome da i sve druge goste u tome ometa. Ni najbjednija kuća za izdavanje u Sent Džajlzu [St. Giles][32] ne bi mogla biti neprijatnija od ovog mjesta; pa ipak, ako se izuzme glasno prisustvo ovog

---

25 (Lat.) U zdravlje.

26 Riječ je o samostanu Gorica, a "otac Lorenco" je fra Lovro Vučo (Za identifikovanje gvardijana Gorice vidjeti Berislav Gavranović, ur, *Bosna i Hercegovina od 1853. do 1870. godine*, Sarajevo, 1956, str. 269).

27 (Ital.) Sigurno.

28 (Ar.) Upravitelj oblasti.

29 (Tur.) Ili bujrultija: pismena naredba ili preporuka izdata od paše ili valije.

30 Gete (Goethe).

31 (Ar.-urdu) Vrsta istočnjačke lule s dugom cijevi povezanom sa posudom s vodom koja služi za hlađenje dima.

paćenika, nikad nisam bolje spavao. Rano ujutro probudio sam se sa onim osjećajem sreće koji uvijek dolazi nakon dobrog odmora. Ali, ovo moje raspoloženje ubrzo se našlo u teškom iskušenju. Vrativši se sa rijeke, gdje sam se okupao, izabrao sam miran kutak u sobi da se obrijem i presvučem. Ove moje radnje su, međutim, izazvale tako živo interesovanje svih prisutnih, da su oni koji su imali tu sreću da zauzmu bolje mjesto za posmatranje i praćenje svega što radim, pozivali svoje prijatelje da priđu i, zbijajući se da im načine mjesta, nudili im da učestvuju u za njih krajnje zabavnoj predstavi.

Nijedan Turčin nije kadar da se sam obrije, tek kad sam počeo to da radim, oni su pratili svaki moj pokret zabezeknuti od čuđenja, koje uvijek izaziva svaka novina. Sve dotle dok su se držali podalje i nisu me ometali, nisam se bunio. Ali me je znatiželjna gomila naposljetku sasvim okružila, dok je jedan čovjek iz prvih redova proturio glavu između mog lica i malog ogledala. Ugledavši iznenada bubuljicu na nosu, ovaj se toliko nagnuo naprijed kako bi je bolje osmotrio da mi je potpuno zaklonio pogled na ogledalo. Bio sam prisiljen da završim toaletu hodajući po verandi, stalno praćen začuđenom gomilom, koja je očigledno smatrala da se takav vrstan mađioničar može nagovoriti da ponovi tačku. Poslije šolje dobre kafe i neizostavne *huke* krenuo sam iz hana. (...)

(...) Zenica [Iranitzka] je veliki grad u dolini odakle se cesta odvaja za Travnik. Nakon zaustavljanja da popijemo šolju kafe i da se konji odmore, nastavili smo stazom toliko uskom da se njome moglo kretati samo jedno vozilo. Staza je uz to bila puna kamenja, tako da sam zbog prekomjernog truckanja bio prisiljen da sljedećih nekoliko milja naporno pješačim. Preko malog drvenog mosta prešli smo rijeku Bosnu i zadržali se oko jednog sata u vrlo čistom hanu, okruženom stablima krušaka i jabuka, u neposrednoj blizini rijeke, čija je hladna i svježa voda bila neiscrpan izvor zadovoljstva prašnjavom i umornom putniku. Naočita starica s turbanom na glavi i nalik na muškarca dobro podšišanog i rumenog u licu, poslužila me je masnom kuhanom rižom i svježim lukom, što sam zbog silne gladi progutao tako halapljivo kao da u životu ništa slađe nisam jeo.

Idući na izvjesnoj udaljenosti ispred kola, sreo sam nekog starog Nijemca, drvodjelju, koji je vrijedno radio na obali rijeke, dok su se njegova dva sina – najpjegaviji dječaci koje sam ikada vidio – igrala na travi. Ovaj mi je čovjek rekao da putuje zemljom gradeći mlinove, ali je pritom izrazio ogromno čuđenje na ideju da neko dođe u unutrašnjost Bosne samo iz zabave.

"Želim da vidim zemlju", rekoh.

"Nema tu šta da se vidi", odvrati on.

Pokazujući mu na okolne predjele sa živopisnim planinama, čiji bi prizor oduševio srce kakvog slikara pejzaža, izjavio sam da nikada nisam vidio nešto ljepše. Na to je on uzvratio da se slične ljepote mogu vidjeti u Švarcajskoj ili u Tirolu, i to bez umora, muke, tegobe pa i opasnosti, sa kojima se susreće svako ko je dovoljno lud da pređe Savu. Složio sam se da je možda teško i zamorno putovati kroz Bosnu, ali rekoh da to nije naročito tegobno niti opasno. No, čestiti drvodjelja me je nastojao ubijediti da Bosanci, kad im ustreba novca, provaljuju u hanove ili napadaju putnike na osamljenim dijelovima puta i tako svojim nasilnim ponašanjem dokazuju da krvoločne crte na njihovim namrgođenim licima nisu nipošto slučajne, te da, kad god im se za to pruži prilika, ispoljavaju surovost naslijeđenu od svojih divljih predaka. Uprkos ovako sumornom viđenju zemlje, moj prijatelj drvodjelja živi u maloj kolibi na osami, daleko od naselja, a i kuće što se vide u nižim planinskim predjelima, raštrkane i veoma udaljene jedna od druge, jasan su dokaz opšte sigurnosti ovih krajeva, kroz koje se, bez obzira što se smatraju najzaostalijim u cijeloj Turskoj Carevini, može putovati sasvim bezbjedno.

Selo Busovača [Boosovatchah] je prepuno neljubaznih i nabusitih ljudi. U maloj utvrdi u mjestu smješten je garnizon turske policije, brojne i dobro naoružane, čije su patrole, jašući svakodnevno u svim pravcima, demonstrirale autoritet reda i zakona[33]. Mali dječaci su se kreveljili i pravili nepristojne kretnje kad su nas ugledali. Petar se razbjesnio kad je povelik kamen pogodio jednog od naših konja; njegove grdnje, međutim, popratila je nova salva kamenica.

* * *

(*Od Sarajeva do Mostara Krej putuje drugim kolima i s drugim kočijašem, a ovog puta ima i saputnika, nekog "Turčina" naoružanog sabljom i pištoljima, koji s Ircem dijeli troškove zakupa kola.)*

Zaustavili smo se da prenoćimo u malom selu Konjicu [Coenitza], koje leži na obalama rijeke Neretve, a krasi ga veoma stari most sa šest lukova, čiji je raspon tako velik da izgleda kao zapet luk[34]. Većina kuća je građena na masivnim kamenim temeljima nad samom vodom. Cvijećem prekriveni balkoni, nadneseni nad široku i brzu maticu duboke rijeke, služe kao divani za pušenje, gdje lijepo obučeni Turci svečanog izgleda udišu mirisna isparenja svojih lula i uživaju u blagoj svježini ljetne večeri. Djevojke u gizdavim suknjama, žutim firalama[35] i lica prekrivenih velom, pune duguljaste krčage bistrom i kao led hladnom vodom, umorni putnici kupaju ugrijane konje u rijeci i puštaju ih da se do mile volje napoje, a duge povorke živahnih koza slijede svoje pastire niz zavojite stepenike što sa planinskih obronaka vode u selo. Odšetao sam do vrha strmog brežuljka što nadvisuje gradić i zadivljeno posmatrao prizor sunca na zalasku u čijoj su se svjetlosti kupali snijegom prekriveni planinski vrhovi, modre mramorne stijene i tamnozelena stabla, stvarajući ljubičaste sjene tako neobične i nježne da ih mogu porediti samo sa onom raznobojnom

[32] Ozloglašeni dio Londona.

[33] Kada bih rekao da sam Englez, turska policija se prema meni redovno odnosila s poštovanjem. Takvo njihovo ponašanje predstavljalo je ugodno iznenađenje, naročito u poređenju s nedavnim maltretiranjem britanskih podanika od strane takozvanih službenika javne bezbjednosti u Francuskoj, Italiji i Belgiji.

[34] Stari most u Konjicu bio je izgrađen 1682, a srušen je 1945. godine (Vidjeti DŽ. Čelić i M. Mujezinović, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1969, str. 178–183)

[35] (Tur.) Vrsta plitkih ženskih cipela.

svjetlošću što se poigrava na ivicama duge. Moj odlazak na kupanje u Neretvi bio je popraćen velikim interesovanjem brojnih dokonih seljana koji su, nenaviknuti da u svojoj sredini viđaju Evropljane, bih oduševljeni mogućnošću da neometano posmatraju prizor svlačenja odjeće, uobičajen za nekoga ko namjerava da se okupa.

Tu su se, srećom, našla četiri turska vojnika (za koje sa žaljenjem moram reći da su kasnije bili ubijeni), koji su logorovali u blizini prvog luka mosta. Kada sam zatražio pomoć od njihovog zapovjednika, ovaj je smjesta sazvao vojnike, te je, izgrdivši one najdrskije među mojim pratiocima zbog prostog i bezobraznog ponašanja, rasporedio svoje snage na oba moja boka i s leđa, tako da sam mogao ući u rijeku, a da me niko ne uznemirava niti zagleda. Najlakše bi bilo uzvratiti grdnjama na drskost i prostakluk ovih bosanskih gorštaka, ali moj bijes se stišao kad sam se sjetio kako su za vrijeme posjete perzijskog šaha Parizu trojica njegovih pratilaca bila okružena gomilom na *Boulevard des Italiens*[36] na mnogo agresivniji način i zacijelo s mnogo manje razloga nego što je mene iko ikad kinjio u bilo kom dijelu Turske. Primjedbe upućene Perzijancima od strane gomile dobro obučenih ljudi u Parizu ovi vjerovatno nisu razumjeli ali mi se činilo da su bili veoma ljuti što im se smiju u lice. Obično se pretpostavlja da su Francuzi krajnje učtivi, a da se Turci nikada i ničemu ne čude. Ove osobine krase više klase u obje zemlje, ali obični ljudi su svugdje veoma slični.

Han u Konjicu bio je bijedan. Glas mujezina s vrha šiljaste munare činilo se kao da dolazi s neba, a jednolično pjevanje s nekoliko malih džamija u selu odzvanjalo je među stijenama. No kad je ugasla i posljednja svjetlost iza prozora s mušepcima, sve je utihnulo. Tišinu je narušavalo samo žuborenje Neretve, povremeni zvuk zvonceta na glavi kakvog konja, te umilno pjevanje slavuja što su se dozivali kroz granje. Oko dva sata ujutro bučno kucanje na vratima praćeno milozvučnim glasom mog kočijaša podsjetilo me je da je vrijeme da se ustaje i da, ako želim stići u Mostar prije mraka, ne smijemo polazak odlagati ni časa. Ali Turčina ništa nije moglo probuditi, čak ni kad ga je kočijaš nekoliko puta nogom udario u glavu i stomak. Na kraju nam je pomoglo ono što đaci zovu "hladna svinja" ili, drugim riječima, tek kad smo ga polili vodom po glavi uspjelo nam je da ga natjeramo da se pomjeri. Silazak niz stepenice u potpunoj tami bio je poput lutanja kroz ruševine. (...) Blistavi mjesec odslikavao se u lelujavim njedrima Neretve, a srebrno lišće, visoke munare i bijeli vrhovi planina stvarali su sliku izuzetne ljepote.

Planinski lanac koji smo prethodnog dana prešli odvajao nas je od Bosne. Selo u kojem smo prenoćili nalazi se u Hercegovini, koja je zapravo samo upravno područje ili oblast Bosne. Najviši lanci Dinarskih planina leže između nas i Mostara, glavnog grada te pokrajine, prema kome kroz kanjone uporedo vode ceste i rijeka. Dok smo tandrkali preko strmog mosta i kroz duge i uske ulice Konjica, naš kočijaš je pjevao iz sveg glasa, a sa svih strana čuo se lavež pasa koji je odjekivao pustim predjelima oko nas.

Turčin i ja s mukom smo se penjali uz šumovitu planinu[37], idući stazom što je vodila koritom nekog potoka, kad se na samom vrhu šuma iznenada prorijedi otkrivajući nam prostrane i veličanstvene predjele s kojima se ne bi mogao porediti nijedan dio Švajcarske. Alpe su više i vidici što se pružaju s njihovih vrhunaca još su grandiozniji, ali njihovim strogim linijama nikada se, kao ovdje, ne suprotstavljaju meki obrisi džinovskih šuma. Na vrhu prevoja iznad Konjica pogled se zaustavlja na ogromnom stjenovitom amfiteatru, iznad kojeg se dižu snježni vrhunci što oivičavaju prelijepe doline pod gustom šumom, tako da čovjek, posmatrajući talasasto smjenjivanje brda i kotlina, dobija utisak uzburkanog mora. (...)

(...) Poslije podne odmarali smo se oko pola sata na jednom čarobnom mjestu. Neretva je poskakivala i pljuskala u svom uskom stjenovitom koritu dubokom oko pedeset stopa. Prelijepa zelena polja, gdje je gusto granje drveća pravilo prijatan hlad, bila su ukrašena stablima jabuka, krušaka i šljiva nagnutim prema rijeci. To drveće je predstavljalo lijep kontrast strogim linijama divljih i nestvarnih litica iznad nas. Na drugoj strani male doline, u tamnom grebenu, stajala je nepravilna pukotina koja je izgledala kao otvor na kakvom ogromnom zidu kojeg je udario grom. Kroz tu avetinjsku pukotinu provlači se uzana cesta i rijeka, kao da prolaze kroz utrobu planine. To je Jablanički tjesnac[38]; on neobično podsjeća na Via Malu [Via Mala] u Špligenu [Splügen][39]. [...]Dok sam rashlađivao ugrijane ruke i glavu ledenom vodom što je izvirala iz bršljanom i mahovinom obraslog otvora na grebenu, čulo se glasno dovikivanje i klicanje i u daljini ugledah grupu tatara[40] koji su nosili turske poštanske vreće. Izdaleka su izgledali kao stado koza što trči preko stijenja.

Pridruživši se tatarskim konjanicima, izišli smo iz tjesnaca isto onako nenadano brzo kao što smo i ušli i izbili na tamnu i turobnu ravnicu oivičenu ružnim stjenovitim planinama. Promjena krajolika bila je neobično velika i činilo mi se da su jablaničke ljepote postojale samo u snu. Imao sam osjećaj da su mi sve kosti u tijelu ispale iz zglobova usljed truckanja kola, a neprestani udari su mi iz glave niz kičmu slali trzaje poput galvanskih. Neki ljudi uopšte ne mogu podnijeti ovakva putovanja, jer od silnog drmanja dobiju ono što se zove drumska bolest. Od nje se pacijent štiti tako što ga na sijeno u kolima polože potpuno umotanog u široke povoje, koji se tako čvrsto svežu da mu se i ruke stegnu uz tijelo pa on izgleda kao kakav denjak

[36] (Franc.) Bulevar u Parizu.

[37] Bez obzira na Krejove često nejasne opise puta, može se ustvrditi da Irac putuje tada novom cestom Sarajevo – Mostar, izgrađenom 1868. godine, koja od Konjica slijedi Neretvu, a ne odvaja se od nje idući preko prevoja Prenja i Veleža, što je bio slučaj sa starom "Mostarskom džadom".

[38] Ovo je danas potopljeni dio klanca Neretve pred ulazom u Jablanicu; tu se nalazi brana hidrocentrale.

[39] Via Mala (ital. "loš put") je čuveni klanac u Švajcarskoj, dug dva i po kilometra i dubok 600 metara, omiljen među evropskim turistima u 19. vijeku kao izuzetno romantično mjesto.

[40] (Tur.) Kuriri, pismonoše.

mekane robe na kojem stoji natpis "Staklo, rukuj pažljivo, ova strana gore". Nedaleko od Mostara zaustavili smo se kraj nekog vrela. Tu su tatari otvorili svoje male torbe, izvukli iz njih goleme svilene turbane i ukrasili njima glave kako bi ulazak u glavni grad učinili zvaničnim i dostojanstvenim.

Velika gomila slijedila me je do dvorišta hana. [. . .] Han, ili hotel, liči na one ustanove koje su na tako zabavan način opisane u *Don Kihotu.* Sobe su zaposjeli ljudi koji su većinom djelovali istinski plemenito: njihovo ponašanje je u svakom pogledu bilo gospodsko. [. . .] To su begovi, ili pripadnici stare turske stranke. Oni su uglavnom siromašni, no i potrebe su im male. Njihovi konji, a možda i većina pratilaca, provešće noć u štali. Beg sjedi na sofi načinjenoj od bisaga i prostirke, večera rižu i kiselkast hljeb i čvrsto spava kraj svog oružja. Moj susjed je bio darovit čovjek: zabavljao me je unjkavo pjevajući nekoliko pjesama i prateći se na maloj gitari. Putnik se u ovim zemljama navikne na insekte pa ni ja nisam obraćao pažnju na te male životinje koje su, čak prije nego što sam legao na krevet, uspjele da mi se uvuku u cipele.

Drugi svijet

Bio je to takav vjetar
Koji tjera mladiće po svijetu,
Da traže sreću daleko od kuće,
Gdje malo šta mogu vidjeti.
(Šekspir)

1. Običaji i vjerovanja

(*Kod Edmunda Spensera nalazimo možda ponajviše obavještenja o raznim običajima i vjerovanjima naših naroda i o njihovom načinu života uopšte, i to u doba /sredinom stoljeća/ kada se u Bosni i Hercegovini počinje snažnije osjećati preklapanje istočnog i zapadnog kulturnog kruga*).

Poput svih gorštaka, Bosanci su veoma privrženi svojoj zemlji i naširoko i s velikim zadovoljstvom pričaju o odličnom kvalitetu i obilju proizvoda — žita, meda, ovaca i stoke, za koje tvrde da im nema premca. A nisu ni neosjetljivi na slikovitu ljepotu raskošnih dolina, gustih šuma i visokih planina. Uopšte uzevši, seljak u Bosni je inteligentniji od seljaka u Zapadnoj i Srednjoj Evropi. Ovo proizlazi iz prirode njegovih društvenih institucija, koje ga obavezuju da razmatra i sam odlučuje o stvarima i da učestvuje u raspravi o pitanjima zajednice čiji je član. S druge strane, u većini zemalja Evrope vlada sama odlučuje, puštajući da um naroda tone u učmalost.

Sistem samouprave, tako uobičajen među Slovenima iz ovih pokrajina, kojeg je turska uprava iz ranijih godina podržavala u izvjesnoj mjeri, dovodi do sasvim drukčijih posljedica. Otuda putnik s velikim čuđenjem sluša ne samo stanovnike gradova i sela, već i pastire u planinama, kako raspravljaju o nekoj pritužbi, iznose načine kako da se zlo ispravi i osuđuju vezirove mjere i upravu njegovih službenika. To čine jasno, odmjereno i s takvim zdravim rasuđivanjem koje čovjek ne bi očekivao zbog njihovog nedovoljnog obrazovanja i nedostatka veza sa svijetom. S druge strane, ako ovaj narod ne uživa u prednostima pisane riječi, on za to ima sasvim dovoljnu zamjenu u svojim narodnim pjevačima, koji neprestano pjevaju o slavnim djelima predaka i o najvažnijim događajima iz savremene istorije svoje zemlje, kao i o svakodnevnom životu.

Od svih vrsta poezije, bosanski pjesnik najviše voli epsku, čiji je junak često bog rata, Tavor[41]. Ove pjesme pjevaju zemljoradnici za plugom, pastiri dok čuvaju stada i žene, bilo u hodu, pri radu ili igranju. Oni takođe imaju i svoje pjesme [piesmas], neku vrstu kompozicija između proze i poezije, nalik na Osijanove [Ossian][42] balade. One uvijek govore o nekom događaju iz drevne ili savremene istorije zemlje. A ne smijemo zaboraviti ni njihovu ljubav prema pjesmama kojih ima mnogo i koje obično završavaju horom "Lelo, Lodo, il lelo, lol, idolo" (bog i boginja ljubavi)[43]. Vile takođe zauzimaju važno mjesto kod ovih pjevača; razna pjesnička pretjerivanja posvećena su njima u pohvalu, a mali duhovi se uvijek slikaju najprivlačnijim bojama. Otuda je naziv "vila" izraz koji se upotrebljava od milja i Sloven ga često koristi za svoju dragu, svog konja i psa. Pored dobrih vila, postoji i zastrašujuća vrsta duhova, koja se nikad ne spomene, a da se čovjek ne prekrsti nekoliko puta ili dotakne svoju amajliju. Mnoge narodne epske pjesme i lirski izlivi slovenskih plemena u Turskoj posjeduju znatnu ljepotu i kad bi se sakupile i prevele jasno bi osvijetlile drevnu i savremenu istoriju ovog naroda. Lutajući pjesnik sa guslama [gousla] putuje širom zemlje i dobrodošao je gost u svakoj kolibi; on pjeva o porocima i vrlinama sultana, junačkim podvizima narodnih vođa i junačkim djelima hajduka [Haiducs]. Ovi moderni Homeri opijevaju čak i političku istoriju svoje zemlje, sa tačnošću najpreciznijeg istoričara.

Što se tiče muzike i pjevanja, Srbi imaju nekoliko lijepih napjeva koji bi mogli biti dopadljivi radi svoje novine; ali stanovnici Evropske Turske, bez obzira na nacionalnost, ne mogu se pohvaliti visokim nivoom svojih muzičkih kompozicija. U najboljem slučaju, njihov način pjevanja je dosadan i monoton, naročito turski, jer oni izgleda smatraju da se pjevanje sastoji od zadržavanja duže vremena na jednom tonu, a onda se taj uzdigne u intervalima svom snagom pluća. Njihovi muzički instrumenti, koje svaki seljak sam gradi, sastoje se od frule ili svirale [flute or fife] koja se pravi od drveta johe ili trske, gusala, neke vrste mandoline i gajdi. Svi ti instrumenti podjednako su primitivni.

Sloveni iz ovih pokrajina, naročito Bosanci, budući da ih Grci nikada nisu temeljito preveli na kršćanstvo i budući da su kasnije proganjani kao heretici od strane papske crkve, njeguju razna besmislena sujevjerja. Astrologiju ili, kako glasi osmanski termin, munedžimluk [Muneđđimlik] gledanje u budućnost – upražnjavaju sve vjere, kako u velikim gradovima tako i u najudaljenijim selima. Postoje srećni i nesrećni dani i to se vjerno poštuje do posljednjeg sata. Let određenih ptica ili skup određenih životinja, smatra *se* zlokobnim; snovi su od najvećeg značaja i tumače se i objašnjavaju sa istom ozbiljnošću kao što su to činili prvi patrijarsi. Ovdje ima mnoštvo varalica, kao i u civilizovanijim zemljama Zapada, i oni poprilično prazne kese lakovjernih. Jevreji i Cigani se optužuju za vračanje i

[41] Nejasno je na koga se ovo odnosi: bog po imenu Tavor ne postoji.
[42] Legendarni galski junak i bard iz 3. vijeka.
[43] Spenserova distinkcija između dvije vrste epskih pjesama, kao i navod pripjeva lirskih pjesama nejasni su i nepouzdani.

čaranje, naročito ako su stari i ružni, i ponekad su žrtve onih koji su opsjednuti fiksnom idejom da su svi ovi začarali njih lično, njihove porodice, ovce i stoku. Kao zaštitu od toga, kršćani pribjegavaju molitvama koje mole sveštenici, kao i velikim količinama svete vodice, a muhamedanci Kur'anu i posjetama grobu nekog dobrog čovjeka; ako ovo ne pomogne, traži se amajlija nekog čarobnjaka ili astrologa.

Sloveni Evropske Turske veoma su daroviti pa lako i brzo uče strane jezike, a pokazuju sličnu sposobnost za pravljenje mehaničkih sprava. Osmanlije, s druge strane, izgleda da su lišeni dara za učenje jezika i rijetko govore ijedan drugi jezik osim svog vlastitog. Ljubav i poštovanje koje djeca ukazuju roditeljima, i uopšte starijima, što je tako lijepa osobina slovenskih plemena, preovladava i u Bosni. Njihova trezvenost je takođe izvanredna kad se uporedi s navikama zapadnih naroda: oni se ne uzbuđuju tako lako kad su pod uticajem pića. Samoubistvo je gotovo nepoznato u ovim zemljama, kako među muhamedancima tako i među kršćanima, budući da su i jedni i drugi fatalisti i trpeljivo se pokoravaju božjim odredbama. Mučka ubistva, trovanja i slično, potpuno su nepoznati. Osveta za nanesene uvrede, traženje krvi za krv, postoje, ali ne u istoj mjeri kao kod Grka i Albanaca.

Moralna čistota mora da je bila opšte rasprostranjena osobina kod starih Srba, kad vidimo da u njihovom jeziku nema ni jednog jedinog epiteta kojim se opisuje raspusna žena. I uprkos svemu što su pretrpjeli, a još uvijek trpe nasilničko ponašanje povlaštene klase, muhamedanaca, oni su najmoralniji narod od svih u Evropskoj Turskoj. Otmica, silovanje i preljuba se po turskom zakonu kažnjavaju smrću, no taj zakon se još uvijek primjenjuje samo onda kad je prekršaj napravljen protiv muhamedanaca. Ako je pak oštećena stranka iz redova raje, globa i prijekor se smatraju dovoljnom kaznom. Popustljivost koja se isto tako pokazuje prema prestupnicima muhamedancima vrlo je nepolitična od strane turske vlade i mnogo je doprinijela ogorčenju kšćanskog stanovništva prema vladavini sultana [. . .]

U Bosni slovenski Muslimani ne oklijevaju da traže ženu među lijepim kćerima svojih sunarodnjaka kršćana i čak im dozvoljavaju da zadrže svoju vjeru. Ali Sloven kršćanin se nikada ne ženi muhamedankom, jer bi bio izopćen iz crkve zato što je prigrlio nevjernicu. U ovom smislu, i zaista u svakom drugom kad je riječ o vjeri, žao nam je što smo obavezni da zabilježimo da su muhamedanci daleko tolerantniji od kršćana grčke ili latinske vjere koji, ako se ožene između sebe, izazivaju buru ekskomunikacije i iz jedne i iz druge crkve.

Ženidbeni ugovor se sklapa u prisustvu svjedoka ili pismeno, i ako se prekrši, često dolazi do krvavih obračuna. Sveštenik nakon obreda vjenčavanja podijeli blagoslov i izmijenja se prstenje. Nezavisno od bilo kakvih novčanih aranžmana između dvije strane, uobičajeno je da nevjesta donese u muževljevu kuću komad konopca i vreću, što simbolizira brigu i pažnju s kojom namjerava da vodi svoje domaće poslove; a po ulasku u kuću, nevjesta razbaca po kući šaku novčića, da označi kako sa sobom donosi obilje. Njen prvi odlazak na bunar sa kojeg domaćinstvo obično donosi vodu, izvodi se vrlo svečano, uključujući molitvu i pucanje iz vatreog oružja. A da bi se potpomogao mladi par, svaki član njihovih porodica i prijatelji daju poklone u stoci i drugim stvarima potrebnim za domaćinstvo.

Svadba, zavisno od imovnog stanja porodice, traje nekih četrnaest dana, a ponekad i duže. U to vrijeme se pruža neograničeno gostoprimstvo svim posjetiocima; čak se i putnik koji slučajno prolazi kroz selo poziva na slavlje i od njega se očekuje da se pridruži zdravicama koje se drže u toj prilici. A ako je taj putnik još kadar da sastavi prigodnu pjesmu, onda je on zaista dobrodošao gost. Krštenje djeteta se takođe slavi s radošću i uz gozbu. Valjana sahrana mrtvih je jedna od najsvetijih obaveza među stanovništvom, bilo kršćanskim ili muslimanskim. Najgora uvreda koju možete uputiti domorocu iz ovih krajeva jeste da mu poželite da mu zemlja kosti izbaci. Mrtvo tijelo se obično polaže u grob u toku dvadeset četiri sata nakon smrti. Ova opasna žurba vodi porijeklo od Osmanlija, koji vjeruju da preminulog ne treba zadržavati od rajskih užitaka. Zemlja koja prekriva grob nije nikada dublja od tri stope i u njoj Turci naprave rupu za mrtvaca da diše. A kako preminulog obično sahranjuju bez kovčega, nisu rijetki primjeri da se neki jadnik probudi i s mukom pokuša da izađe iz groba; drugi, pak, preslabi za toliki napor, umiru u tom pokušaju. Mada se ove rupe za disanje mogu pokazati korisnim u slučajevima preranog sahranjivanja, kužna isparenja iz njih izuzetno su štetna po zdravlje ljudi koji stanuju u blizini groblja. [. . .].

Kao što se može pretpostaviti, medicinska nauka je na niskom stupnju u ovim zemljama. U mnogim većim gradovima i na dvoru paše naći ćemo i ljekara i apotekara; vojska je takođe prilično dobro snabdjevena medicinarima, od kojih su gotovo svi Nijemci, Italijani i Grci. S izuzetkom ovih, putnik koji se razboli nema nade da će dobiti ljekarsku pomoć. Srećom za ovaj narod, u svakom selu i zajednici postoje određene porodice koje se bave liječenjem još od davnina i zna se da su one veoma uspješne u tom poslu. Groznica i dizenterija su najčešće bolesti, reuma preovladava u planinskim krajevirna, ali kostobolja i bolesti s kamencem gotovo su nepoznate. U velikim gradovima, *a* naročito kod Turaka koji se malo kreću, često obolijevaju žuć i probavni organi i tome možemo još dodati moždani udar. Kožne bolesti nisu česte, osim među Jevrejima, Osmanlijama i Grcima. Male boginje povremeno haraju,

dok od kolere stanovništvo više strahuje nego od kuge, jer ni vračarina amajlija, ni popove ni hodžine molitve, niti njihovi bezbrojni napici, ne pomažu da se zaustavi napredovanje strašne pošasti.

Berberin je svuda u Turskoj i hirurg; i zaista, ne možemo, a da se ne divimo jednostavnosti njegovih instrumenata, jer mu britva služi i za amputaciju udova i za puštanje krvi i za brijanje brade**;** i niko je vještije ne upotrebljava od Osmanlije.. Otuda se ovaj svijet rijetko ili nikako ne obraća za pomoć ljekaru, ili to čini tek kad čarolije, amajlije, molitve, napici i sve drugo zakaže. , kao što se može pretpostaviti, djeca nježne konstitucije nikada ne odrastu, pa se stoga rijetko ili nikako ne viđaju invalidi koje tako često srećemo u napučenim gradovima Zapadne i Srednje Evrope. Ovi narodi ne boluju u velikoj mjeri od tuberkuloze, a također ni od ludila ili idiotizma, koji *su* čest proizvod civilizovanog načina života i pretjeranog učenja, velike posvećenosti poslu, zatim fanatične obuzetosti nekom stvari, gubitka bogatstva i razočarenja zbog neostvarenih ambicija. Uprkos planinskom karakteru ovih pokrajina, s malim dolinama, skrivenim kotlinama, dubokim klancima i klisurama u koje se sunce rijetko probija, a klima se iznenada mijenja od studeni Rusije do žega Azije, rijetko se nailazi na slučaj gušavosti, a nikada na kretenizam. Pa ipak, ljudi nisu dugovječni; muškarac rijetko pređe doba od sedamdeset godina, dok je život žena znatno kraći.

* * *

(Džordž Arbatnot *objašnjava neke običaje u Bosni i Hercegovini, s posebnim naglaskom na onim koji se tiču ženidbe i udaje. Ovaj putnik boravi u našim krajevima u jesen 1861. godine.)*

Mnoge veoma uočljive sličnosti još uvijek ukazuju na ranije krvno srodstvo, zajedničko porijeklo i istovjetnost vjere. Najvažnija od ovih je možda to što su sačuvali slovenski jezik, koji je u upotrebi potpuno isključio turski kod gotovo svih muslimana i kršćana. Neki od njihovih običaja također dokazuju da još postoji mala iskra narodnog zajedništva koju islam nije potpuno ugasio. Tako, na primjer, običaj bratimljenja je nadasve slovenski po porijeklu. Veza se ostvaruje na sljedeći način: dvije osobe ubodu prst, a krv naizmjenično posisaju. Smatra se da ova veza veoma obavezuje i, začudo, u nju ponekad stupaju hrišćanin i musliman. Isto tako, čovjek postaje kum [Coom] nekom djetetu tako što mu podreže kosu. Nerijetko se dešava da musliman usvoji kršćansko dijete, i obratno.

Kreševo - katolici

U kući kao da se takmiče u neudobnosti i nečistoći, bez obzira na to što se umivaju poslije jela, što je običaj kod svih istočnih naroda. Muslimanske žene, sve do udaje, pokazuju se otvoreno i obično se pojavlju u javnosti nepokrivene. One su na neki način, u prednosti nad ženama u Turskoj, jer žive u tješnjoj vezi sa civilizovanijim kršćanima; njima je, naime, dozvoljeno da same biraju muža i da im se mladići udvaraju na propisan način. Roditelji su tu, kao i drugdje, skloni da se smatraju najboljim sudijama o tome kakav položaj i prihod su potrebni da osiguraju sreću njihovih kćeri i kada se njihova odluka razlikuje od pogleda mlade žene, ona pribjegava bjekstvu. Žalim što nisam u položaju da dam mišljenje o otporu na koji nailaze mladoženje u ovakvim prilikama. Mnogoženstvo je gotovo nepoznato, a druga žena se rijetko dovodi za života prve. [. . .] Nakon udaje, žene se kriju strožije nego u drugim dijelovima Turske. Možda u ovome muž postupa po homeopatskom principu, da je bolje spriječiti nego liječiti, jer razvodi su nešto nečuveno i smatraju se velikom sramotom. U brakove mnogo ranije stupaju kršćanske od muslimanskih djevojaka i nije neobično naći udate žene od dvanaest do četrnaest godina starosti. Ovaj užasni običaj podstiče katoličko svećenstvo čiji se prihodi time uvećavaju.

* * *

(*Za razliku od Spenserovih i Arbatnotovih uopštenih prikaza običaja i vjerovanja naših ljudi,* Krejova *zapažanja o ovome djeluju svježe jer uglavnom proističu iz autorovog neposrednog uvida iz ljeta 1875. godine*.)

Bosanske seljanke vrlo su snažne i kadre su da rade teške poslove, čak i samo nekoliko dana pred porod. Često se desi da se i porode same, dok čuvaju stoku; tad operu bebu u obližnjem potoku i doje je dok ne rode drugu. Nije neobično da majka u Bosni doji šestogodišnje dijete. Muškarci ljeti obično spavaju na goloj zemlji, i to napolju, a dječaci, sve do četrnaeste ili petnaeste godine, nose samo jedan komad odjeće, što im omogućuje nesputano kretanje i čini ih okretnim i izdržljivim. Siromašni ljudi nemaju nikakvog namještaja u svojim kolibama; zimi, nakon što pojedu ono što imaju sjedeći oko naloženih cjepanica, oni liježu da spavaju i provode noć s nogama okrenutim prema vatri. Za njihov način liječenja bolesti, koji bi zaprepastio učene doktore, kažu da je vrlo uspješan. Pacijente ubijaju ili ih liječe zapanjujućom brzinom, a rakija, pomiješana s barutom i biberom, smatra se odličnim lijekom za stomačne teškoće, kao i za sve druge bolesti. Zatvor se liječi usijanim kamenom stavljenim na stomak, reumatizam se olakšava primjenom željeza – u istom užasnom stanju – na bolesno mjesto, dok za lumbago kažu da nestaje nakon što se trljanjem skine koža sa bolesnikovih leđa. [. . .]

Posvuda na Istoku, izuzev ako je riječ o vrlo siromašnim ljudima, čak i čovjek koji ide pješke mora uvijek imati pratioca. Orijentalci su skloni da se prema osobi koja ide sama odnose s velikim prezirom. Kad krene na put, Turčin naoružа sve svoje sluge i tako, praćen čitavom gomilom ljudi zavisnih od njega, ostavlja utisak uglednog i moćnog čovjeka. Svaki Evropljanin vrijedan poštovanja, bilo muškarac ili žena, kada ide pješke ulicama Sarajeva, uvijek ima slugu koji ide ispred njega. Taj se sluga, poput kakvog važnog tamburmažora[44] na čelu regimente, kreće sredinom ulice dostojanstvenim i odmjerenim korakom i lupka dugačkim štapom ljude koji stoje na putu ili bulje u gospođu ili gospodina koje on štiti. Kako su ovi ljudi uvijek naoružani mačevima i pištoljima i kako su od stalnog mrštenja njihova lica poprimila svirep izraz, i najmanja njihova upozorenja imaju veliko dejstvo. Putnike u ovoj zemlji uvijek prati jedan ili dva naoružana čovjeka ove vrste. To nije zato što putnici strahuju da će im se nešto desiti, nego što žele staviti do znanja ljudima u selima ili uz put da je osoba s takvom pratnjom, važna ličnost prema kojoj se treba lijepo ponašati.

[44] (Franc.) Glavni bubnjar vojne glazbe.

2. Odijevanje i ishrana

(*Edmund Spenser je jedan od onih engleskih putopisaca koji posvećuju dosta pažnje odijevanju i ishrani ljudi u krajevima kroz koje putuje 1850. godine. I mada se njegove zabilješke o tome — kao i o običajima i vjerovanjima — ponekad temelje na tekstovima drugih putnika, i mada nisu u svemu sasvim pouzdane, one se danas čitaju kao zanimljiv zapis, koji je nerijetko protkan i humorom.)*

Između ostalih sultanskih reformi, uvođenje evropskog načina odijevanja nije se dopadalo Bosancima; narodna nošnja je slična nošnji stanovnika Srbije, osim što slovenski Muslimani još nose čalmu. Od mog posljednjeg puta po Bosni, toliko je preovladao reformisani ukus, da je potpuno istisnut ogromni *kourdjak,* cilindrični turban, i janičarski kauk. Crveni fes koji nose turski vojnici i službenici zapravo pripada albanskoj nošnji, i od svih pokrivala za glavu, on je istovremeno najnezgodniji i najmanje skladan, jer obično spadne na uši i pritišće ih naniže dok se ne iskrive. Kao zaštita protiv vrućine, hladnoće ili kiše, nije ama baš ni od kakve koristi; ljeti se lice peče, a kad pada kiša, ako nemate kabanicu, odlično služi da sprovede mlaz vode niz vrat onoga koji ga nosi.

Svaki Musliman ima brkove, koje vrlo često boji u crno i u skladu sa preporukama Kur'ana. Zaliske i glavu brije, ostavljajući čuperak na vrhu glave, da bi ga njegov anđeo čuvar na sudnji dan imao za šta izvući iz groba. Bradu nose samo hadžije, oni koji su obavili hodočašće u Meku, i mali broj starih ljudi koji se odlikuju izuzetnom mudrošću. Svi stanovnici ovih pokrajina, kako muškarci tako i žene, boje kosu; omiljena boja je crna i, pravo da kažem, u tome su vrlo vješti. Za obrve i trepavice koriste nešto što zovu šišarka [schischark], zeleni orah, koji postaje crn kad se spali, a za kosu jednu drugu tvar, koju zovu kna. Umjetnost se priziva u pomoć ne samo kad je riječ o bojenju kose. Količina kozmetike koju žene upotrebljavaju je zapanjujuća; čak ni najsiromašnija seljanka nije bez sredstava za uljepšavanje i mirisa: ružino ulje, ružina vodica, ekstrakt agave, mošus, šafran i ambra su među glavnima. One stavljaju na obraze puder od *iris florentina-e*[45], za nokte na prstima uzimaju *lavsonia inermis*[46], a za depilaciju se služe vrlo uspješno smjesom kreča i stipse. (...)

Mostar - žene muslimanke

Odjeća žene iz boljih klasa je orijentalna, ljupka i dobro prilagođena da prikrije bilo kakav tjelesni nedostatak. Žene nose, kad se kreću po kući ili sjede na divanu, papuče nataknute na malena stopala. Ali kad ih vidite na ulici umotane u jašmak kako se gegaju u grubim čizmicama i papučama, one podsjećaju na patku koja je upravo izašla iz vode. Opšte uvjerenje da se ljepotice iz harema odlikuju punačkim tijelom nije tačno. Orijentalac ima veoma dobar ukus u ovim stvarima i bira žene sa znalačkim rasuđivanjem. Međutim, kad zađu u godine, žene postaju *emhonpoint*[47], što je posljedica života u zatvorenom i nemarne opuštenosti.

Meso koje se obično troši u ovim pokrajinama je jagnjetina ili ovčetina, izvrsnog kvaliteta i okusa; teletina se nikada ne viđa, a govedina samo u velikim gradovima. Perad se može dobiti svuda. Muslimani nikada ne jedu guske i patke, a ni divljač, ukoliko krv životinje nije prije ispuštena. Riba se jede samo u doba posta, iako rijeke svuda obiluju izvrsnom pastrmkom. Što se tiče povrća, zelena salata i krastavci se vrlo mnogo troše. Bijeli grah je uobičajena namirnica u njihovoj *cuisine*[48]. Krompir i grašak su velika rijetkost. Voće je svuda odlično, naročito lubenica. Ima javnih pekara u svim velikim gradovima. Handžija se obično, pored vođenja hana, bavi i nekim drugim zanatom. Vino, koje je uvijek crno, može se dobiti u svakom hanu, skupa s rakijom [raki] i šljivovicom [slivovitza], pićem napravljenim od žita[49]. Imaju i druga pića, koja se prave od anisa, cimeta, karanfilića i gorkog badema. Kafa je piće svih slojeva i uvijek se pije bez mlijeka i šećera. Rijetko je samljevena u prah u mlinu, kao što to mi radimo, već je umjesto toga tuku u avanu. Kad je dovoljno isitnjena, stavlja se u lončić s malo vode. Prije nego što prokuha, dodaje se nekoliko kapi hladne vode i tada se pije. Služi se u maloj šolji, a što se tiče ukusa i jačine, daleko prevazilazi bilo koju kafu što je mi pravimo u našim skupim i komplikovanim aparatima.

Mada je kvalitet kravljeg mlijeka u Bosni vrlo dobar, nikada ne vidite buter, a rijetko sir; kajmak je gust, a kad se pomiješa s medom, čini značajan artikal u ishrani viših slojeva. Jogurt [youart], tako dobro poznat kao hladno, osvježavajuće piće u jednoj vrućoj zemlji, pravi se topljenjem hrastovog lišća u mlijeku, što mu daje kiseo okus. Gotovo svi kulinarski proizvodi su suviše začinjeni crvenom paprikom, bijelim i crvenim lukom. Jedno od najomiljenijih jela među putnicima iz Zapadne Evrope su ražnjići [schish-kiebab], koji se sastoje od okruglih komada mesa od buta jagnjeta ili ovce ispečenih na malom ražnju. Ovo i *kiema-kibab*[50], jedna vrsta ovčijih ćufteta, takođe pečenih na roštilju, koji nikada nisu prepečeni, zaista su odlični.

Ovi poluorijentalci jedu dva puta dnevno, a glavni obrok je naveče, oko zalaska sunca. Obrok imućnih obično se sastoji od deset ili dvanaest jela, a često i od više; među slatkišima, kajmakuša [kaimakđa], smjesa jaja, mlijeka i meda, uvijek se služi. Isto tako, *halan*[51]; ovo prave slastičari i prodaju u malim zdjelicama i ni jedna turska kuhinja nije bez toga, a kad se miješa sa brašnom, grizom, šećerom, medom, ružnom vodicom, đumbirom i drugim začinima, mogu se od njega praviti različita jela raznih imena. Imaju takođe mnoštvo slatkiša, od kojih je najpoznatija baklava [balaclava]; postoje takođe želei i hladna krema s bademima kao i bezbrojne vrste slatka od raznog voća.

Ukratko, kad god lutamo ovim pokrajinama, nalazimo obilje hrane i rijetko kada naiđemo na nekoga za koga bi se moglo reći da gladuje. Iako se svako pleme i zajednica staraju za potrebe svojih siromaha, kodžabaše [kodji-bachis][52] se veoma trude da ovi rade sve dok imaju zdravlja i snage. Uđite u makar i najmanju kolibu koja pripada nekom Slovenu, ma kako siromašnom po izgledu, i

45 (Lat.) Bijela perunika ili perunika mirisna.
46 (Lat.) Biljka *kna* ili *hena,* porijeklom sa Srednjeg istoka.
47 (Franc.) Punoća, gojaznost.
48 (Franc.) Kuhinja.
49 Greška: šljivovica se, naravno, pravi od šljive.
50 Ovdje je očigledno riječ o ćevapčićima.
51 Spenser vjerovatno misli na halvu.
52 (Tur.) Ugledni ljudi, prvaci, starješine.

sigurno ćete naći da je uredna i čista; u tome je ovaj narod daleko iznad nižih slojeva u Irskoj, Francuskoj i dijelovima Italije. Isto tako, nijedan narod ne jede uljudnije, naročito viši slojevi, bez obzira na to što se noževi i viljuške svuda ne upotrebljavaju.

* * *

Susreti i viđenja

(*Na putu za Mostar 1844. godine Vilkinson se upušta u razgovor s nekim "turskim" trgovcem, hadžijom, u kojem se očituju njihovi suprotstavljeni pogledi na svijet. Kasnije, u Mostaru, Englez je dobro primljen, mada njegova posjeta izaziva podozrenje nekih ljudi.*)

Uskoro izbismo na glavni put što vodi iz Ljubuškog [Gliubuski], na kojem nas sustiže veliki karavan turskih trgovaca na konjima, sa haremom i robom. Upustio sam se u razgovor s jednim od njih, za koga se ispostavilo da je hadžija i koji je, zahvaljujući dugom boravku u Kairu, veoma tečno govorio arapski. No svaki pokušaj da neometano pričamo bio je sasvim beznadežan, jer smo s jedne strane bili pritiješnjeni mnoštvom konja, dok nam je s druge strane prijetio ugao kakvog sanduka, bala robe ili pak tahtaravan [tahtarawan][53] pun žena. Stoga smo usporili, pustili da impedimenta[54] prođu naprijed, i pričali o mnogim hadžijinim putovanjima i o uobičajenim orijentalnim temama. Nakon što je podrobno opisao svoja putovanja i dao ocjenu o Kairu i onom bauku turskih hadžija, Arapima, on reče: "E pa, gospodine zanatlijo[55], vi ste vidjeli Misir[56] i Stambol i rekao bih da ste svoj boravak tamo dobro iskoristili; ali, šta je vaš zanat?" (Turci uvijek misle da Evropljanin mora biti zanatlija ili trgovac). Kako sam lutao svijetom iz razloga koji nisu tako jednostavni[57], i ne želeći da ih objašnjavam, odgovorio sam mu:

"Tražio sam ljekovito bilje i ako bi vas, daleko bilo, zbacio konj, pokazao bih vam kako vješto umijem namjestiti ruku ili bilo koju kost koju biste slomili". Shvativši da je to šala, on reče: "Bog vam dao snagu, ali neka me svaka nesreća zaobiđe; vi ste hećim (hakim)[58], dakle". "Nisam, to sam rekao samo zato što je nemoguće ubijediti Osmanliju da mi Evropljani putujemo samo da vidimo druge narode i zemlje, mada ne sumnjam da vi, koji ste toliko proputovali, možete razumjeti zadovoljstva i koristi koje putovanja pružaju. Vi govorite o onome što ste vidjeli s istom vrstom uživanja kao i mi, a znate da su i mnogi muslimani u starim vremenima voljeli da putuju i da istražuju iste one stvari koje sada Franci istražuju, a koje su im bile zanimljive u doba kad je Frangistan[59] bio u stanju varvarstva" [...].

Ovo je vodilo u raspravu o vrijednostima evropske discipline, s jedne, i starog turskog sistema s druge strane. Mene bi sigurno iznenadilo što srećem čovjeka s tako tvrdoglavim uvjerenjem u zastarjele pojmove o osmanlijskoj sili, da nisam upoznao i druge, čak i u Egiptu, koji isto tako misle. On je, naime, zaključio, izjavivši da su Turci osvajači svijeta, da sve kraljeve Frangistana na njihova prijestolja postavlja sultan, da su engleski vladari možda najvjernije sluge koje su sultani ikad imali i da se ništa ne smije uraditi bez Šerifovog [Shereef][60] odobrenja. Francuzima je bilo dozvoljeno da zauzmu Alžir i da ga drže u ime Turaka jer se Bej[61] bunio protiv Visoke Porte (pobjede Mehmed Alija [Mohammed Ali][62] nad vezirovom vojskom smatrao je bajkama). "Osmanlije!" uzviknuo je, "ne postoji nijedan drugi narod koji je pod Allahovom zaštitom, i kad bi se evropske sile, sa svim snagama kojima raspolažu, usudile da krenu njega, ne bi bile kadre da se suprotstave Turcima ni za jedan trenutak".

U skladu s onim dobrim muslimanskim pravilom, koje potiče iz Kur'ana i koje glasi, "Ne raspravljaj s neznalicom", ja ga ostavih da se preda uživanju u svojoj zabludi. (...) Novina ovog obavještenja iz istorije kod njega je u prvi mah izazvala potpunu nevjericu no, videći da se ne šalim, on se vidljivo obradova zbog slave svojih zemljaka – čija su dična djela, eto, poznata i jednom Franku – i primijeti da su "Bošnjaci" [Bosnaks] uvijek bili hrabri ljudi. "I mada je Hercegovina", dodade, "sada pod zasebnim vezirom, mi smo svi isti *gens*[63] moja porodica, na primjer, potiče iz

bosanskog glavnog grada". Kako je sada bio potpuno zadovoljan što je obnarodovao značaj svoje rase, hadžija je počeo da pokazuje šta je sve dobio boravkom u Kairu otpjevavši nekoliko arapskih pjesama, koje je povremeno prekidao da bi se vratio našem prethodnom razgovoru.

Svi govore slovenski, a neki mostarski Turci ne znaju nijedan drugi jezik. Upoznao sam malo njih koji razumiju arapski, a sreo sam samo dva stranca muslimana, jednog iz Bagdada, drugog iz Damaska. Dijalekt Hercegovine i Bosne gotovo je isti kao onaj u Dalmaciji i Crnoj Gori, ali je manje čist od crnogorskog jer ima mnogo turskih riječi. Među ovima sam zapazio riječ "jok" [yok] (ne) i neke druge. Ljudi su uglavnom uljudni i malo ko me je ometao ili je pravio neumjesne primjedbe, čak i kad sam crtao na ulicama.

Uočio sam, međutim, da nijedan Turčin nije htio da uzvrati moj pozdrav dok sam ulazio u grad, možda zato što ne vole vidjeti kršćanina na konju. Poslije toga, kad sam premjeravao most, činilo se da neki ljudi pokazuju izvjesno nezadovoljstvo mojim

[53] (Pers.) Zatvorena nosiljka u obliku kočija, ali bez točkova; nose je četiri čovjeka ili konji.

[54] Izvrsna rimska riječ za "prtljag".

[55] U nekim mjestima Evropljanina zovu *malem*, što znači "zanatlija", "majstor"; u Egiptu, "Hawagee", prodavač ili *marchand*. ["Malem" je kolokvijalni oblik od "mualim" — učitelj, majstor. — Opaska priređivača].

[56] Naziv za Kairo, kao i za Egipat.

[57] Autorova aluzija na njegovo putovanje i boravak u Egiptu.

[58] (Ar.) Ljekar.

[59] (Tur. – ar.) Evropski, kršćanski svijet.

[60] Titula sultana; odatle hatišerif, ili carski dokument.

[61] Titula turskih namjesnika u sjevernoj Africi.

[62] Mehmed Ali (1769–1849), Albanac porijeklom, rođen u Makedoniji; kao turski potkralj Egipta (1805–1848) pobunio se protiv sultana i 1841. postao nasljedni vladar Egipta i Sudana.

[63] (Lat.) Rod, pleme.

poslom. Jedan čovjek koji je zastao da me posmatra dao je oduška svojim osjećanjima. Bio je Turčin, umotan u ogrtač od grubog platna postavljen zelenom čohom; na nogama je imao ogromne crvene čizme i neodoljivo je podsjećao na tanki fitilj noćne lampe. "Kakva je korist od toga", rekao je, "što je sultan Sulejman gradio mostove za pravovjernike, kad ih sada Franci uništavaju svojim pisanjem? To nikad nije bilo dozvoljeno i nešto će se sigurno desiti". (...)

Turci koje sam viđao u kafani bili su vrlo učtivi; tu sam prvog dana upoznao jednog čovjeka iz Bagdada i s njim dugo razgovarao o Istoku. I mada niko od prisutnih nije razumio ni riječi našeg razgovora, izgledalo je da svi slušaju sa zadovoljstvom, raspitujući se s vremena na vrijeme, kad bismo se mi nasmijali, za značenje nekog izraza. Jedan od ovih izraza ih je naročito zabavljao, a vjerovatno i zbunjivao. Naime, sluga "trgovca iz Bagdada" je donio neki paket svom gospodaru, na što je ovaj primijetio kako je to "prvi put da je on, sluga, zapamtio šta mu je naređeno". Ja sam na to rekao, "Ya! el Yahoodee mat" – "Oh! Jevrej je mrtav"[64] – pa je naš smijeh, nakon ove smiješne arapske rečenice, prešao na čitavo društvo. I kao što se često događa u takvim prilikama, smijeh se pokazao tako dobrim sredstvom upoznavanja da, kad god bih prošao kraj kafane, tog mjesta gdje Turci planduju, neko bi se našao da me pozove na lulu duhana i kafu, a poslali bi i po "Bagdadliju" [Boghdadli], ako već nije bio tu, kako bi uživali u našem razgovoru, iako niko nije znao ni riječi arapskog.

Ovo je jedan od mnogih primjera iz mog iskustva koji ukazuje na to koliko je korisno poznavati jedan istočni jezik kada se želimo sprijateljiti s muslimanima, ili bar razbiti njihove predrasude. Naročito ih se može odobrovoljiti ako obratimo pažnju na neke pojedinosti koje za njih imaju veliki značaj. S druge strane, dovoljna je i neka sitnica pa da se izazove sasvim suprotno dejstvo. Na primjer, uzeti ili ponuditi bilo šta lijevom rukom znači uvrijediti i najdobronamjernijeg čovjeka. Njihovi običaji i čitav njihov život se tako sastoje od sitnih stvari, kao i kod drugih naroda, koji su, međutim, manje spremni da to priznaju od orijentalaca.

Jedan od krupnih razloga što ne vole Franke potiče iz razlike u našim običajima; predrasude koje gaje prema našim navodnim nedostacima posljedica su nepoznavanja činjenica ili njihovog izvrtanja. Prazne priče ponavljaju se unedogled i počinje im se vjerovati; sama pojava Franka izaziva netrpeljivost prema njemu i oni se upuštaju u opisivanje njegovih tobožnjih odvratnih navika, od kojih je najuočljivija potpuno zanemarivanje lične higijene. Stoga me je veoma zabavljala njihova zbunjenost u Mostaru kad je riječ o količini vode koju sam tražio za svoj "abdest" [ablutions]. Pitali su me nisam li zapravo musliman i kad bih im odgovorio da se samo pridržavam običaja uvriježenog u mojoj zemlji, očito su mislili da se koristim svojim povlasticama putnika, a možda su i pretpostavljali da sam stekao ove navike za vrijeme mog dugog boravka na Nilu. Zacijelo nisu vjerovali da bi ih mogao usvojiti ijedan evropski narod koji nije izložen uticajima islama.

Iako je muslimanima zabranjeno da zlostavljaju kršćansku raju u Hercegovini, oni na njih gledaju s velikim prezirom. Tako, kada "pravi vjernik" baci oko na njihovu zemlju ili kad je zbog načeg kivan na "kaure", on se ne obazire na pravdu u udovoljavanju svom hiru ili ljutini. Turski zemljoposjednici su tako despoti za kršćanske seljake. No, ovo ugnjetavanje u dobroj mjeri obuzdava vezir, koji je, iako pravi Turčin po lukavstvu i samovoljan u postupcima kada mu to odgovara, ipak razuman čovjek koji želi steći priznanje za šire, tolerantnije nazore. Hod progresa, ako već ne prave civilizacije, zahvaća tako i ovu zabitu pokrajinu.

* * *

(Džejmz Henri Skin *na živopisan, gotovo romansijerski način, govori o svom letimičnom susretu s lijepom "Turkinjom" u hanu između Žepča i o dolasku u Travnik u proljeće 1851., u kojem se tada nalazi Omer-paša i njegova vojska*.)

Naveče smo se zaustavili u hanu koji je bio glavni štab Mahmud-paše Tuzlića [Toozlali Mahmud Pasha] i njegovih pobunjenika. Ovaj han se potpuno razlikovao od prethodna dva u kojima smo bili jer su mi pripremili veoma dobru večeru od turskih jela. Zagonetku sam riješio kad sam odšetao do dvorišta i tamo vidio zasebnu zgradu s tri prozora s mušepcima. Kad sam se približio, čuo sam zvuk prijatnih i veselih glasova i shvatio sam da je to handžijin harem i da se tu kuha moja večera. U Turskoj je, naime, kuharsko umijeće stvar cijele porodice.

Ujutro sam sjedio kraj prozora dok su nam pripremali konje. Začuo sam zvuk konjskih kopita u dvorištu i požalio putnike koji su morali putovati po onako kišovitoj noći. U tom trenutku vrata se iznenada otvoriše i u moju sobu stupi mlada i izuzetno lijepa Turkinja otkrivenog lica; ulazeći, gledala je u svoju haljinu koja je očigledno bila potpuno mokra. Iza nje uđe handžija noseći veoma lijepog malog dječaka, starog oko dvije godine i bogato obučenog, koji je gorko plakao – od studeni, najvjerovatnije. Ja odmah ustadoh i pođoh prema vratima, istovremeno dajući rukom znak da priđu vatri. Ona podiže pogled, sva se zacrveni kad ugleda muškarca, i poče da se povlači pokrivajući lice velom. Imao sam tek toliko vremena da primijetim da su joj oči crne i da su isto tako lijepe kao i lice. Handžija je bio veoma zbunjen što je ona greškom otvorila moja vrata i požurio je s njom hodnikom i niz stražnje stepenište do harema. Za to vrijeme jedan naoružan sluga koji ih je pratio zavirio je u moju sobu, razdraženo se cereći i pokazujući zube poput goropadnog lava, jer mi je, zaboga, žena njegovog gospodara nenamjerno pokazala lice! (...)

Jednog dana, kad sam na cesti prolazio pored krda krava, žena koja ih je gonila čučnula je, što je meni izgledalo kao prava slika nevinosti i stidljivosti. No, kad sam odmakao

[64] Ovo se kaže kada neka veoma nemarna osoba iznenada počne da se posvećuje svojoj dužnosti.

[65] Groblje na Derventi.

nekoliko koraka, iznenada sam se okrenuo; moja taktika je upalila, jer je ona sklonila veo: bila je to stara, smežurana babuskara. Među prostijim svijetom ova predrasuda mora da predstavlja mučno opterećenje, jer zakukuljena glava i umotano tijelo zacijelo ne stvaraju podesne uslove za fizički rad na polju. U Bosni, međutim, ovaj običaj je unekoliko preinačen, i to u korist neudatih žena, pa veo i široku zelenu feredžu, koje sam često viđao na poljima, nose samo udate žene. (...)

* * *

Približivši se gradu Travniku, najprije smo došli do groblja[65], koje je isključivo počivalište muslimanskih pokojnika, jer u glavnim mjestima svake oblasti ima malo kršćanskog stanovništva. Ovo polje grobova, koje je vrlo prostrano, nalazi se na tako strmoj padini da su izgrađene terase kako velike kiše ne bi sprale kosti Bosanaca. Groblje izgleda kao velika zbirka primjeraka orijentalne skulpture poredanih na policama kakvog gigantskog muzeja, sa planinama umjesto zidova. Ušli smo u Travnik noću pa stoga nismo mogli vidjeti ništa osim dugih, uskih i prljavih ulica, punih vojnika koji su galamili, smijali se i pjevali. Mislim da je zabluda o Turcima misliti kao o šutljivom narodu; naprotiv, veoma su govorljivi među sobom i vole ispredati duge priče o onome što su vidjeli, a u vojsci to obično znači – mnogo. No, Turci znaju kada treba da šute, i glas šutljivih ljudi kod stranaca stekli su upravo u takvim prilikama. Sudbina je htjela da živim među njima i moram reći da sam otkrio i druge njihove osobine, suprotne od onih koje sam očekivao. (...)

Ponovo smo gazili po bezbrojnim blatnjavim uličicama i napokon smo došli pred neka vrata koja su držali otvorenim da bih mogao ući. To sam i uradio, zatim sam se popeo na sprat, skinuo čizme i u čarapama ušao u jednu sobu. Tu sam zatekao četiri prilike koje su sjedile oko nečeg što je ležalo nasred sobe sa svijećom sa svake strane. Niko nije prozborio ni riječi, a jedan od četvorice svečano mi dade znak da i ja sjednem. Počeo sam da gledam u onaj predmet, koji je, kad sam pomnije pogledao, nalikovao ljudskom obličju, umotanom od glave do pete u izvezeni pokrivač. Kruta nepomičnost te mase i melanholična šutnja prisutnih odmah me uvjeriše da sam nabasao na ono što se u Irskoj zove "čuvanje mrtvaca". Osjećao sam izvjesnu zbunjenost, koja je bila tim veća jer sam bio bez tumača; Osman-aga se,

Travnik

naime, starao o našim umornim konjima umjesto o umornom meni. Napokon mi se, međutim, učini da se tijelo miče i nejasan zvuk, kao kad neko hrče, koji je dopirao ispod svečanog pokrova, baci novo svjetlo na ovu zagonetku.

No nije mi bilo suđeno da dalje ispitam ovu stvar[66], jer mi pažnju privuče velika buka napolju. Vrata se naglo otvoriše i jedan oficir se pojavi u pratnji šestorice podoficira koji su nosili svjetiljke. On me pozdravi na vojnički način i reče: "Bujrum"! [Buyurun]. Shvatio sam to kao "Sezame, otvori se", što znači "izvolite", a podrazumijeva "dođite!" Navukao sam čizme i ponovo krenuo u noćno tumaranje ulicama Travnika, poput beskućnog lutajućeg duha u potrazi za počinkom. Duh se konačno smirio kad su me odveli u konak, gdje sam zatekao Osman-agu i Hajrudina. Rekli su mi da je vojni komandant, konjički general-major, čuvši za dolazak stranca, insistirao da budem njegov gost, pa je poslao po mene u kuću namjesnika mjesta, koji nije bio u Travniku.

Kad sam ušao u glavnu sobu, jedan crnac, znatno viši od šest stopa, zgrabi me za ruku i veoma srdačno me pozdravi. Bio je to Arap Ahmed-paša, krasan predstavnik nubijske rase – muževan, inteligentan i srdačan. Tu je također bio i jedan konjički pukovnik, tih, gospodstven čovjek po imenu Sulejman-beg, koji je očigledno veliki miljenik svog pretpostavljenog, jer ga je ovaj udarao po ramenu, obraćao mu se gromkim glasom i nazivao ga dragim drugom kad mi ga je predstavljao. U toku ceremonije predstavljanja Ahmed-paša me je upitao kojoj zemlji pripadam; čuvši da sam Englez, uzviknuo je radosno i gromoglasno, uzeo me za ramena i natjerao da sjednem na počasno mjesto na divanu. Zatim je počeo da mi otkopčava kaput i da ga skida; u prvi mah to nisam shvatio, ali mi se stvar razjasnila kad je sluga donio neku vrstu širokog kućnog ogrtača od blijedoplave tkanine postavljenog crnim krznom, koji mi je obukao. Turci obično nose ovaj ostatak svoje drevne odjeće u kući, pa tako i paša i beg skinuše uniforme i obukoše slične ogrtače, dok je Sulejman-begov ađutant, koji me je doveo u konak, zadržao svoju uniformu i oružje iz poštovanja prema svom pretpostavljenom. (...)

Donesena je večera i mi navalismo s prstima na hranu raspoređenu u uobičajene male posude. Hadži-Abdurahman poče sa svojim ludorijama, na veliko oduševljenje našeg domaćina, koji ga je držao tako što dugo nije htio dati znak za napad na hranu postavljenu na niski sto. A kako su se najbolje dervišove šale sastojale od praktične demonstracije proždrljivosti, to se pokazalo neiscrpnim izvorom veselja. Paša bi od njega tražio i da ispriča priču – obično neku iz "Hiljadu i jedne noći" – dok smo jeli, a zatim bi naredio da se jelo odnese prije nego bi on završio. Hadžija se pretvarao da to ne primjećuje i pipao bi prstima po golom stolu, praveći nevjerovatne grimase i glumeći razočarenje. Njegov posljednji podvig bilo je ispijanje velike činije kajmaka, nakon čega ga je paša natjerao da popije svo sirće iz posude za salatu da bi, kako je rekao, napravio jogurt [yiaurt] od kajmaka. Hadžija je zatim zamolio sluge da ga podignu s poda gdje je sjedio, jer se pretva-

[66] Ovo će se razjasniti kasnije; vidi odlomak iz Skina uvršten u V, 2.

rao da ne može ustati od silne hrane koju je pojeo. Donesene su lule za goste, dok je paša počeo da puši na nargilu. Stavio ju je u moja usta u šali; ja povukoh dim isto onako žudno kao i on, što izazva još veće veselje.

U to se pojavi italijanski ljekar, koji je bio dodijeljen jednom od general-majorovih pukova, i pridruži se šalama svog zapovjednika, na što se već, kako mi je rekao, sasvim navikao. Taj doktor je također volio šegačenje, u što sam se uvjerio kad je Hadži-Abdurahman počeo da pjeva beskrajne pjesme na arapskom, za koje je tvrdio da su na licu mjesta sačinjeni hvalospjevi u moju čast. Dobri paša, koji je razumio samo turski, povjerovao mu je i to mu se tako dopalo da ga je natjerao da pjesme, stih po stih, prevodi na turski kako bi ih doktor, sa svoje strane, mogao prevesti na svoj jezik mene radi. Nakon nekoliko sati ovakvog zabavljanja, hadžija se smjerno diže da zatraži oproštaj od društva za sve eventualne uvrede koje su njegove šale mogle prouzrokovati i napusti sobu s krajnjom poniznošću. No opet se vrati, kao Don Bazilio [Basilio] u "Seviljskom berberinu", da pašu zamoli za neku milost, koju ovaj dodijeli, i hadžija konačno ode. Sve ovo izgledalo je kao ranije pripremljena šala. Kakav upečatljiv kontrast između života i položaja dva crnca. Jedan je istaknuti general, dok je drugi profesionalni lakrdijaš i prosjak; svaki je postao ono što mu je omogućila vlastita pamet, jer drugih razlika među njima prvobitno nije bilo. I sastali su se ovdje, dvije hiljade milja od svog zavičaja, jedan da se ulaguje i puzi, drugi da se pokroviteljski ponaša i zapovijeda. [...].

Sokolarstvo se izgleda mnogo upražnjava u ovoj srednjovjekovnoj zemlji, koja nije lišena nijednog feudalnog obilježja, jer sam često viđao te ptice u dvorištima velikih kuća. Ovom prilikom sam primijetio kako ulicama Travnika nose dva lijepa sokola, nudeći ih na prodaju. Ljudi koji su ih nosili imali su zaštitne rukavice na rukama. Omer-paša mi je rekao da svaki vrijedi oko 5 funti. Ostavio me je. Ostavio me pred vratima hamama ili turskog kupatila, koje je za mene, kao obično, predstavljalo teško iskušenje kroz koje je trebalo proći, ali koje mi je pričinilo i zadovoljstvo kad sam završio s kupanjem.

Idući kod Arap Ahmed-paše, sreo sam Osman-agu i Hajrudina koji su vodili dva lijepa konja po dvorištu. Konji su bili tu kako bih ja mogao da odaberem jednoga, jer je jedan od mojih vlaških konjića oćopavio pa sam naredio Osman-agi da ga proda i da, budući da su konji ovdje veoma jeftini, kupi drugog. Dok sam ih pregledao, moj domaćin stiže iz logora i, čuvši da želim kupiti konja, naredi slugama da ih odvedu i pozva svog glavnog konjušara. Ahmed-paša ovome naredi da iz štale dovede prekrasnog mladog arapskog konja najčistije pasmine, kojeg je nedavno doveo iz Alepa i dao da se obučava u njegovoj brigadi kako bi od njega načinio svog najboljeg paradnog konja. Zatim me upita da li mi se više sviđa ovaj konj od ona dva koja je naredio da se dovedu. Rekoh da se oni s njim uopšte ne mogu uporediti i da nikad nisam vidio ovako divnog ždrijepca.

"Vaš je", odgovori on. "Molim Vas da ga uzmete u znak našeg prijateljstva".

Počeo sam da se bunim, pominjući preveliku vrijednost poklona, ali videći da ga je to oneraspoložilo, prihvatio sam konja. Zahvaljujući se, rekoh mu da se nadam da će mi on, budući da mi je dao poklon za uspomenu na svoju zemlju, dozvoliti da i ja njemu poklonim nešto iz moje.

"To je poklon", odgovori on odsječno. "Nije pozajmica. A sada, pođimo na večeru". (...)

Sjedili smo da popušimo po lulu prije večere, dok je mujezinov glas dopirao do nas nošen svježim večernjim povjetarcem. Ahmed-paša se naglo diže i, izvinjavajući se što me ostavlja samog i što moram čekati večeru, ode da obavi namaz ili molitvu u susjednoj sobi. Ovo nije bilo prvi put da čujem kako njegov duboki glas uzvikuje "Allah, Allah!" u sumrak; Ahmed-paša je veoma tačan i revnostan u svojim molitvama. Za večerom smo razgovarali o Đelaludin-paši i on mi pomenu slučaj samoubistva koji se nedavno desio u Travniku[67]. Mladi poručnik jednog puka zaručio se s lijepom kćerkom bosanskog Muslimana, no mladić je poginuo u bici kod Krupe nakon što ga je metak pogodio u glavu. Kad je djevojka čula kako je umro, prosvirala je sebi metak kroz glavu.

"Sve je to zato što se ne nosi veo", reče paša, "i što se dopušta da vjerenici vide jedno drugo. Da je ona stalno držala jašmak na licu, mogla se udati za drugog čovjeka, jer ne bi bilo velike ljubavi".

Istorijska predviđanja

(*Diskurzivni dijelovi britanskih putopisa ponekad sadrže i pokušaje predviđanja budućnosti naših zemalja*. Tako Edmund Spenser – *a to čine i neki kasniji autori – govori još sredinom stoljeća o mogućnosti austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine*.)

Britanska vlada je 1837. godine, nesumnjivo u želji da osigura privredno blagostanje vlastite zemlje i, pretpostavljamo, iz pohvalne želje da se podrobnije upozna s političkim i društvenim stanjem u Bosni, imenovala vicekonzula u Novom Pazaru, čija se nadležnost protezala i na Gornju Meziju[68]. Izbor gospodina koji će predstavljati veličanstvo Velike Britanije pao je na nesreću na g. Vasojevića, kneza malog slovenskog plemena zvanog Vašojevići [Vassoeveti]. Taj neuki činovnik, pun taštine zbog tek stečene počasti, uzeo je titulu princa i svojom aroganci-jom i bezobrazlukom toliko je ogorčio stanovništvo i ozlojedio turske vlasti da su se i raja i muslimani pobunili *en masse*[69] i prije nego što je istekla godina dana, skinuli su zastavu konzulata a praznoglavog opunomoćenika otjerali iz grada[70].

Kako su se ti prvi pokušaji uspostavljanja diplomatskih i trgovinskih odnosa sa stanovništvom ovih pokrajina u unutrašnjosti Evropske Turske pokazali nezadovoljavajućim, upražnjeno mjesto još nije popunjeno. No, uvjereni smo da u stanju u kojem se sada nalazi Turska, Novi Pazar, ili možda još bolje, Sarajevo, smješteno u središtu Bosne, ne bi trebalo da bude bez predstavnika Velike Britanije koji bi mogao da obavještava englesku vladu o političkim događajima što u ovim pokrajinama svakodnevno postaju sve značajniji. U isto vrijeme, on bi zastupao i ekonomske interese Velike Britanije, što je posebno važno u ovakvim zemljama koje toliko oskudijevaju u tvorničkim proizvodima. Za sada je Austrija monopolizirala cjelokupnu trgovinu s ovim pokrajinama u unutrašnjosti: austrijski dukati, cvancigeri i novčanice više su u opticaju čak i od turskih. S obzirom na to da u potpunosti kontroliše to područje, posebno Bosnu i Hercegovinu, koja graniči sa njenim zemljama Dalmacijom, Dubrovnikom i

[67] Đelaludin Ali-paša, bosanski vezir od 1819. do 1822, završio je život samoubistvom.
[68] Mezija je rimski naziv za današnju Srbiju i sjevernu Bugarsku.
[69] (Franc.) U masama, listom.
[70] O Nikoli Radonjiću Vasojeviću, engleskom vicekonzulu za Bosnu, Hercegovinu i Albaniju, vidjeti Ljubomir Durković-Jakšić, *Englezi o Njegošu i Crnoj Gori*, Titograd, 1963, str. 12–14.

Bokom Kotorskom [Cattaro] s jedne, a Hrvatskom i Slavonijom s druge strane, Austrija [u Bosni] ima mnoštvo svojih političkih agenata koji, bilo da se skrivaju iza mantije redovnika, bilo da se maskiraju torbarevom naprtnjačom, postepeno pripremaju svijest naroda, kako muslimana tako i raje, za neku značajnu promjenu – možda da ga sklone pod krilo austrijskog orla! Austrija je već imenovala generalnog konzula za Bosnu – g. D. Atanackovića – s kojim sam obilazio ove pokrajine 1850. godine na putu do njegovog sjedišta u Banjoj Luci [Bania-Louka].

Pripajanje ovih dviju pokrajina slovenskim zemljama Austrije na Jadranu i Dunavu (koje, kao što smo ranije napomenuli, zauzimaju jedan ugao Evropske Turske i koje su odvojene ogromnim vijencem planina od ostalog dijela Carevine), omogućilo bi njihovom stanovništvu pomorsku vezu s trgovačkim zemljama Evrope. Istovremeno, njihovo ujedinjenje s jednom državom koja bi toliko materijalno doprinijela njihovom značaju i razvila njihova finansijska i trgovačka bogatstva, bilo bi povoljnije primljeno nego što bi se moglo očekivati, čak i od strane muslimanskog stanovništva, jer je njihova mržnja prema osmanlijskoj vladavini velika. Osim toga, ma koliko se razlikovali po vjeri, svi stanovnici tih zemalja su Sloveni, porijeklom od istih plemena i krvno povezani, bez obzira što su neki sada podanici Austrije a neki Turske. (...)

Nije uopšte nevjerovatno da narod Bosne neće biti pozvan, u skoroj budućnosti, da brani svoju zemlju od moćnih susjeda, Rusije i Austrije, od kojih im se ova posljednja učvrstila na granicama Dalmacije i obalama Une [Ouna] i Save. Dobro se zna da je ustanak Muslimana protivnika reformi što sada bjesni u Bosni počeo u Krajini (Turska Hrvatska), na granici s Austrijom. Nismo povjerovali ni u deseti dio izvještaja koji govore o tome (a njih tako zdušno podržavaju Turske vlasti u Bosni) da pobunjenike naoružavaju i podstiču na pobunu austrijski agenti u znak odmazde Porti što im ne predaje mađarske izbjeglice. No, ne može biti sumnje u to da bi Bosna, Krajina i Hercegovina sjajno zaokružile posjede Austrije u ovom dijelu njenog carstva – naročito Krajina, koja zadire kao klin u njene posjede na Uni i Savi. Stanovništvo Krajine je također u većini katoličko[71], kao i ono u Austriji, te je uvijek pokazivalo želju da se stavi pod upravu te sile. Ako se osvrnemo na istoriju, otkrićemo i to da su ti stanovnici potpomagali carske trupe u čestim upadima u Tursku preko Bosne. A sada, dok su Sloveni-Grci, njihovi zemljaci, neutralni, oni se bore u redovima Slovena-Muslimana, protivnika reformi. No ne možemo vjerovati da bi ovi potonji, koji predstavljaju najveće patriote od svih stanovnika Bosne, dragovoljno zamijenili tursku vlast, ma kako loša bila, za upravu Austrije. [...].

(Mada je pogriješio u nekim predviđanjima, T.V. Leg *zaslužuje priznanje za proročanstvo, izrečeno na pragu posljednje decenije prošlog stoljeća /1891./, da će svjetski rat svakako izbiti na Balkanu).*

Šta može biti konačna sudbina Bosne i Hercegovine, ili čak i Dalmacije? Hoće li ostati pod austrijskom vlašću ili će Sloveni – ti evropski Kinezi – jačajući sve više iz dana u dan, udružiti svoje snage i izgraditi novu državu u ovom uglu Evrope? Ako pitate Austrijanca, on će se prezrivo nasmijati na samu ideju da bi Austrija mogla napustiti Bosnu i Hercegovinu. Ako se obratite Slovenu, on će vam reći da je nemoguće da Dvojna Monarhija zadrži okupirane provincije na duže vrijeme. U svjetlu tako oprečnih gledanja, mišljenje jednog turiste u prolazu ne vrijedi mnogo, ali neke činjenice svako može uočiti. Na suštinsko pitanje – da li su rezultati austrijske okupacije takvi da opravdavaju trajno posjedovanje ovih teritorija, može se spremno dati potvrdan odgovor. (...)

Pravoslavci

S obzirom da je ovaj region prije dvanaest godina bio jedan od najnemirnijih u Evropi i da Austrijanci, prirodno, nisu imali obučenih kolonijalnih upravitelja na koje bi se mogli osloniti, ova dostignuća su mnogo vrednija nego što se to na prvi pogled čini. Pri svemu tome, nepristrasni Austrijanci mora da povremeno imaju neugodan osjećaj da je napredak mogao biti nešto brži. Neosporno je da je zemlja danas daleko od toga da se može smatrati potpuno otvorenom. Ovdje će vam zasigurno odmah pasti u oči stepen zaostalosti domaćeg življa i njihove jedine privredne djelatnosti – poljoprivrede. Nakon dvanaestogodišnje civilizovane okupacije razumno bi bilo očekivati napredak u odnosu na metode korištene još u doba Abrahama; također, mogao bi se očekivati i izvjestan razvoj rudarstva i veća aktivnost na polju javnih radova.

Trgovina je nedvojbeno slaba, te i pored tvrdnji da se popravlja teško je dobiti vjerodostojne podatke o toj grani. Jedina izvjesna stvar jeste da je svaki uvezeni proizvod izuzetno lošeg kvaliteta i možda bi se engleskim trgovačkim kućama isplatilo da pošalju sposobne trgovačke putnike sa ciljem da konkurišu bezvrijednoj austrijskoj robi. Austrijski naseljenici i austrijski kapital sporo pritiču u zemlju; stranom preduzetništvu nije dozvoljeno da se razmaše, a iskustva njemačkih i italijanskih naseljenika nisu ohrabrujuća. Pa ipak, po cijenu da zvučim neodgovorno, usudiću se da predskažem da bi Austrija trebala da bude kadra da zadrži Bosnu bez mnogo poteškoća, dok će Hercegovina najvjerovatnije iskliznuti iz njenog zagrljaja.

* * *

(Mada neodređenije nego Leg, i Robert Dankin *nekoliko godina kasnije naslućuje početak evropskog sukoba na našem tlu.)*

Od svih vjera, rimokatolici zadaju vlastima najmanje problema, i u čisto katoličkim područjima kao što je Ljubuško sada uopšte nema trupa. Grko-katolici[72], naprotiv, priro-

[71] Ovo je pogrešno: većinu stanovnika Krajine čine pravoslavci, odnosno Srbi.

[72] Pravoslavci.

dno su izloženi lukavim savjetima ruskih tajnih agenata i oni su ti, čak više nego Turci, koji su činili okosnicu pobune iz 1882., čiji je navodni uzrok bilo uvođenje obaveznog služenja vojske. I oni su naučili lekciju da "sa Švabom nema šale" (Der Schwabe versteht kein Spass), a što se tiče unutarnjih stvari, oni se mogu nadati mirnom i brzom razvoju. Nažalost, ove pokrajine mogu svakog trenutka postati poprište evropskog sukoba.

Tako nešto sigurno neće zateći Austriju nespremnom. Mostarski garnizon u vrijeme mira sastoji se od deset hiljada ljudi, ne računajući brigadu u Nevesinju, dvadeset milja odatle. Grad Mostar je, štaviše, dobro utvrđen. [...]. Sve ovdje čovjeka podsjeća da je pod vojnom okupacijom. Poštanski i telegrafski uredi su vojni i bojim se da im dosta toga nedostaje. Ovdje plaćamo više za pakete i slično nego bilo gdje drugo u Evropi. Putničke kočije svuda su pod vojnom kontrolom, a i samim putevima po kojima se one voze patrolira vojska.

* * *

Epilog: Istok u očima Zapada

Blagorodni čitalac ne može ni slutiti kakva najgora budala može postati dok ne ode u inostranstvo.
(Mark Tven)

(Izvjestan broj britanskih putnika upušta se, najčešće u povodu neposrednih ličnih doživljaja, u ocjene o prirodi civilizacije u kojoj su se obreli. Vilkinson *tako uopštava o "istočnjačkim" naravima i svjetonazoru, na osnovu onog što vidi i čuje na svom putu po Hercegovini 1844. godine.)*

Neizvjesno je da li će Turci postati istinski civilizovani prije nego što prestane njihova vlast u Evropi. Naglo opadanje njihove moći svuda je vidljivo. Oni sami su toga svjesni i mada ne izražavaju otvoreno uvjerenje da gube značaj u svijetu, ono već utiče na njihovo ponašanje. I kao što su uspjeh i moć nekoć uvećavali oholost Turaka i činili ih nadmenim tlačiteljima, tako će oni sada, na mirniji način od svakog drugog naroda, od pobjednika postati pasivni, tromi i bezazleni podanici, kada ih u takvo stanje dovede sila kojoj se neće moći oduprijeti. Pod uslovom da se ne upotrijebi nasilje, koje bi ih moglo podstaći na otpor, oni će se podvrći čak i hrišćanskoj vlasti, s istim vjerovanjem u kismet s kojim prihvataju despotsku vladavinu kakvog muslimanskog vladara. No, svaki pokušaj da se silom istjeraju iz Evrope mogao bi imati ozbiljne posljedice. To bi samo moglo dovesti do pokolja njihove kršćanske raje koja je, iako brojnija, većinom nenaoružana i nejedinstvena i koja bi – kao što se to dešava u sličnim slučajevima – bila savladana od strane moćnije i naoružane manjine. Nije vjerovatno, međutim, da će takav korak preduzeti ijedna evropska sila. A oni koji su najviše zainteresirani za turske događaje najbolje znaju koja politika najviše odgovara uspješnom rješavanju tog pitanja.

* * *

(Na samom početku svoje knjige, u uvodu, Spenser *se ovako određuje prema "Evropskoj Turskoj", u kojoj je boravio sredinom stoljeća):*

Slomljena i ponižena ispod ljudskog dostojanstva, silna pokoljenja nesretnih kršćana iz ovih pokrajina Evropske Turske, minula su poput lišća u šumi, ne ostavivši za sobom ni traga koji bi govorio o njihovom postojanju. Ostali su nezapaženi i zanemareni od strane naroda Evrope, koji su svu svoju snagu trošili na to da izvuku crnopute sinove Indije i Afrike iz necivilizovanosti i učine ih sudionicima u blagodatima civilizacije i objelodanjene vjere. Ti isti narodi zaboravili su na sramotu i poniženje na samom svom pragu; zaboravili su na to da, dok krvotok Evrope ubrzano napaja životom krajnje tačke svijeta, jedan dio nje same ostaje uspavan i obamro.

* * *

(Iako donekle dijeli Spenserovo *mišljenje o učmalosti i tromosti turske civilizacije*, Arbatnot *je, desetak godina kasnije, u svom stavu izrazito turkofilski nastrojen.)*

"Omer-paša će krenuti s rumelijskom vojskom da uguši nemire u Hercegovini". Takva je, čini mi se, bila vijest koja me je učvrstila u namjeri da posjetim slovenske pokrajine Evropske Turske. Da je u mojoj svijesti bilo ikakve sumnje u pogledu značaja koji osmanska vlada pridaje smirivanju ovih udaljenih krajeva, povratak Omer-paše iz nemilosti i slanje tolikih snaga pod njegovim zapovjedništvom bilo bi dovoljno da je otklone. I tako, podstaknut s jedne strane željom da i dalje budem *au courant* događaja trenutka, a s druge strane zanimanjem, koje svi moraju imati, za stanje zemlje[73] za koju je Engleska žrtvovala toliko krvi i novca, došao sam do uvjerenja da se moralo desiti nešto izuzetno da ta apatična sila poduzme tako energične korake. O prirodi ovog događaja nije bilo dovoljno pouzdanih informacija. Isto tako, naše znanje o stanju u ovim pokrajinama bilo je toliko neodređeno da mi je smjesta postalo jasno da ga samo ličnim uvidom mogu steći. Mišljenja onih koji su tvrdili da su posvetili imalo pažnje toj temi bila su izrazito protivrječna. Dok su neki govorili da je riječ samo o problemu nastalom između turske vlade i nekolicine pobunjenika, drugima je to sve izgledalo mnogo sumornije: oni su bili uvjereni da će prvi ispaljeni hitac biti znak za opću pobunu kršćanskih podanika Porte, što bi opet dovelo do kraja turskog suvereniteta u Evropi i do ispunjenja velikog panslovenskog plana.

* * *

Moglo bi se ustvrditi da je nedostatak moći prouzrokovao ovu povećanu humanost; ovo mora da je bar djelomično tačno, jer priroda jednog naroda nikada ne podliježe iznenadnoj i potpunoj promjeni. Ja lično mogu posvjedočiti o popustljivosti koju su Turci pokazivali u situacijama u kojima su bili nadmoćni i u kojima su, iako izazvani, postupali blago. Isto tako, neosporna je činjenica da je muslimanska Turska prva koja je odustala od nekršćanskog običaja odrubljivanja glava osuđenicima, kao i od drugih nehumanih običaja kojih se takozvani kršćani još nisu odrekli. Ovo će, naravno, ogorčeno poricati pristalice kršćana, ali bi se morali naći zaista jaki dokazi da izbrišu one gnusne prizore žena bez ušiju, djece bez nosova i krvavih leševa vojnika, doslovno noževima isječenih na komade, prizora koje sam svojim očima vidio.

U stvarima koje se neposredno ne tiču Engleske, ni na jedno mišljenje se ne može toliko osloniti kao na mišljenje jednog Britanca, čak i ako uzmemo u obzir onu sklonost koju on često pokazuje, a to je ocjenjivanje svih ljudi i stvari vlastitim mjerilima. No Britanac je oslobođen svake političke i vjerske pristrasnosti, jer znamo da ga ne pokreću predrasude koje, zbog njihovog zajedničkog porijekla, muče podanike mnogih evropskih država i obezvređuje njihova mišljenja. Ma kako uskogrudi Englezi bili kad je riječ o njihovim vlastitim poslovima, oni su sposobniji od bilo kog drugog naroda za šire i ispravnije sagledavanje poslova njihovih susjeda. Stoga

[73] Ovdje se misli na Tursku.

sam uvjeren da mišljenja koja sam iznio dijele svi oni malobrojni Englezi koje je poziv doveo u ove zemlje, ili još manji broj onih koji su ovamo putovali iz zadovoljstva. Naročito se mogu bez oklijevanja obratiti ovim prvima da me podrže u mojoj neuobičajenoj tvrdnji da su hrišćani, u cjelini, veći neprijatelji napretka od Turaka.

* * *

(Za Polinu Irbi *su priroda turske religije i civlizacije uopće, kao i višestoljetna otomanska vlast na Balkanu, glavne prepreke napretku naših zemalja. Sljedeći odlomak uzet je iz drugog izdanja Putovanja po slovenskim zemljama Turske u Evropi, objavljenog 1877. godine.)*

Zaštitnica muhamedanstva u Evropi održava svoje posljednje uporište u turskom vilajetu Bosni. Islam je ovdje, kao religija vladajuće klase, na probi već gotovo četiri stoljeća. Kakvi su njegovi plodovi? Po geografskom položaju najbliža evropskoj civilizaciji, ali po stanju njenog društva najvarvarskija od turskih pokrajina u Evropi, Bosna, uključujući Tursku Hrvatsku i Hercegovinu, pruža se na zapad do geografske dužine Beča i unosi divlja i orijentalna obilježja u oblasti između dalmatinskih obala Jadrana i naprednijih kultura Srbije, Mađarske i Hrvatske. Treba samo da pređete granicu ovih zemalja i odmah ćete se osjećati kao u divljinama Azije.

Bosanska zemlja puna je raznih vrijednih minerala, njena brda obiluju izvanrednim šumama, njene dobro navodnjene ravnice plodne su i izdašne, njen narod, u uslovima prosvijećenosti, pokazuje se kao izuzetno darovit. Pa ipak, njena trgovina je ništavna; "šljive", da navedemo izvještaj g. konzula Houmza za 1873. godinu, "najvredniji su trgovinski artikal pokrajine"; bosansko stanovništvo je neuko, niti jedan čovjek od stotinu, ne zna čitati, a glavni grad, Sarajevo, koji, ima između četrdeset i pedeset hiljada stanovnika, nema ni jednu knjižaru. Jedan ili dva engleska špekulanta došli su u iskušenje da se obavijeste o mineralnim bogatstvima zemlje, no mudro su se povukli jer nisu mogli, s jedne strane, naći, zajednički jezik s vladom, a sa druge strane, zbog velikih smetnji koje osujećuju svaku inicijativu pod sadašnjim režimom, pronaći preduzeće koje bi eksplpatiralo rudnike. Ogromno prirodno bogatstvo ostaje nedirnuto.

* * *

(Bosna i Balkan uopće su za Vilijama Milera – ali i za druge – više dio neobičnog i egzotičnog svijeta Azije nego Evrope. S druge strane, za stanovnike Balkana, Evropa je nešto drugo i posebno. Milerovo poznavanje Bosne i Balkana temelji se na njegovim čestim boravcima u našim krajevima između 1894. i 1898. godine.)

Kada stanovnici Balkanskog poluostrva razmišljaju o putovanju u bilo koju zemlju koja leži zapadno od njih, oni govore o "odlasku u Evropu", što znači da se oni sasvim otvoreno svrstavaju van evropskog ustrojstva. Što se "Evrope" tiče, ova geografska nepreciznost ima svoje opravdanje, i to znatno, jer od svih dijelova našeg kontinenta nijedan nije u tolikoj mjeri nepoznat prosječnom putniku kao što je Bliski istok, od kojeg je danas udaljen samo dva i po dana putovanja željeznicom. Nije pretjerano ustvrditi da su mnoge oblasti u Africi poznatije obrazovanom Englezu ili Nijemcu od zemalja koje leže s onu stranu Jadrana. [...]. Čak i danas jedva da se odaje puno priznanje prirodnim ljepotama jugoistočne Evrope. Divne prastare šume Bosne, ažurni fjordovi Dalmacije, snijegom pokrivene planine na granici između Makedonije i Bugarske, pitomi engleski krajolik Srbije i mrka veličanstvenost crnogorske krečnjačke citadele – sve to ostaje, čak i sada, gotovo neposjećeno. [...].

Ovdje se srećemo sa čudnom pojavom naroda koji govore gotovo istim jezikom a koriste različita pisma, naroda iste rase podijeljenih na tri različite religije, otpadnika od kršćanstva koji su postali veći muslimani od samih Turaka. Ukratko, Balkansko poluostrvo je, široko uzevši, regija velikih protivrječnosti. Sve je upravo suprotno od onog što se može racionalno očekivati; putnik stupa u carstvo romanse, gdje se sve njegove ustaljene ideje okreću naopačke i on ubrzo, poput domaćeg stanovništva, počinje praviti razliku između onog što se radi "na Balkanu" i onog u "Evropi".

Veselin Masleša, Sarajevo, 1989.

Kratki francuski putopis kroz Hercegovinu i novopazarski sandžak iz godine 1611.

Priopćio: **Vjekoslav Jelavić**

Ovo kratko izvješće o putovanju preko Hercegovine i novopazarskog sandžaka, što ga u francuskom originalu i u prijevodu donosimo, potiče od Leferva (Leferve), tajnika baruna Sansija (Sancy), francuskoga poklisara, poslana g. 1611. u Carigrad. Francuski poklisari kod Porte u 16., a dijelom i 17. stoljeću odabirahu, idući na svoje poslaničko mjesto, suhozemni put, koji je vodio iz Dubrovnika preko Trebinja, Gacka, Foče, Plevalja i Novoga Pazara put Plovdiva i Carigrada. To bijaše obični drum, kojim prolažahu trgovački karavani i diplomatske misije i to ne samo francuske, nego i dubrovačke i mletačke, kao god i službeni ulaci ovih država. Francuski poklisari običavahu sastavljati o tom svom putovanju kroz Balkansko poluostrvo, neku vrst dnevnika, u kojemu tačnim kronološkim redom pribilježivahu sva znatnija mjesta, kojima prolažahu i stvari, koje im se na putu dešavahu. Taj posao sastavljanja putničkoga dnevnika bješe povjeren jednomu od njihovih tajnika, a pokadšto i više njih.

Ima nekoliko takovih francuskih putničkih izvještaja iz 16. i 17. stoljeća. Mi ćemo pomena radi citirati opis putovanja Aramona (Aramon), francuskoga poklisara u Carigradu iz g. 1547., koji bješe napisao poklisarev tajnik Žan Šeno (Jean Chesneau), a izdao i bilješkama popratio K. Šefer (Ch. Schefer), član pariskoga Instituta (g. 1887.). Drugi sličan putopis je od Fren Kaneja (Fresne-Canaye), koji g. 1573. pratijaše francuskoga poklisara Noailles-a u Carigrad. Taj je putopis priopćio u francuskom prijevodu i talijanskom originalu Hauzer (Hauser), docent na sveučilištu u Clermont–Ferrand–y (g. 1897.). Putopis, što ga mi sada priopćujemo, razlikuje se od gornjih u toliko, što sastavljač navraća u većemu broju imena rijeka, brda i mjesta u krajevima, koji nas posebice zanimaju. Na žalost mi smo se, u pomanjkanju originala, morali poslužiti kopijom toga putopisa, koja se kopija nalazi u odjelu francuskih starijih rukopisa pariske Narodne Biblioteke (zavedena u katalogu pod šifrom 16. 172, fol. 131 itd), pa smo konstatirali da je većina geografskih naziva ili prosto ispuštena ili opet naopako prepisana. Mi smo nastojali po svom najboljem uvjerenju potonja ispraviti; ali se ne uhvasmo ni pokušati, da praznine ispunimo.

Gospodin Sansi, koga kralj bješe imenovao svojim poklisarem u Carigradu, stiže u Dubrovnik u augustu godine 1611. Iz Dubrovnika otputovao okolo 24 sata[1] 9. augusta i dođe u pratnji dvajuh dubrovačkih gospara na Ploče, mjesto izvan gradskih vrata na jedno 400 koračaja, gdje mu bijahu pripravili stan. Ali prije nego što će krenuti na put, gospodin poklisar ode oko 12. ure dubrovačkom knezu i gospodskom vijeću i pozdravi se s njima. Oni mu opet poslaše na dar pekmeza. Gospodin poklisar prenoći na Pločama. Sutradan u jutro (srijeda 10. augusta) otputovasmo okolo 12. ure. Poklisar je pojahao sa dvadeset drugova, a za njim iđaše još osam tovarnih konja. Skrenuvši na lijevo uzesmo se penjati uzbrdice, ostavljajući more na desnu ruku, a grad za nama. Gospodin poklisar bi pozdravljen s dubrovačkih bedema s deset ili dvanaest topovskih hitaca. Ono je brdo vrlo strmo i teškom se mukom uza nj penje. S njega se lijepo razgleda Dubrovnik i okolina ostrva. Odatlen udarivši preko strmenitih i kamenitih prijedjela, stigosmo uvečer oko 20. ure (osam sati), na obalu rijeke Trebišnjice, na domak sela[2]), koje nosi njezino ime i koje je udaljeno jedno 18 milja od Dubrovnika. Utaborismo se na lijepoj livadi usred ravnice okružene brdima. Ta je ravnica široka po prilici jednu milju i dvije milje dugačka. Brdo pred nama je obraslo šumom i puno kamenja. Na njemu ima nešto vinove loze. Gospodin poklisar krenu iz Trebinja u četvrtak 11. augusta, te ruča u Čepelici, a na noćište pade u Bileću, u pokrajini Srbiji.

Čitav taj kraj je brdovit i kamenit, te je vrlo mučno tuda putovati. Uspeh se na vrh planine, podno se vidi mala rijeka, koja izvire iz tri golema vrela. Potonja obuhvaćaju čitavu milju prostora i davaju toliku količinu vode, da je rijeka u blizini Bileće vrlo velika. Taj je predio veoma plodan, izgleda barem tako, unatoč njegove bregovitosti i šumovitosti. On bi bio podesan za sađenje vinove loze. Odatlen krenusmo u petak 12. augusta i ručasmo u Crnici, gdje ima lijepa studena česma. Večerasmo zatim u Gacku koje je smješteno na polju dugačkom jedno četiri milje i širokoj milju i po. To je polje lijepo i na njem pase mnogo stoke. Odatle krenusmo u subotu 13. augusta u Trnovu luku, i tu provedosmo ostatak dana. To se mjesto nalazi u maloj dolini pokraj gorskoga potoka zvana Sutjeska, koji protiče na podnožju dvijuh visokih planina. Istoga dana prevalismo vrlo visoku planinu po imenu Humić preko koje vodi vrlo strmenita staza. Sve je ostalo pokriveno šumom. Na spomenutomu mjestu ima tri drvena, na pola porušena karvansaraja. Silazeći niz brdo kupismo u nekoga pastira malena ovna za 22 jaspre, što čini 15 sola i 6 dinara

[1] U Dubrovniku bješe običaj brojati satove na talijanskomu časovniku, to jest bez prekida ure dana i noći

[2] Današnja varoš Trebinje.

(franceskoga novca). Čitavu noć vukasmo toga ovna, a u zoru prije polaska pojedosmo situ, kuhanu u vrlo čađavomu kotlu.

Mlinski kamen povaljen nasred puta, služio nam je mjesto činije, stoljnaka, otirača i tanjira. Uza sve to po uvjeravanju svekolike družine nikada nam jelo nije bolje išlo u slast. U nedjelju 11. augusta gospodin poklisar ruča u Tjentištima, selu na rječici zvanoj (Sutjeska), u blizini Hercegovine u Morlaškoj. Tu ima još jedna rječica, preko koje se prolazi tri puta na malenim drvenim ćuprijama. Popevši se za tim na brdo, koje se diže na lijevo, mi vidjesmo tu rječicu kako teče na desno i sve većma raste, dok se ne suzi između dvije lijepe, plodne i dobrim dijelom šumom obrasle planine. Nakon kakova četiri sata putovanja po obronku rečene planine opet pređosmo rijeku, koja se zove Drina (pod tim je imenom zabilježena na zemljopisnoj karti), velikim drvenim mostom, koji je duži od mletačkoga rijalta. Taj je most podignut na cigli jedan svod poduprt na oba kraja. Zatim, ostaviv za sobom most i rijeku, koja čini malen zavoj, prođosmo kroz maleno selo od kakovih pet ili šest kuća i putujući uz obalu rijeke, koja teče na našu lijevu ruku, te nakon po prilici sat i po hoda stigosmo u varoš Foču, u pokrajini Hercegovini, gdje ima još jedan most prebačen preko rijeke Čehotine (?). Ta varoš nije opkoljena bedemima i u njoj ima kakovih 800 drvenih i vrlo niskih kuća, bez pendžera. Ima još mnogo malih džamija. Kraj je prilično lijep. U toj varoši gospodin poklisar prenoći u karavanskom hanu, prostoriji sličnoj tržnici, u kojemu odsijedaju putnici. U tomu se hanu može udobno smjestiti 300 konja. On je sagrađen od dobra kamena i pokriven olovnim krovom. U tomu gradu se pravi mnoštvo noževa, na glasu ne zbog čvrstoće, već zbog izradbe.

U ponedjeljak 15. augusta rečeni gospodin ruča u Ustikolini, koja se nalazi u rečenoj pokrajini Hercegovini. Izišav iz Foče, počesmo se penjati uz planinu, plodnu i punu voćaka, žita i ponešto vinove loze. Dovlen je kraj brdovit i slabo napučen; ali zato prepun divljači. Ima naročito sva sila grlica i divljih golubova. Čitav je predio pokriven hrastovom šumom. Odatlen rečeni gospodin stiže na noćište u Bahovo[3]) u pokrajini Hercegovini. U tomu mjestu se podigla jedna kuća ili karvansaraj, koja služi skloništem putnicima, kako se uopće po čitavoj Turskoj nalazi. (...) Krenuvši odatlen, rečeni gospodin dođe na konak u Tasliću (Plevlje), varoš u spomenutoj pokrajini u Hercegovini, koja broji po prilici 400 ognjišta. U toj varoši ima tri džamije, dvije od kamena, a treća od drveta. U jednoj od dviju kamenitih ima lijepa česma. U toj varoši ima još dva karvansaraja, prilično prostrana i prekrivena olovnim krovom. Između Pulmiče i Tasliće kraj je vrlo lijepo obrađen, a na mjestima gdje nema voćaka, porasla je mlada šuma. Predio je ipak u većoj mjeri šumovit nego li go, a obiluje malim izvorima žive vode. Prije nego se dođe u rečenu varoš, na jedno dvije milje od nje, nalazi se malena rijeka koja teče dolinom, te se pruža na desnu ruku. To je bila prva varoš, u kojoj zatekosmo uljudnu čeljad, koja se divljaše glatkosti naših mačeva i mačeva naših pratilaca, dočim se drugi neotesaniji, podrugavahu, veleći da su ražnjevi naših pratilaca dobri, da se iz njih grade čavli. Neki opet, koji bijahu u kavani blizu karvansaraja, ponudiše nam kahve, koja nam nipošto ne prija.

U srijedu 17. augusta rečeni gospodin ostavi Taslić i udari putem na desno. Putovasmo tako kroz brdovit i gotovo posvuda šumom obrasli kraj. Nakon jedno četiri ili pet sati putovanja, uzesmo se spuštati niz brdo, a to spuštanje traje vrlo dugo. Napokon naiđosmo na malenu rijeku, široku nekoliko metara kamenom, koja proticaše na našu lijevu ruku. Udarivši putanjom, koja vodi uz obalu te rijeke, planina nam ostade sada na lijevo, a rijeka na desno. Ta se rijeka zove Seljesnica. Nakon nekoliko sati jezdenja, sveudilj uz obalu, prijeđosmo rijeku preko drvenoga mosta s tri svoda. Prevaliv još nekoliko hiljada koračaja, prođosmo kroz jedno tursko groblje i stigosmo u varoš od jedno trista ognjišta po imenu Prijepolje, u pokrajini Hercegovini. Ni ova varoš kakogod niti pređašnje nije zatvorena, a i u njoj su kuće od drveta i niske. (...) Proslijediv naše putovanje stigosmo do kakova dva sata u mjesto zvano Mileševo, gdje ima crkva sv. Save s grčkim kaluđerskim samostanom, u kojemu ima dvadesetak kaluđera, koje mi pohodismo. Na unutrašnjim duvarovima manastira mnogi putnici bjehu upisali svoje ime, a među ostalima i gospodin Bri, po čemu razumjesmo, da je gospodin Lankom[4], putujući kao poklisar, morao tuda proći, pošto se gospodin Bri kao plemić nalazaše u njegovoj pratnji. Ovi su kaluđeri jadno odjeveni i žive po siromašku.

Oni nose na sebi tek jednu košulju i bijednu haljinu iste boje kao u kapucina u Francuskoj, uz to otvorenu sprijeda sve do pupka, bez pojasa i bez dugmeta, tako da im se vidi trbuh, a u većine je mantija na više mjesta prodrta. Jedni bjehu bez cipela, a drugi obuveni. Svi pak imađahu na glavi kapu s dva uha poput one što se zove "a la coquarde", a koja je ljubičaste boje i sprijeda izrezana. Njihove su vlasi vrlo dugačke i padaju im u neredu na ramena, tako da sa

[3] Fresne – Canaye spominje također to mjesto pod imenom Bahra, te veli za nj. da je selo na brdu Conaz (Kovač).

[4] Savary-Lancosme, francuski poklisar kod Porte god. 1585.

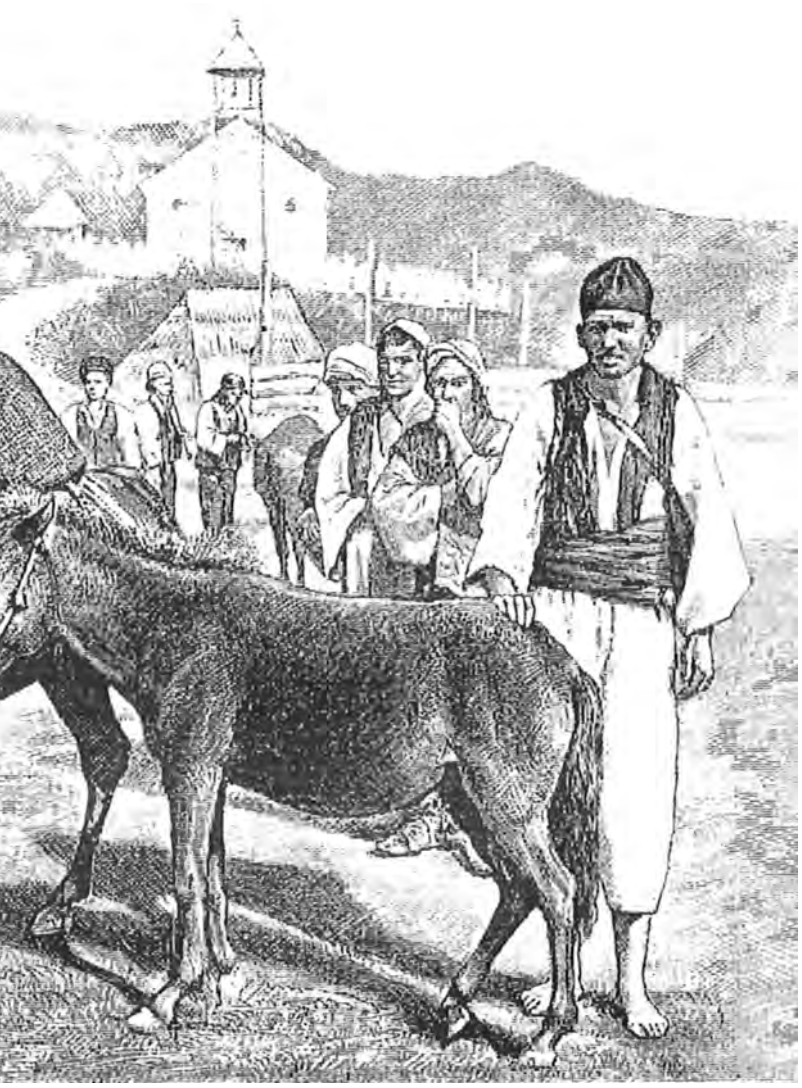

svojim jako mršavim licem pobuđuju silnu sućut u onih, koji ih gledaju. Uostalom unutrašnjost njihove crkve u prilično je dobrom redu. Crkva je iznutra obojena. Oprave za obavljanje bogoslužja su u prilično hrđavom stanju, stare i većinom istrošene. Tu nam bi ponuđeno mnogo vrlo dobrih crnih damaskih šljiva. Karvansaraj ne valja baš ništa, ali u njemu ima lijepa česma. Pošto smo se u crkvi zadržali jedno po sata i pomolili Bogu, uzjahasmo naše konje i zaputismo se našim prijašnjim drumom put brda. Na jednu milju po prilici od toga mjesta rečeni gospodin dođe na noćište u varoš u kakovih 100 ognjišta, zvanu Mileševo, u rečenoj pokrajini Hercegovini ili Srbiji, kojoj na sjeveru diže se visoka brid (to je ona ista, što je malo prije spomenusmo). Na vrhu te bridi ima jak zamak koji nosi isto ime kao i varoš ili inače Rocca partita[5]).

U četvrtak 18. augusta, rečeni gospodin krenu iz gornjega mjesta putem, koji iz karvansaraja vodi na desno. Sišav zatim niz tu planinu, udarismo obronkom jednoga drugoga brda, čiji vrhunac ostajaše nam na desnu ruku. Ova se planina ide iz Hercegovine do u Albaniju, koja je od toga mjesta udaljena tek dva dana hoda. Čitava je planina pokrivena drvećem, a tako isto i put. A kako nas Vlasi (to su seljaci koji vode kiridžijska kola) utjeraše u strah zbog lupeža, mi sjahasmo s konja i uzesmo paziti na se, držeći pripravne naše pištolje i arkebuze. Ovaj klanac je dug kakove dvije milje. Ostaviv za sobom ovu planinu pređosmo u drugu na lijevo. Potonja je potpuno gola, bez šume i bez drveća, te sasvim pusta. Prešavši ovu planinu i jedan potok izađosmo iz pokrajine Hercegovine i uđosmo u Bosnu. Na ulazu potonje zaustavismo se, da ručamo u mjestu zvanom Halmovica, nedaleko od nekoliko kuća. (...) U petak 19 dana (mjeseca) augusta gospodin (poklisar) ostavi gornju livadu i stiže u ručano doba u Rašku župu, a to je karvansaraj osamljen na malenoj livadi na podnožju jedne planine. Kroz tu livadu protiče malen potok zvan Ljudska. Pređosmo (zatim) kraj, obrastao na više mjesta šumom, dok je ostalo zemljište dobro i veoma podesno za obradbu, ali vrlo slabo napučeno, jer ne viđesmo do desetak kuća raštrkanih amo tamo po brdu. Gospodin (poklisar) provede ovdje ostatak dana, pošto je bez odmora bio prevalio put, koji se upravo tu svršava. Ovaj je karvansaraj sazidan od kamena i pokriven ćeremetom i u tomu kraju rađa dobro vino.

U subotu 20. augusta gospodin (poklisar) udarivši put istoka duž livade, koja mu ostajaše na desno, a koja je vrlo dugačka i uzana, ode se utaborit pokraj seoca zvana Luka od Novoga Pazara, pršav prije toga ispred novo-pazarskoga karvansaraja. Na domak te varoši, koja se po turski zove Jeni bazar, i koji nam ostaje na desno, nije gotovo nimalo dugoljasta; ali je s obzirom na onu, koju za sobom ostavismo velika, pa broji kakovih hiljadu kuća, nešto bolje zidanih od onih, što ih prije bijasmo vidjeli. Kuće su naime većinom od zemlje ili od kamena, a sve su pokrivene ćeremetom. One su uza sve to bez iznimke niske. Varoš je podignuta na spomenutoj livadi na prostranom i trouglastom mjestu, tako da izgleda vrlo slobodna, a kuće su okružene u njoj topolama. Jer se čini da im je veselje saditi ovo stablo koje sade uvijek prilično mnogo pokraj džamija, za ukras potonjih. Na malenu brježuljku, koji se diže na našu lijevu ruku vidi se zamak na domak varoši. Taj zamak gospoduje čitavim krajem, koji je prilično lijep i sastoji od dugačkog polja, kroz koje se vijuga malen potok Butika, imajući s jedne i s druge strane po jednu planinu, napola obraslu mladom hrastovinom. Ostalo zemljište čini se da je dobro, pa je velika šteta, da nije obrađeno, jer bi inače proizvodilo znatnu količinu žita. Ima još i nešto vinove loze zasađene amo tamo po obronku planine, koji gleda prema jugu.

Ja mislim da je razlog tomu nedostatku obrađivanja slaba napučenost ovih krajeva, koji su u istini uopće slabo naseljeni, akoprem ima zemlje dovoljno da se prehrani velik narod. Ali videći, da je tlo tako slabo obrađeno pokraj Novoga pazara, koji je (međutim) dosta velika i dobro napučena varoš, ja mislim, da je tomu kriv nemar i lijenost stanovnika, koji rade samo toliko, da mogu preživjeti, pa se čini, da im nije stalo do toga, da im i preostane štogod; tako da obradiv koliko im je dosta za podmirenje njihovih potreba, ostalo ostavljaju na ugaru. Ta čeljad silno voli dokolicu, na koju je jako privikla. Ona mnogo besposličari, i provodi veći dio dana sjedeći pred vratima ispod kućne strjehe, koja se jako nadvisuje nad ulicu i zabavljajući se međusobnim razgovorom i posmatranjem prolaznika, pa ju nije nikada viđeti na šetnji. Njezin kruh je loše pravljen, te slići slabo pečenomu i beskvasnomu kolaču. Njezin je napoj voda ili šerbet. Potonji se pravi od vode i meda. Ona goji prilično malo blaga, to jest volova, krava, ovnova i koza. Tu vidjesmo

[5] Valjda odbijena brid.

groblje vrlo dugačko i bez ograde, u kojemu ima veoma mnogo grobova. Potonji su četverouglasti kamenovi, a imaju pokadšto po čalme. Izviše groblja ima nekoliko bivola, a i peradi: ali je kraj bogat grivnašima i grlicama. U blizini Novoga pazara vidi se nekoliko kaluđerskih samostana. Tu ima i ponešto rimo-katolika, kako saznah od dragomana, koji mi pokaza na lijevo jednu malu crkvu (katoličku) pokraj maloga mosta, na koji naiđosmo, pošto prođosmo varoš.

U blizini drugoga mosta na milju od ovoga, idući u pravcu livade, vide se naravne tople kupelji), a pokraj njih dvije grčke crkve, jedna na lijevo na vršku brijega, posvećena sv. Đorđu), druga sv. Petru i Pavlu. Čitavi ovaj kraj pripada još pokrajini Bosni. Odatlen gospodin (poklisar) proslijedi svoje putovanje preko spomenutog polja, zateče na jednu milju daleko rijeku, zatim se uze penjati uz jedno brdo na lijevo po putevima punim drveća i pukotina. Pošto sađe niz to brdo utabori se u seocu zvanom Barica, u pokrajini Hercegovini, koja leži na malenomu brježuljku i na prilično tijesnom mjestu. Bojeći se razbojnika, kojih, kako nam rekoše, ima u okolnim brdima, postavismo straže na četiri oprečna kraja, a druge četiri činjahu čitavu noć ophodnju.

U nedjelju 21. augusta gospodin (poklisar) krenu iz rečenoga mjesta, te nastavi putovati planinom, koja je jako obrasla šumom. Sišav zatim niza nju nešto strmim obronkom, on pređe gazom rijeku u Hercegovini, koja teče između između dvije planine. Potonja se zove Kopaonik, te je silno obrasla mladom šumom i visokim stabaljem. Planina je prilično strma: ali put (koji preko nje vodi) je dobar, sve počam od Dubrovnika. Ova je planina u istini tako visoka, da se s njezina vrhunca prostim okom vide vrši svijuh brda unaokolo. Poljana, na kojoj ručasmo, je prijatna zbog hlada od bukove šume, koja se tu nalazi. Ona nije na samomu vrhu plane, pošto se nama na lijevo diže dosta visok brežulja potpuno ogoljen poput ćelave glave, po čemu sudim, da to mora biti najviši vrh planine. Hendek kojim prolazi spomenuta rijeka, okružen je dobro obrađenom zemljom a po strani ima i ponešto vinove loze. Na jedno tri milje na rečenoj planini gospodin (poklisar) bješe se odmorio na livadi na malenomu komadu zemlje orošenomu vodom iz nekoliko česama, a u sjeni malene bukove šume i tu ruča[6]). Nakon ručka on proslijedi put preko obronka planine i njezinoga vrška na lijevo, za tim sađe putem spomenutim i pokrivenim lijepim bukvama kao i čitavi obronak ove planine i planina unaokolo, te stiže u seoce zvano Blaževo selo, u pokrajini Bosni. To je mjesto okruženo brdima i nalazi se na vrhu jedne male visočine, gdje se utaborismo i provedosmo noć. Tu g. poklisar zateče ulaka mletačkoga baila[7] u Carigradu, koji uđaše u Kotor.

U utorak 23. augusta gospodin (poklisar) krenu udariv popreko kroz polje, dođe se utaborit na malenoj livadi. I pođe dalje uz polje sve do prokuplja, dosta velike, ali prilično loše građene varoši, pošto su kuće većim dijelom niske i pokrite drvom zbog nestašice zemlje[8]. Ova je varoš vrlo stara, i u njoj ima lijepih džamija. Tu stoluje i kadija. Gospodin (poklisar) prenoći ovdje u karvansaraju, koji je vrlo hrđav. Polje, koje prođosmo, omeđašeno je oda sviju strana dvjema planinama pokrivenim drvećem, na prostoru od dobro dvije milje. Zemlja oko Prokuplja je vrlo dobra i obiluje vinovom lozom. Zemlja je crnica i dobra za sijanje žita. Ona je lijepo obrađena na jednu milju u okolo spomenute varoši, a podalje ako prem je zemljište još uvijek dobro, ona je slabo obrađena, izuzam u blizini sela. Opazismo, da su stanovnici u varoši vrlo pristupni. Skupiv se oko na soni posmatrahu naše kretnje, odijelo i oružje, nadasve naše mačeve, koji prođoše preko sviju ruku. Oni se divljahu njihovoj uglađenosti i željahu ih kupiti. Mi ih nađosmo jedno deset ili dvanaest pokraj dućana po njihovomu običaju pod strehom, koja se nadiže jako nad ulicom, gdje pušahu duhan i pijahu neku crnu vodu koju nazavlju kavom, a koju piju tako vruću da jako peče, pa ju stoga i srču pomalo, krajem usana. Oni ostadoše tu sve do noći, a sutradan ujutro mi ih opet zatekosmo na istomu mjestu, kamo bijahu došli vrlo rano.

Oni dovode vodu u svoje česme kroz otvorene oluke, što je i uzrokom, da je ta njihova voda vrlo topla. Dalje od toga mjesta ne nađosmo nijedne česme, a mjesto potonjih (kao uopće po čitavoj Turskoj), ima čatrnja s prilično dobrom vodom. U toj varoši ima kršćana, čija se crkva nalazi na ulazu u grad. Ima vrlo dobra vina, što ga kršćani prodavaju. Ima mnoštvo đaka, koje nazivlju softama, a koji se poput naših sveučilištaraca skiću noću po ulicama, te nekažnjeno ubijaju i ograbljuju prolaznike.

---

6 Opetuje što je malo gore rekao

7 Naslov mletačkoga poklisara kod Visoke Porte

8 Valjda za građenje opeka

Midhat Šamić

Francuski putnici u Bosni i Hercegovini

u XIX. stoljeću (1836. – 1878.) i njihovi utisci o njoj

Predgovor

Ova knjiga predstavlja, ustvari, nastavak djela čija je prva knjiga objavljena, na francuskom jeziku, prije devetnaest godina, 1960, a na našem, šest godina kasnije, 1966. Dok prva knjiga obrađuje napoleonovski period francuskih putnika, tj. kraj 18. i početak 19. vijeka, ova druga po hronološkom redu, obuhvaća razdoblje 19. stoljeća, koje ide od dolaska u Bosnu Amija Buea, 1836. godine, do svršetka turske vladavine u ovoj zemlji 1878. godine. 1853. otvorena je francuska konzularna agencija u Sarajevu, koja je, s jedne strane, svjedočila o životnom interesu Francuske za Bosnu i Hercegovinu; s druge strane, ona je olakšala i pospješila promet francuskih putnika za svih dvadeset šest godina, koliko ovo razdoblje obuhvaća. Jedna druga teškoća je pri pisanju ove knjige proizilazila od izvjesne neodređenosti i neprecizznosti nekih istorijskih i geografskih pojmova, kao što su: Illyrie i illyrique,[1] Esclavonie i esclavon, Grec, Turska Hrvatska (sinonim za Bosansku kraijinu) itd.; a Bosna i Hercegovina, u stoljeću o kome je riječ, ne samo što nije imala određenih granica nego je i bila obuhvaćena nazivom Turska.

Jedan francuski slikar u Bosni, Teodor Valerio, i njegove slike i crteži

Izvjesno, među prvim francuskim slikarima koji su dolazili u Bosnu i Hercegovinu, ako ne i prvi, bio je slikar, bakrorezac i crtač Teodor Valerio.[2] Bilo je to polovinom 19. stoljeća. "Istočno pitanje je upravo bilo otvoreno; Turska je pozivala pod oružje sve svoje trupe. Umjetnik je tu vidio neuporedivu priliku da na licu mjesta prouči masu orijentalnih tipova, kostima i oružja svih vrsta; on je otišao da se zatvori u Silistriju, koja je bila opsjednuta i u koju je, desetkujući, harala kolera, zatim je išao za turskom vojskom od krajnih granica..."[3] Tom prilikom, i kasnije, T. Valerio je "posjetio 1851. i 1852. godine Ugarsku, Bosnu i Vojnu granicu; 1854. i 1855, za vrijeme rata, Srbiju i podunavske kneževine; 1863, Dalmaciju i Crnu Goru".[4]

Od posebnog je značaja činjenica da je T. Valerio, gdje god je bio, posmatrao otvorenih očiju i savjesno proučavao nacionalne tipove, nošnju, predjele, naselja naroda i krajeva koje je posjetio; i to ne samo kao likovni umjetnik, slikar, nego i kao etnograf: nastojao je da, u svojim slikama, bakrorezima i crtežima, fiksira ono što je u njima bilo bitno i vjerno i da, kako kaže, Teofil Gotje, "boji slikara doda tačnost prirodnjaka".[5] Prokrstarivši tako, uzduž i poprijeko, i istraživši, mnoge naše krajeve, i upoznavši, po riječima Žorža Peroa, bolje nego iko drugi, dunavski bazen, Teodor Valerio je sa svojih studijskih putovanja, na kojima mu "ni olovka ni kičice nisu ostajale bez posla", donio pune mape i kofere slika bakroreza, crteža naših nacionalnih tipova, kostima, predjela, naselja, oružja, Mnoga od tih njegovih platna bila su izlagana, i zapažena, na izložbama (salonima u Parizu i drugdje). Tako su, pored ostalog, izlagane slike: Čuvarica oružja, lula i kolijevki pred cetinjskim manastirom, u salonu 1864; Crnogorska porodica koja oplakuje svoje mrtve poslije boja, 1865; Morlački muzičari i Čuvari crnogorskog kneza, 1866; Konvoj ranjenih bašibozuka, 1868; Igračica iz Bosne, 1869; itd.[6]

Osim toga, Valerijeve slike su iskorišćavali neki putopisci 19. vijeka kao ilustracije tipova, predjela, naselja za krajeve koje su posjećivali. Takav je slučaj bio sa Žoržom Peroom, koji je kao ilustracije svojih usputnih zapisa kroz naše krajeve, uključujući Bosnu, pod naslovom: "Sjećanja sa putovanja među Južne Slavene", upotrijebio "gotovo sve" crteže iz albuma Teodora Valerija.[7] Na isti način su postupili Šarl Irijart[8] i Viktor Tiso.[9] I tako dalje. Brojni likovni prilozi – slike, bakrorezi, crteži, skice, studije – ovoga istaknutog slikara romantičara obrađuju, pored ostalih motiva, bosansko – hercegovačku tematiku i stvarnost: nacionalne tipove (muške i ženske, hrišćanske i muslimanske), predjele, naselja, odjeću, oružje iz Bosne i Hercegovine.

Navedimo ovdje bar neke od tih Valerijevih likovnih priloga, kao: Pravoslavna djevojka iz Bosne (Jeune fille grecque de Bosnie);[10] Katolkinja iz Bosne (Femme catholique de Bosnie); Hrišćanin iz Bosne (Chretien de Bosnie); Bosanska igračica (Danseuse bosnia-

1 F. Cviter piše povodom izraza illyrien: "čas je illyrien sigurno sinonim od slave, čas su Iliri (Illyriens) samo jedna od slavenskih porodica, i ovo se značenje, mnogo važnije, javlja već krajem XV stoljeća. Pojmovi variraju prema piscima, ali izraz ima uvijek široko značenje i nikad se ne ograničava na jednu zemlju, Dalmaciju, Bosnu, Hrvatsku..." (F. Zwitter, "Illyrisme et sentiment Yougoslave", Le Monde Slave, 1933, avril, p. 46.)

2 Podatke o njegovom životu i djelu uzimamo iz Larusovog Dictionnaire Universel, kao iz jedne bilješke koju mu je posvetio Žorž Pero. (Georges Perrot, "Souvenirs d'un voyage chez les Slaves du Sud", Le Tour du Monde, 1870, p.241, n.1.)

3 Dictionnaire Universe.

4 G. Perrot, art. cit., p.241,n.1.

5 Theophile Gautier, L'Orient, Paris, 1907, p.24.

6 Dictionnaire Universe.

7 G. Perrot, art. cit., Le Tour du Monde, 1870, pp.241-320.

8 Charles Yriarte, Les Bords de l'Adriatique et le Montenegro, Paris, Hachette, 1877.

9 Victor Tissot, La Hongrie de l'Adriatique au Danube, Paris, Plon, 1883.

10 Vidjeti seriju pod naslovom: Populations slaves des frontieres millitaires et de Bosnie, u: Ecole Nationale Superieure des Beaux – Arts u Parizu.

que); Bosanski majur (Ferme bosniaque); Bosanski gradić (Petite ville bosniaque); Seljanka iz Bosne (Paysanne bosniaque); Bosanski konj, ukrasi na glavi (Cheval bosniaque, ornements de la tete); Bosanski seljaci u rastelu (Paysans bosniaques au rastel);[11] itd. Posebnu vrijednost likovnom stvaralaštvu Teodora Valerija daje to što je o njemu, pored ostalih pisao, nadahnuto i s oduševljenjem, čuveni francuski pjesnik 19. stoljeća, najbolji i najpotpuniji predstavnik pravca umjetnost radi umjetnosti u Francuskoj Teofil Gotje.[12]

Osvrnimo se kratko na neke opise ovoga pjesnika. Pošto je, u kratkom uvodu, pomenuo kako je i pod kojim okolnostima Teodor Valerio preduzeo svoje putovanje, 1851. i 1852. godine, "u Ugarsku, Hrvatsku, duž Vojne granice i granice Bosne", i pošto je opisao neke mađarske i druge tipove, Teofil Gotje prelazi na opisivanje naših nacionalnih tipova: jednog "serežanina" (sergent)[13] "iz pogranične čete Otočica"; Stane Popović, iz sela Skrada; Save Birtinke, pravoslavne žene iz Bosne; Save Momčilović, harambaše; Bože Roatića, četobaše u Slunju; triju žena (katolkinja) iz Bosne; da bi onda prešao na slovačkog seljaka iz Arve; ciganske žitelje na Karpatima i u ravnici; i najzad, na tipove sve do Silistrije.

Kao oprečnost onom "divljem junačini" Boži Roatiću, četobaši iz Slunja, pjesnik opisuje, podrobno i impresivno, portrete triju

Teodor Valerio, Udata žena iz Beograda

žena katolkinja iz Bosne: Prva od tih ljepotica, kada natpis pri dnu lista "ne bi označavao suprotno", kaže Teofil Gotje, nalik je više na "neku odalisku, koja je umakla iz pašina harema, nego na ženu hrišćana": "bijela kapica, optočena crnim gajtanom i načičkana s više redova probušenih srebrenjeka, ističući se na crvenoj podlozi, pokriva tačno gornji dio glave, ostavljajući ušne školjke slobodne, iza kojih joj padaju niz leđa dvije duge pletenice".[14] Sva ta njena glava, "nalik gotovo na neku kacigu", "divno pristaje uz njenu fizionomiju, plemenitu, tužnu i blagu, koju osvjetljavaju dva siva sanjalačka oka, iznad kojih obrve čine tako čist luk kao da su surmom popravljene".

"Istok i Zapad" – nastavlja pjesnik kritičar – "stapaju se u poljupcu na usnama nježno rumene boje, a fatalistička mirnoća miješa se sa katoličkom rezignacijom na tom ljupkom licu tako mirne ljepote."[15] Poslije nakita Teofil Gotje opisuje odjeću: "od bijele anterije, ukrašene gajtanima i raznim crnim ukrasima, velike tunike od platna uljepšane raznobojnim vezom oko ovratnika i stegnute, u pasu, crvenim pojasom, sastoji se ta izvanredno jednostavna i lijepa odjeća". Što se tiče tijela, likovni kritičar se zadovoljava opisom samo ruku i nogu. Lijeva ruka, na kojoj se, u zglavku, nalazi narukvica od stakla ili plavog emalja, "igra se vrpcom neke kese za novac ili amajlijom cekinima izvezenom"; dok je "desna ruka čvrsto stavljena na izbočinu kuka". Noga pak, koju nije nikad unakazila obuća, odlikuje se "gipkošću udova antičkih statua".[16] "Ako ova ljepotica", nastavlja T. Gotje, "ima u sebi nečega orijentalnog, ona koja u ovoj zbirci slijedi iza nje prenosi nas u potpunosti u srednji vijek." Tipovi ovih triju katolkinja iz Bosne podsjećaju autora prikaza na tipove starih čuvenih slikara:[17] "Kada ne bismo bili sigurni", kaže Teofil Gotje, "u strogu vjerodostojnost (Valerijevih) crteža, povjerovali bismo lako da je on kopirao, u akvarelu, naivne slike ovih primitivnih slikara. Na crvenoj kapici, čiji se samo rub opaža, širi se u obliku koprene, široka bijela maramica, čiji vezen kraj seže sve do ramena. (...)

Teodor Valerio, Seljanka iz Bosne

Prelazeći, kod ove druge žene, na opis nekih dijelova tijela, pjesnik svraća pažnju gledaoca na: glavu, ljupko umiljatu; oči, krupne, narandžaste. Usta, mala, fine ružičaste boje, kao i nježna bjelina puti, "ima djetinji i ljupki čar mladih svetica i plemenitih djevojaka kakve su na misalima i u viteškim romanima prikazivali iluminatori 15. stoljeća". A evo kako pjesnik slika odjeću ove, druge žene: "bijela haljina, širokih rukava, ukrašena sa nekoliko zlatnih arabeski, i vezana u struku fularom boje trešnje, seže sve do stopala, na kojima se vide turske papučice sa svilenom kićankom".[18] Što se tiče treće žene na Valerijevoj slici, njene "oči su plave", kosa svijetlo plava, dok joj "fizionomija, mada ljupka, odiše izvjesnom odlučnošću". I na njoj ima mnogo nakita, koji blista na vratu i koji T. Gotje opisuje dosta podrobno.[19] Opis ovih triju žena završava autor likovnog prikaza sljedećom konstatacijom: "Kada su umjetnici srednjeg vijeka htjeli da naslikaju Herodijadu, oni su pronalazili, u svojoj neukoj fantaziji, orijentalnu odjeću, napola gotsku, napola saracensku, koja mnogo podsjeća na odjeću bosanske žene kako ju je nacrtao i obojio g. Valerio."[20]

11 Up. G.Perrot, art. cit., pp. 265, 273,276,278,286,316.
12 Vidjeti: Theophile Gautier, "Le Danube et les populations danubiennes d'apres les aquarelles ethnographiques de M.Th. Valerio", u: L'Orient, 1907, I, 21-68.
13 Žandarm u nekadašnjoj Vojnoj krajini
14 Ibid., 36.
15 Ibid., 36-37.
16 Ibid., 37.
17 Hammling, Lucas de Leyde, Quentin Metzu.
18 Th. Gautier, art. cit., 38-39.
19 Ibid., 39.
20 Ibid., 40.

Uprava u BiH [1]

Valije i funkcionisanje uprave u Bosni

Karl Pec (Carl Peez), je, prema službenom kalendaru Vilajeta Bosna za islamsku godinu 1295. (tj. za 1878. god. ne.,[2] koja sadrži popis valija koji su vladali Bosnom od njenog osvajanja od Osmanlija do austrougarske okupacije, saopštio listu tih valija.[3] Navodimo ovdje, prema njegovom saopštenju, imena valija iz doba koje nas interesuje, to jest iz druge polovine 19. stoljeća (1853.-1878.). To su: Mehmed Huršid, Mehmed Rešid, Mehmed Kjani, Arnaut Mehmed Akif, Mehmed Kjani (drugi put), Osman Bosanac (Bosnali) Muzafer, Šerif Topal Osman, Omer Fevzi, Topal Osman (drugi put), Safvet (u isti mah general komandant Bosne), Mehmed Akif (drugi put), Mehmed Asim, Ibrahim Derviš (u isti mah general komandant Bosne), Mehmed Rešid (drugi put), Mustafa Asim (u isti mah general komandant Bosne), Mustafa Asim (drugi put), Mehmed Akif (treći put), Ibrahim Derviš (u isti mah general komandant Bosne, drugi put), Ahmed Hamdi (u isti mah general komandant Bosne), Reuf (u isti mah general komandant Bosne), Ibrahim, Nazif, Ahmed Mazhar.[4]

Među navedenim valijama ima ih niz o kojima daju manje ili više podataka francuski konzuli (odnosno njihovi saradnici) koji su "sjedjeli" u Sarajevu od 1853. do 1878. godine. Najčešće, to su: datum dolaska nekog valije u Sarajevo i datum njegovog odlaska iz njega, zatim neke njegove osobine, pozitivne i negativne, kao i neki drugi podaci o njemu, manje ili više zanimljivi i značajni. Navodimo ovdje izvjesne podatke o nekima od tih namjesnika: Huršid-paša i Rešid-paša. Huršid-paši, Valiji Bosne, govori Eduard Vjet u jednom od svojih izvještaja.[5] To je prvi valija na čije ime nailazimo u konzulskim izvještajima iz ovoga razdoblja. Po Vjetovim riječima, Huršid-paša prikazuje, u toku svoje četverogodišnje uprave, bosanske Muslimane protivnicima regrutacije. Međutim, to su, po mišljenju francuskog konzula, "veličanstveni ljudi" , koji "posjeduju sve kvalitete koji čine dobre vojnike", i oni bi se "veoma mirno potčinili toj mjeri, čija primjena (...) ne bi bila ovdje nimalo teža nego u ostalim dijelovima Otomanskog carstva".[6]

U jednom drugom izvještaju (od 15. novembra 1856.) Ed. Vjeta, riječ je o smjeni valija: Huršid-paša, koji je imenovan za generalnog namjesnika u Bitolju (Monastir), predao je dužnost novom valiji, Mehmedu Rešid-paši. To je prilika za našeg konzula da okarakteriše obojicu: valiju koji odlazi i valiju koji dolazi. Tako, na kraju svečanog čitanja fermana o imenovanju Mehmeda Rešid-paši, kome su, u dvorištu konaka, prisustvovali svi istaknuti funkcioneri i dostojanstvenici i nekoliko stotina stanovnika Sarajeva, novi valija je, zaključujući svečanost, preporučio građanima svih vjeroispovijesti da "smatraju jedni druge braćom i članovima jedne te iste porodice", dodajući da je to i sultanova izričita želja. (...) Kod Huršid-paše ukazuje Ed. Vjet na raskorak između riječi i djela. On se, s jedne strane, razmetao "dobrim namjerama i izvrsnim idejama"; znao je, naročito, da "žigoše zloupotrebe"; ali je njegova okolina služila kao primjer za "krađe i zloupotrebe vlasti", i taj primjer su slijedili i drugi, u prvom redu "rukovodioci kotareva i drugi službenici". A iznad svih su se isticali u tome ubirači poreza, (zakupci desetine), koja predstavlja, po riječima konzula rak – ranu Turske: uvjereni da će novcem lako postići da im vlast progleda kroz prste, "oni su se otvoreno odavali sramnoj nedozvoljenoj trgovini i pljačkali zemlju".[7] Konzul, u tome, ukazuje naročito na Hadži Al-pašu, bivšeg namjesnika Travnika, koga mrze podjednako i muslimani i hrišćani "zbog zla koje je nanio zemlji". On se, po riječima Eduarda Vjeta, stavio na čelo tih zakupaca poreza kupivši zakup poreza za cijelu Bosnu, i "izazvao, nečuvenim pljačkama, posljednju emigraciju hrišćana iz Bosne".[8] A Huršid-paša nije ni prstom makao da bi udovoljio "žalbama koje su se čule na sve strane"; istinu govoreći, bio je i nemoćan da nešto učini, kako je i sam govorio.[9] Stoga, upravo, za Huršid- pašom i njegovim odlaskom nije niko ni žalio: "on nije ponio sa sobom simpatije nijedne klase stanovništva" Bosne, kaže konzul.[10] Nasuprot tome, Rešid-paša, koji je na samom početku svoje vlade u Bosni pokazao veliku hrabrost, napadajući vjerski fanatizam, poći će, čini se, konzulu, drugim putem, sudeći bar po "njegovim riječima i obećanjima" (...).

Kjani paša – sljedeći valija o kome je riječ u izvještajima izgleda Edurdu Vjetu "na visini svoga položaja" i čini mu se da ima "široke poglede na upravu": "on je znao da snažnu energiju udruži sa velikom umjerenošću", piše konzul.[11] Stoga je on, po konzulom mišljenju, kadar da "pojednostavi porez", koga je tada bilo, ako se može pokloniti vjera njegovoj tvrdnji, "četrdeset raznih vrsta"; a nezadovoljstvo seljaka bilo je veliko naročito trećinom. Ed. Vjet ukazuje i na dosljednost ovoga valije: u bihaćkom okružju, gdje su tada (u jesen 1858. godine) izbili nemiri, on je proklamovao amnestiju, koju je i sproveo, tako da nijedan povratnik iz Hrvatske nije bio proganjan.[12] Francuski konzul nas obavještava da je Kjani-paša premješten iz nepoznatih razloga, sa sadašnjeg položaja na istu dužnost u Solunu, ali je taj premještaj poništen, tako je njegov nesuđeni nasljednik, Akif-paša (kod Karla Peca: Arnaut Mehmed Akif), samo prošao kroz Sarajevo.[13] (...) ipak, pet, šest mjeseci kasnije, u junu 1859. godine, Kjani-pašu je zamijenio, u Bosni, Osman-paša. Nije to onaj Topal Osman-paša koji će doći na položaj valije Bosne godinu dana kasnije, i ostat će na tom položaju oko devet godina, nego Osman-paša Bosanac (kod Karla Peca: Osman Bosnali Muzafer), i to njegovo porijeklo će ga učiniti u Bosni, među muslimanskim življem "veoma popularnim".[14]

Osman-paša Bosanac (Osman Bosnali Muzafer). – Najgora osobina ovoga valije po mišljenju Eduarda Vjeta, bila je to što je Bosanac. Naime, on sam po sebi nije bio tvrdi konzul, "sigurno, loš čovjek" i njegove su namjere bile čiste". Ali, samim tim što je bio Bosanac, a uz to i slabić, imao je "brojne rođake u Bosni, koje je trebalo zadovoljiti": "Svi njegovi ukućani, počevši od žene i ćehaje (pomoćnik vezira), isto tako su Bosanci", piše konzul. I posljedica te činjenice bila je teškoća da se oslobodi svih tih uticaja". I sam sklon Bosancima on njima zamjenjuje, "malo-po malo", "rukovodioce kotara i sitne službenike tuđe zemlje". A to nosi sa sobom "ozbiljne nezgode u Turskoj": "on ide za tim da sruši centralizam koji je turska vlada zavela nakon tolikih opasnosti". Po mišljenju Ed. Vjeta, Porta ne bi smjela dopustiti "rušenje

1 O "upravnoj podjeli Bosanskog pašaluka" u XIX. stoljeću v.: Hazim Šabanović, Bosanski pašaluk, Sarajevo, 1959, str. 232-234.

2 Islamska godina, koja je mjesečna , računa se od hidžre, tj. od bjekstva Muhamedova iz Meke u Medinu (622. godine).

3 Up. Carl Peez, "Die ottomanischen Statthalter in Bosnien", Wissenschaftliche Mittheilungen (Wien), II, 344-347.

4 Ibid., 347. – Za svakog valiju navedena je i godina (islamska) kada je imenovan valijom.

5 C.P., Sarajevo 2, f. 38-39 (27.10.1856).

6 Ibid.

7 Ibid., 42.

8 Misli na emigriranje pripadnika hrišćanske vjeroispovijesti u Hrvatsku.

9 Ibid.

10 Ibid., 41. – O Huršid – paši riječ je i u izvještaju Ogista Dozona (C.C., Mostar 1, f. 3-4, 30. 4. 1863.); ali se ne može ustanoviti da li se radi o istom paši koji je bio u Bosni 1852.-1856.

11 Ibid., 219 (9.9.1858); 223 (30.9.1858).

12 Ed. Vjet naziva ove krajeve Hrvatske Austrijom (sic!).

13 Ibid., 254 (22.11.1858).

14 Ibid., 278 (5.6.1859).

rezultata" koje je u Bosni postigao Omer-paša Latas (pedesetih godina 19. vijeka), i "koji je morao pribjeći, silom oružja, zamjenjivanju bosanskih paša i drugih službenika funkcionerima iz Carigrada i definitivnom uvođenju tanzimata,[15] od koga se Osman-paša udaljava u mnogim slučajevima, da bi ugodio svojim zemljacima".[16] Vraćajući se, godinu kasnije, na istu temu, Ed. Vjet dodaje da svi Bosanci koje je Osman-paša prikupio sa svih strana zemlje, uključujući i članove Velikog savjeta, čine "kamarilu", koja sve naređuje i raspoređuje, i "vlada na mjesto ovog starog paše, stalno prikovanog kostoboljom i fizičkom nemoći za svoju sećiju".[17] Stoga konzul smatra da će, ako se tako nastavi, neminovno doći do "eksplozije" nezadovoljstva Bosne i njenog stanovništva.[18] U jednom svome kasnijem izvještaju, datiranom: 29. januar 1861. konzul saopštava da je na mjesto Osman-paše "upravo postavljen" njegov imenjak, tj. Šerif Osman-paša, dodajući da taj premještaj nije nikog iznenadio: naprotov, svako se čudi što se Porta nije još ranije "oslobodila čovjeka koji ju je kompromitovao".[19] (...)

Iako je od dolaska Šerifa Osman-paše u glavni grad Bosne, i njegove uprave Bosnom, prošlo samo oko jednu godinu i osam mjeseci, tadašnji francuski konzul, Alfons Ruso, dosta se pohvalno izražava o administraciji ovoga paše: on je smatra"pravičnom i opreznom", "prosvijećenom", administracijom koja se "inspiriše ponekad stvarnim potrebama zemlje". Nju i stanovništvo Bosne hrišćansko i muslimansko, smatra "pravednom i inteligentnom".[20] (...)

Sve u svemu, njegovo upravljanje, posmatrano sa čisto političkog stanovništa nije bilo, "po rezultatima, neplodno za Visoku Portu": postavivši sebi cilj da "dovrši, moralno i politički, pobjede kojima je Serdar Ekrem (tj. Omer-paša Latas) ponovo stavio Bosnu pod otomansku dominaciju. Osman-paša je znao naizmjenice, dosta poniziti bosansku muslimansku vlastelu, begove, da bi ih natjerao na poslušnost, i dosta im povlađivati, da bi ih približio Osmanlijama".[21]

Kada je, pak, riječ o "unutrašnjoj administraciji", uprava Osman-pašina nije bila, po konzulovom mišljenju, tako uspješna. I na nju ima razloga da se žali naročito hrišćansko stanovništvo; i to stoga što se on uglavnom "oslonio na muslimanski elemenat, poglavito na aristokratiju, ulijevajući joj ljubav prema povlasticama i javnim funkcijama, ali isto tako podstičući pomalo neoprezno njen vjerski žar" ili održavajući kod nje "privilegovan položaj", koji se može održati samo "na račun interesa drugih konfesija i jednakosti..."[22] (...) Kada je riječ o ovom paši koji je ostao na položaju valije u Bosni duže nego ikoji drugi vezir, vrijedan je pomena, po našem mišljenju, njegov susret s austrougarskim carem Franjom Josipom u Rijeci. Bilo je to za drugog vezirovanja Šerifa Osman-paše u Bosni, u mjesecu martu 1869. Car i kralj Austro-Ugarske obasuo je valiju Bosne ne malim počastima: ne samo što ga je u Rijeci primio u audijenciju, nego ga je tom prilikom i odlikovao i visokim Ordenom Leopolda, pozvao i njega i pratnju mu, na večeru, na kojoj ga je smjestio desno od sebe, dok je predsjednik Ministarskog savjeta, Andraši, sjedio s lijeve strane caru, pozvao ga uz to na gala – predstavu, na kojoj ga je, za vrijeme drugog čina, primio u svojoj loži. Ne zaboravimo ni činjenicu da su, za njegova vezirovanja, Bosna i Sarajevo dobili neke važne kulturne ustanove: štampariju (1866.), Orijentalnu biblioteku (s turskim, arapskim i perzijskim knigama), prve listove Bosna i Sarajevski cvijetnik, kao što su dobili i neke putove.[23]

Omer Fevzi-paša bio je valija Bosne kratko vrijeme, Mulen, u svome izvještaju od 1. januara 1869. godine, saopštava da "Omer Fevzi-paša napušta Albaniju, da bi došao da preuzme dužnost namjesnika Bosne, gdje će u svojim rukama sjediniti civilnu i vojnu vlast".[24] A poslije nepun mjesec i po, u izvještaju od 13. februara 1869., isti francuski konzul obavještava ministra da je Omer Fevzi-paša premješten, u istom svojstvu, na Kretu, dok je Šerif Osman-paša vraćen na dužnost valije u Bosnu.[25] Mulen dodaje da je to, po njegovom mišljenju, kao i po mišljenju njegovih kolega i svega stanovništva, kako muslimanskog tako i hrišćanskog šteta. Naime, ono što je, u ovom kratkom razdoblju, novi paša bio već preduzeo, i to u Hercegovini (na poboljšanju administracije, gradnji puteva i dr.), "obećavalo je lijepu budućnost".[26] Od osobina ovoga paše francuski konzul ističe njegove evropske ideje", njegovo poznavanje Bosne (u kojoj je bio još prije nekoliko godina), njegovo poštenje i njegova agilnost.[27] Konzul ukazuje (u drugom jednom izvještaju)[28] i na neke mjere i akcije koje je pomenuti valija preduzeo u Hercegovini: uvođenje gajenja masline, smokve, "razvoj i poboljšanje vinove loze". U tu svrhu slao je ljude u Italiju i u Dalmaciju, čak i u Solun, da donesu neke od pomenutih biljaka.[29] Što se tiče Safvet-paše, koji je stupio na dužnost valije Bosne poslije drugog vezirovanja Šerifa Osman-paše, on je ušao u Sarajevo, vjerovatno, 23. juna 1869., i to dočekan od mase naroda i praćen "vojnim snagama i glavnim otomanskim funkcionerima" glavnog grada Bosne.[30]

Akif-paša (drugi put). – Leopold Moro, koji je tada rukovodio poslovoma francuskog konzulata, nema neko dobro mišljenje o ovome paši: ne samo da on nije bio preduzimljiv (nije sagradio nijedan put, pa čak ni popravljao razrovane), nego je, sklon nepotizmu, dovodio na položaje kajmakama i mudira "svoje rođake i svoje marionete, koji su išli za njim iz jednog vilajeta u drugi".[31] Uprkos tome, na vijest o premještaju Akif-paše, preduzeti su koraci da se on zadrži na dužnosti generalnog namje-

[15] Tanzimat: reforme koje je u Otomanskoj Carevini zaveo sultan Abdul – Medžid, uskoro po svome dolasku na sultanski prijesto (3. XI 1839.). Reforme s poznate i pod imenom: hatišerif Gulkhane. – Sličan karakter je imala i "svečana povelja" koju je, nešto kasnije (18. II 1856), proklamovao isti sultan i kojom su bile zagarantovane vjerske slobode u Otomanskoj Carevini (hati – humajun) (hatti – houmayoun).

[16] C.P., Ser.2,f. 292-293 (16. 11. 1859).

[17] C.P., Andrinople 1, f.203 (10.12.1860).

[18] Ibid., 202-203.

[19] Ibid., 230 (29.1.1861).

[20] I fra Grgo Martić se izražava pohvalno o Osman – paši, za koga kaže, pored ostalog, da je bio "dosta prosvijetljen i razuman za vladu, a narodu ugodan". (Zapamćenja 1829-1878... . U Zagrebu 1906., Naklada Gjure Trpinca str. 43.) Ovom paši, koga je smatrao "ženijalnim u mnogom pogledu", posvetio je naš književnik i svoju poemu Osmanidu, u kojoj je opjevao, kako sam kaže, "vrline i pogriješke Osmanove". (Ibid., 71,64.)

[21] C.P., Ser. 7, f. 2-3 (1.1.1862).

[22] Ibid., 3-4.

[23] Zanimljiv je portret koji o Osman – paši daje J. Kečet, koji je, u svojstvu policijskog ljekara u Sarajevu, proveo s njim preko pet godina.: "Osman – paša je bio tada ušao u sedmu deceniju života, krupan, hrom i, usljed metkom zadobivene rane, pomalo se gegao, pa je zato i nosio nadimak topal. Lice mu je odavalo dobroćudnost, a male pokretne oči inteligenciju. Veoma upućen u perzijsku, arapsku i tursku književnost, a i cijenjen kao turski pjesnik, naučio je on ponešto i francuski, kao pomorski oficir i, kasnije, u saobraćaju s konzulima. Često je zbijao šale recitujući, sasvim tačno, Ezopove basne na grčkom, koje je, u mladim danima u Janini, bio naučio od nekog grčkog sveštenika." (O.c., 2). Uspomena na Topal Osman – pašu i njegovo doba zadržala se u pamćenju stanovnika Sarajeva sve do novijeg vremena. (Up.: Seid Mustafa Traljić, "Sjećanje Sarajlija na Osman – pašino doba", Novi Behar, 1937.-38., XI, 13/16, str. 227.-228.)

[24] C.P., Ser. 7, f. 1 (1.1. 1869).

[25] Ibid., f.24 (13.2.1869).

[26] Ibid., f.25 (13.2.1869).

[27] Ibid., f. 2 (1.1. 1869).

[28] Ibid., f.20 (6.2. 1869).

[29] Ibid., f. 20-21.

[30] Ibid., f. 101 (26.6.1869).

[31] Ibid., f. 81 (23.9.1871).

snika u Bosni (za to se zauzimao naročito pruski konzul Oto Blau, zbog ličnih veza sa pašom, kao i zbog tzv. "prijedorske afere");[32] ali su svi ti pokušaji ostali bez uspjeha: Akif-paša je napustio Sarajevo 19. oktobra 1871. godine i otišao u Carigrad, a na njegovo mjesto je došao Asim-paša, ušavši svečano u glavni grad Bosne, sutradan po odlasku Akif-paše 20. oktobra 1871. godine.[33]

Svi konzuli akreditirani u Sarajevu posjetili su novog valiju Asim-pašu čim je stigao u Sarajevo. Mada bez nekog vidnog razloga, ovaj vezir je nenadano premješten. (...) Na njegovo mjesto trebalo je da dođe Mustafa Asim-paša, ali je on opozvan, tako da ga je zamijenio Derviš-paša, mušir. Razlog što je postavljen Derviš-paša vidi L. Muro u potrebi da se on, "ambiciozan i agilan", i ciljajući na visok položaj, ukloni iz Carigrada.[34] Međutim, na putu za Sarajevo, u Jeni – Pazaru (Novom Pazaru), primio je on telegram iz Carigrada koji ga je vraćao na dužnost zapovijednika III. korpusa armije u Carigradu; dok je za novog valiju imenovan Rešid-paša.[35] Rešid-paša je stigao u Sarajevo, i, po običaju, ušao u njega "svečano", 22. augusta 1872. godine. I on je, po riječima L. Moroa, učinio na sve konzule u Sarajevu utisak koji predskazuje plodnu saradnju između njih i novoga valije.[36] A taj prvi dobar utisak opravdao je on i svojim djelima, iako je dužnost valije obavljao veoma kratko vrijeme: ni puna dva mjeseca.[37]

Mustafa Asim-paša. Ovaj vezir, koji je bio u isti mah imenovan i vojnim komandantom Bosne, stigao je u Sarajevo 8. novembra 1872. godine i stupio je na dužnost sutradan, 9. Novembra. Leopold Moro ukazuje na izvjesnu razliku u upravljanju ovoga paše Bosnom i njegovih prethodnika. Dok su ovi posljednji, naprimjer, bili samovoljni i, koristeći se svojom "diskrecionom moći", smjenjivali i postavljali kajmakame i druge funkcionere po svojoj volji (ne vodeći računa "ni o obrazovanju, ni o sposobnostima, ni o administrativnoj prošlosti kandidata", oni su postavljali čak i svoje sluge, makar one bile i nepismene), Mustafa Asim-paša je, u svome prvom cirkularnom pismu, istakao da oni koji budu savjesno vršili svoje dužnosti mogu "računati na nagradu", dok će krivci "odgovarati pred pravdom za svoja djela, i bit će ne samo smijenjeni, nego će iskusiti i kaznu koju zakon propisuje".[38] Poslije veoma kratkog vršenja vezirske dužnosti, svega oko dva mjeseca, on je primio 9. januara 1873. godine, dekret o svome premještaju u Albaniju, gdje je "ozbiljnost situacije" u ovoj pokrajini uticala na sultana da njemu povjeri dužnost generalnog namjesnika. A njega će zamijeniti Bosfor Mustafa-paša. Ovo često smjenjivanje valija u Bosni ne treba da iznenađuje i čudi: njega je nametala nesigurna politička situacija u raznim vilajetima evropske Turske. Tako je, prema saopštenju Leopolda Moroa, Mustafa Asim-paša doživio, u toku jedne godine, "11 Akif- paša i Derviš-paša. Mustafa Asim-paša je ostao na dužnosti valije u Bosni gotovo do kraja 1873. godine. Međutim, u drugoj polovini novembra pomenute godine dobio je telegram koji ga je pozivao da dođe u Carigrad, a na dužnosti valije će ga zamijeniti Akif-paša, koji je bio i ranije u Bosni na istoj dužnosti.[39] Akif-paša je ostao u Bosni nekoliko mjeseci, do marta 1874. Na njegovo mjesto imenovan je uskoro mušir Derviš-paša, koji je isto tako ranije bio u Bosni na istoj dužnosti. Krenuvši iz Carigrada 25. marta 1874., brodom za Varnu, a odatle Dunavom i Savom Derviš-paša je ušao "svečano" u Sarajevo 4. aprila 1874.[40]

Za ovoga pašu Leopold Moro kaže, uzgred, da je "agilan i buntovan"; ali želi da ga vidi na djelu pa će onda o njemu donijeti svoj sud.[41] Jedini događaj koji se desio za vrijeme boravka i vlade ovoga valije u Bosni, i koji nije možda lišen izvjesnog interesa, jeste njegov susret u Dubrovniku sa Franjom Josipom, carem i kraljem Austro-Ugarske. Trebalo je da u ime sultana Derviš-paša dočeka Franju Josipa kada ovaj bude prolazio kroz otomanske posjede na Jadranu, Klek i Sutorinu. Radi toga je on otputovao za Dubrovnik 15. aprila 1875. godine, a vratio se u Sarajevo 11. maja. Po riječima francuskog konzula De Vjena, valija je sa ovoga carsko-kraljevskog susreta ponio "najbolje utiske".[42] (...) Reuf-paša je stigao u Sarajevo iz Soluna, "kopnenim putem", 30. oktobra 1875., uz ramazan. Ali je odmah, zbog ozbiljne situacije u Hercegovini krenuo za Mostar, ne sačekavši u Sarajevu čak ni bajramske praznike.[43]

U Bosni je, u razdoblju 1853-1878. godine, službovao u svemu 21 namjesnik. I o nekim drugim funkcionerima i pašama daju francuski konzuli manje ili više zanimljiva obavještenja. Navešćemo samo jedan odlomak, koji se odnosi na mišljenje konzula Luja Patena o pomoćniku valije Bosne Konstant-paši, mišljenje koje predstavlja, u stvari živ portret ovoga funkcionera, vrijedan kičice kakvog umjetnika: "Porijeklom pravoslavni Jermen, on (Konstant-paša) odlično vlada, usmeno i pismeno, francuskim jezikom i posjeduje sva spoljna obilježja jednog Evropejca. Ovim svojim kvalitetima dodaje osobine svojstvene njegovoj rasi. On je gibak, spretan, inteligentan, relativno dobro obrazovan, otvoren u ponašanju i u govoru kada je potrebno, a u isto vrijeme pun svakovrsnih intriga, vrdanja i dovijanja kada je u pitanju njegova ambicija. Bez imalo lojalnosti, bez imalo časti, jednom riječi: "pravi tip Jermena koji je postao turski funkcioner."[44] "Još mlad i lijep, on se trudio, otkako je ratna sreća okrenula na štetu Turaka, da se približi pravoslavnom stanovništvu Sarajeva i da kod njega steklne nekakvu popularnost. (...)

U izvještajima francuskih konzula ima isto tako veoma potresnih opisa zločina koji su po svireposti, dostojni kičice jednoga Goje: da posluže kao predmet za jednu od onih njegovih čuvenih "kanibalskih scena". Evo jednog od tih opisa, kratko reprodukovanog: Neki žitelji muslimanske vjere bili su bačeni u zatvor zbog krađe krave koju su počinili. Ali su poricali krađu i za nju su optužili nekog propadnika hrišćanske vjeroispovijesti. Mudir (upravitelj kotara) naredio je da mu se dovede taj čovjek, što je i učinjeno. Doveden pred mudira, ovaj je neko vrijeme tvrdio da je nevin. Ali kada ga je mudir stavio na muke (naredio je da mu se udari "gotovo hiljadu batina" korbačem po svim dijelovima tijela, naročito po tabanima), on, mada nevin, slomljen bolom, priznao je da je počinio krađu koja mu je pripisivana. Od toga časa gnjev mudirev nije više imao granica: on je naredio da nesrećniku isčupaju nokte na

---

32 O toj aferi biće riječi kasnije : gl. VIII, 2., 1).

33 Ibid., f. 103 - Evo šta o njemu piše J. Kečet: " Bio je to bogat zemljoposjednik iz Gornje Albanije, jako pošten, u vjerskim stvarima veoma trpeljiv, tip jednog orijentalnog gospara, ali bez slavoljubivosti i bez inicijatice. Kakvu je zemlju našao, takvu je htio i da ostavi. Za naš nesiguran položaj prema političkim olujama koje su sve više rasle kao da nije mario." (O.c., 53.)

34 Ibid., f. 256-257 (27.7.1872).

35 Ibid., f. 261 (12.8.1872). – Po mišljenju J. Kečeta, ovaj paša je bio pošten i obrazovan (govorio je dobro i francuski); ali je bio i "jednostran" i, što je još gore, isto tako slabo upoznat sa poslovima vezanim za dužnost valije u Bosni, kao i njegov prethodnik. (O.c., 54.)

36 Ibid., f. 267 (4.9.1872).

37 Ibid., f. 294 (19.10.1872).

38 Ibid., f. 312-313 (16.11.1872).

39 Ibid., f .208 (22.11.1873).

40 Ibid., f. 288 (28.3.1874); f.290 (11.4.1874).

41 Ibid., f. 295 (18.4.1874).

42 C.P., Ser.1, f. 60-63 (10.3.1875), f.64 (16.4.1875), f.87 (13.5.1875)

43 Idid., f. 96 (30.10.1875). – O njemu daje J. Kečet sljedeće podatke: "Reuf – pašu, sina viteškog mušira Čerkeza Abdi – paše, poznavao sam lično iz Skadra, gdje sam ga sreo 1862. Evropejski obrazovan, pošten, ozbiljan, a ipak ljubazan, bio je on, izvjesno, pravi čovjek za težak položaj jednog valije u Bosni. Jedino sam se bojao da, usljed svoga slabog zdravlja, nije bio dorastao za duge štrapace po Hercegovini." (Aus Bosniens letzter Turkenzeit..., Veroffentlicht von Jur. Dr. Georg Grassel, Wien u leipzig, 1905, S.16.)

44 C.C., Bisna-Serai 3, f. 421-422 (15.3.1878).

nogama i da mu se perčin, koji ljudi ove zemlje nose na zatiljku, sveže za komad drveta, koji su okretali dok meso i kosa nisu skupa bili isčupani. Tada su nesrećnika pustili, i on se dovukao nekako do obližnjeg hana, gdje je poslije dva dana "strašnih muka", podlegao; uza sve to, imao je snage da ispriča drugima šta se i kako sa njim zbilo. Saznavši za sve to namjesnik Tuzle, neki Isak-paša, naredio je da se mudir baci u tamnicu. U isto vrijeme ekshumiran je leš nesrećnikov i ustanovljene rane. Uz to, jedan kavaz, koji je učestvovao u mučenju, ispričao je kako se cijela stvar desila. Epilog čitave te stvari bio je da mudir, u saglasnosti sa propisima Kur'ana, po kojima se tada sudilo plati "cijenu krvi", tj. "iznos od 10.000 i nešto više pjastera" ocu žrtve.[45] Sve u svemu, administracija u Bosni funkcionisala je dosta loše. Francuski konzul Eduard Vjet kaže, u vezi s time, da je to, od svih, turskih pokrajina, ona "koja najviše pati od nereda koji vlada u administarciji".[46]

Uprava u Hercegovini

Što se tiče Hercegovine ona je u sklopu svoje historije, gotovo četiri stoljeća (1482. – 1878.) - bila čas u sastavu Bosne čas samostalna. U zavisnosti od promjena statusa Hercegovine, tj. u zavisnosti od toga da li je bila vilajet ili sandžak, na njenom čelu su se nalazili generalni namjesnici (valije), ili mutesarifi. Tako iz dva Dozonova izvještaja[47] saznajemo da je, na zauzimanje engleskog i ruskog konzula, na mjesto valije Ahmeda Hamdi-paše došao Reuf-paša. Francuski konzul smatra da premješteni valija može samo da bude sretan što napušta "taj osinjak", Hercegovinu,[48] i odlazi u Solun, neku "vrstu prijestolnice".[49] Tako iz drugog Dozonova izvještaja saznajemo još neke pojedinosti o pomenutim turskim funkcionerima: da je Ahmed Hamdi-paša otputovao u novo mjesto službovanja (Solun) 1. novembra 1875, a njegov nasljednik, Reuf-paša koji je donedavna bio ministar mornarice u Carigradu, doputovao u glavni grad Bosne 2. novembra; da se on, mada ga je Dozon još od ranije poznavao, pokazao, za vrijeme njegove zvanične posjete, "pretjerano rezervisan" i da je na sve što su mu francuski i engleski konzul govorili davao samo znake odobravanja ili bolje rečenio, znake nelagodnosti".[50] Reuf-paša je ostao na dužnosti valije svega dva mjeseca: "na svoju molbu, izgleda, bio je oslobođen funkcije valije".[51] A njegov nasljednik bio je bivši ambasador Otomanske Imperije u Parizu Ali-paša[52] koji je već bio "krenuo iz Carigrada". Francuski konzul se pita da li će neka "neočekivana sreća" "spriječiti Ali-pašu da, padne, gotovo bez prelaza, iz svoje palače sa obala Sene, gdje je priređivao balove za otmjeni pariski svijet, u ovu rupu mostarsku, gdje će mu teško biti naći pristojan stan".[53] (...) U jednom drugom svome izvještaju,[54] O. Dozon ukazuje na kontrast ambijenta Ali-paše u Parizu i u Mostaru: U Parizu, njegova rezidencija je bila, u Velikoj ulici Laffitte, jedna palača koja je stajala četiri miliona franaka, dok u Mostaru on nije imao ni pisaćeg stola: pisao je "na koljenu, u jednom sobičku, nekada okrečenom, sa čijih zidova je sada opao kreč i prljavom do ogavnosti, što je očevidno on i ne primjećuje".

Isti francuski konzul ukazuje i na stav bosanskih muslimana prema ovome valiji: zbog svojih "evropskih navika" i "prisnih veza sa konzularnim korom", Ali-paša se njima nije sviđao, bio im je "čak sumnjiv".[55] Stoga su oni bili zadovoljni kada je Ali-paša napustio Bosnu poslije ukidanja hercegovačkog vilajeta i proglašenja Hercegovine sandžakatom, u sustavu vilajeta Bosna.[56] Iz jednog drugog Dozonovog izvještaja saznajemo da su stanovnici Sarajeva i Bosne odavali Ali-paši priznanje zbog njegova poštenja; ali su ga u isti mah optuživali zbog njegove "veoma loše uprave".[57] Evo, iz toga izvještaja iz pera istog konzula jednog odlomka u kome je riječ o istom paši: "Nisam nikad vidio Turčina tako učtivog i tako ljubaznog prema svojim potčinjenima i nemuslimanima. – Age me – govorio mi je on - i ja u to vjerujem – grde što ustajem, na primjer, pred osobama koje, po njihovom mišljenju, ne sazlužuju taj znak poštovanja, na koji oni nisu navikli. Spomenimo još, na kraju, da je, poslije proglašenja Hercegovine sandžakatom, i njenog pripajanja Bosni, u Mostar došao, 16. februara 1877, "novi mutesarif", Mustafa-paša, koji je, prije toga, obavljao istu funkciju u Zvorniku (Tuzli). Za njega saznajemo da je proveo 25 godina u Bosni i u Beogradu, ali da, "u svojoj gordosti Turčina, jedva natuca" naš jezik.[58]

Škola i prosvjeta

O školama u Bosni i Hercegovini, i prosvjeti uopšte, u prvoj polovini 19. stoljeća, ima veoma malo podataka u putnim zapisima francuskih putopisaca. Jedini od njih koji je, u svome putopisu, rekao nešto više i o ovome predmetu jeste Ami Bue. U svom djelu Evropska Turska,[59] on kaže da u Bosni i Hercegovini ima jedva "jedna škola na stotinu sela", a svećenici i kaluđeri su "jedini učitelji"; "to, i ništa više" (nec plus ultra), ističe on. Uz to, "kod kaluđera i popova" učenici su, u isti mah, služinčad: pored časova posvećenih nastavi, oni "moraju da obavljaju poljoprivredne radove ili da čuvaju stoku, oni su momci u stajama ili sluge.[60]

Pored škola i nastave, isti putopisac govori i o jednom drugom predmetu, koji je tada bio, u čitavoj Evropi, u centru pažnje kulturne javnosti: o našoj narodnoj poeziji. A. Bue ističe, pored ostalog, da "orijentalci", opšte uzevši, "imaju manje ili više živu maštu", i da svi "vole poeziju"; ali u tome pogledu se na prvom mjestu nalaze "stanovnici Hercegovine, Crnogorci, Bosanci i Srbi", kako oni muslimanske tako i oni hrišćanskih vjeroispovijesti: "njihova reputacija je u tome pogledu već stvorena".[61] Ističući, posebno, nadarenost širih srpskih slojeva za narodnu poeziju (a podrazumijevajući pri tome, pod ovim imenom, vjerovatno, kao što je to bio češće slučaj u to doba, narodne mase svih Južnih Slavena, A. Bue piše:

"Među Srbima, čovjek se prosto nađe sav u čudu kada čuje kako iz usta najširih slojeva izlaze pjesme u stihovima, pune najljepših misli i prekrasnih metafora.[62] Predmet o kome te pjesme pjevaju nisu, po riječima A. Buea, "toliko ljubav ili ljepota prirode", nego, "naprotiv, podvizi nacionalnih junaka".[63] Autor dodaje da se te pjesme, koje on nazova "homerskim pričama", "sviđaju ovim narodima (tj. Hercegovcima, Bosancima i drugima), u tolikoj mjeri da su oni kadri da ih danima slušaju: "oni su ih čuli", veli on, "hiljade i hiljade puta, pa ipak, bogataši kao i siromasi nikad nisu, čini se, njima zasićeni".[64] Pored junačkih narodnih pjesama, koje se pjevaju uz pratnju gusala ili bez pratnje nekog instrumenta, A. Bue govori, kratko, i o nekim vrstama lirskih narodnih pjesama, koje žene pjevaju žanjući ili radeći kod kuće.

Druga polovina 19. stoljeća (školstvo u BiH)

Najveći broj informacija o školama u Bosni potiče od francuskih konzula i konzularnih činovnika. Gotovo svi oni dodiruju ovu temu: Eduard Vjet, Alfons Ruso, Pjer Mulen, Leopold Moro, Evarist de Sent –Mari, Šarl de Vjen, Luj Paten i dr. A poneki putnik, van konzularnog

45 Upor.C.P., Ser. 1.f. 283-285 (29.1.1855)
46 C.P., Andrinople 1, f. 124 (28.8.1860).
47 C.P., Mostar 2, f. 343 (25.10.1875), f.345 (3.11.18759.
48 Ibid., f. 343 (25.10.1875).
49 Ibid.
50 Ibid., f. 345 (3.11.1875).
51 Ibid., f. 379.
52 Ibid.
53 C.P., Mostar 2, f. 379.
54 C.C., Mostar 2. f. 14 (6.2.1876).
55 C.P., Mostar 2, f. 448 (15.5.1876).
56 C.C., Mostar 2, f. 21, 19 (6.2.1876).
57 C.P., Mostar 3, f. 10 (12.1.1877).
58 C.P., Mostar 3, f.30 (20.2.1877).
59 Turquie..., II, 520.
60 Ibid.
61 O.c., II, 93.
62 Ibid.
63 Ibid.
64 O.C. II, 94.

kora, ne propušta da rekne i koju riječ o ponekoj vrsti škola, kao naprimjer, Masije de Klerval, u svojim putnim zabilješkama.[65] (...) Kada je riječ o školama u ovome razdoblju (u razdoblju druge polovine 19. stoljeća), a i kasnije (za vrijeme austrougarske okupacije), odmah pada u oči činjenica da su škole bile, kao i stanovnici, podijeljene strogo po konfesijama: muslimanske, katoličke, pravoslavne, jevrejske. Prvi francuski putopisac iz ovog razdoblja koji govori o školama u Bosni jeste francuski konzularni agent Eduard Vjet.

(...) Pošto je ukazao na siromaštvo katoličkog življa u Bosni, čiji pripadnici služe najčešće kao sluge kod muslimanskih begova i "obrađuju zemlju svojih feudalnih gospodara" (samo jedan dio katoličkog stanovništva, i to manji, posvećuje se trgovini i zanatima. Ed. Vjet navodi, kao glavni razlog za takvo njihovo stanje nedostatak obrazovanja i škola: "Njihovo neznanje bilo je", piše on "gotovo neposredni uzrok njihovom siromaštvu i njihovoj podjarmljenosti."[66] A takvo stanje, misli on, ostat će sve dotle dok taj "nesrećni" narod ne uspije da, "dobrobitima obrazovanja", sebi ne stvori "blagostanje", koje zaslužuje. Stoga je, po mišljenju našeg putnika, "otvaranje nekih škola" katoličkih u Bosni neodložno. Samo, na putu tome stoje neke "gotovo nesavladive prepreke": "nedostatak novca, teškoće oko nabavke knjiga, nedovoljan broj lokalnih svećenika" (koji bi kao učitelji izvodili nastavu) i, "naročito fanatizam Turaka".[67] I, kao jednu od mjera za osnutak tih škola, ističe Eduard Vjet potrebu novčane pomoći.[68] (...)

Već sam rekao da franjevci u Bosni, čak u epohama kada su imali najviše, trpe od turskog depotizma, nisu nikad potpuno zanemarivali književne studije. Među njima se može navesti nekoliko pisaca, bilo na latinskom bilo na ilirskom.[69] Poznavanju ovih dvaju jezika dodaju oni, gotovo svi, poznavanje italijanskog, koji je od koristi u njihovim odnosima s Rimom i Dalmacijom. Njihova tri samostana[70] posjedovala su već tada razrede, u kojima se izučavala gramatika, za mladiće namijenjene svećeničkom pozivu. Tečajevi filozofije i teologije, otvoreni prije dvije godine u Fojnici i u Sutjesci, oslobađali su ih toga da idu "u inostranstvo" (sic!), osobito u Đakovo, u Slavoniji, da traže visoko obrazovanje. Možda je od još veće koristi za zemlju činjenica što su osnovane u Kreševu, Jajcu, Varcar – Vakufu, Livnu (...) takozvane učiteljske škole...[71](...)

Posljedica takvog stanja bila je zaostajanje katoličkog življa u Bosni, uglavnom po broju škola i po obrazovanju, za ostalim življem, mada i žiteljstvo drugih vjeroispovijesti (muslimansko, pravoslavno, jevrejsko) nije nimalo dobro stajalo sa školstvom. Tako, po jednoj statistici, koja je izrađena, pod administracijom Safvet-paše, 1870. godine, bilo je u Bosni 1051 škola, sa 46014 učenika, i one su bile "raspodijeljene na razne zajednice vilajeta" na sljedeći način:

- 34 škole, sa 41 500 učenika, otpadalo je na muslimansko stanovništvo, koje je brojalo 370.000 stanovnika;

- 78 škola, sa 3128 učenika, na pravoslavno stanovništvo od 590 000 duša;

- 28 škola, sa 850 učenika, na katoličko stanovništvo od 164 000 duša;

- 11 škola, sa 526 učenika, na jevrejsko stanovništvo od 5700 duša

Svaku muslimansku školu pohađala su, u prosjeku, 44 učenika; svaku pravoslavnu pohađalo je, u prosjeku, 40 učenika; svaku katoličku školu – u prosjeku, 30 učenika; i svaku jevrejsku školu – u prosjeku, 47 učenika.[72] Međutim, iz gornje statistike se ne vidi ni o kojim vrstama škola je riječ, ni kakav je u tim školama bio kvalitet nastave. Francuski putnici ovog razdoblja govore tu i tamo – i daju neka obavještenja, dosta štura, bez značajnih podataka – i o ženskoj katoličkoj školi. Prve vijesti o ovoj školi dao je Leopold Moro, u izvještaju od 13. oktobra 1871. godine.[73] Prema njegovim obavještenjima, ovu školu su otvorile i vodile milosrdne sestre iz Zagreba. Ovakve škole su otvorene najprije u Sarajevu i u Mostaru, a onda, nešto kasnije, kao što ćemo vidjeti, i u nekim drugim gradovima Bosne.

U osnivanju škole u Sarajevu, i u dolasku milosrdnih sestara u ovaj grad, ne malu pomoć su ukazali biskup bosanski, monsinjor Vujičić, i zvanični predstavnik franjevaca Bosanske provincije pri vilajetskim vlastima, fra Grgo Martić. "Ovaj posljednji", piše L. Moro, "koji svojim položajem i naročito svojom stvarnom darovitošću, vrši veoma jak uticaj na Vijeće kanonika franjevačkog reda, čiji je on član, ubijedio je stariješine samostana u Fojnici da napuste kuću koju ova ustanova posjeduje u Sarajevu, kako bi ona mogla da je uredi kao školu i stan za milosrdne sestre."[74] Monsinjor Vujičić, pak, sa svoje strane, dao je novčana sredstva, neophodna za osposobljavanje pomenute zgrade, i išao je u Zagreb da stvar uredi kod nadležnih.[75]

Nepuna dva mjeseca poslije tih prvih vijesti o školi, L. Moro je izvijestio svoga ministra: da je "ustoličenje milosrdnih sestara u Sarajevu (...) gotova stvar"; da četiri sestre već "predaju u školi ima već nekoliko dana"; i da broj učenika iznosi 38, , "broj koji im tjeskoba kuće koju zauzimaju, i novčana sredstva ne može biti skromnija"[76] Na kraju svoga izvještaja francuski konzularni agent pita ministra da li bi se školske vlasti mogle obratiti Propagandi vjere u Lionu s molbom da milosrdnim sestrama u Sarajevu "pritekne u pomoć", jednom malom godišnjom subvencijom".[77] Oko devet mjeseci kasnije (izvještaj Leopolda Moroa od 9. 9.1872.) saznajemo da u Sarajevu boravi Heperger, "kanonik Vijeća kanonika u Zagrebu i stariješina milosrdnih sestara u Hrvatskoj". On je u Sarajevo stigao iz Mostara, "kuda je odveo i ustoličio šest redovnica", koje će se baviti odgojem katoličkih djevojaka u Hercegovini. Iz Sarajeva će otići u Travnik, gdje će biti otvoren, "u njegovom prisustvu, novi odgojni zavod, koji će voditi četiri sestre".[78] (...)

U ovom razdoblju otvorena je u Sarajevu i jedna protestantska škola za žensku djecu. Za njeno otvaranje zauzimali su se naročito konzuli protestantskih zemalja, Pruske i Engleske; Oto Blau i Holmes. Oni su – kako saopštava E. De Sent-Mari – "prije nekoliko godina", tj. oko 1865., od priloga, koje su u tu svrhu prikupili "u Evropi", sagradili jednu školu, za koju su(...) upravo poslane tri redovnice protestantske vjere.[79] I trebalo je da se one posvete odgoju i obrazovanju bosanske žene i da formiraju učenice, koje će, onda, same širiti svoje znanje u ovoj pokrajini.[80] Međutim, "lokalna vlada" je na taj pothvat gledala prijekim okom i, zbog toga, vjerovatno, nije ni došlo do rada ove škole. Sličan pokušaj učinile su, nešto kasnije, 1868. godine, dvije Engleskinje, Makenzi i Irbi. One su došle, prvi put, u naše zemlje, uključujući Bosnu, 1863. godine, i o tom svome putovanju napisale su i jedan putopis.[81] Privržene našim narodima, koji su tada bili pod tursko-

[65] Massieu de Clerval, art. cit., p. 27.

[66] C. P., Serajevo 1, f. 81-82 (30. 3. 1853.).

[67] Ibid., 82-83.

[68] Ibid., 86.

[69] Pod ovim nazivom, koji nije sasvim precizan, podrazumijevani su razni južnoslavenski narodi. Up.: M. Šamić, Voyageurs francais en Bosnie...(Paris, 1960), p.17.-Up.:"Predgovor" ove studije.

[70] Misli se na ranije vrijeme, dok su u Bosni postojala samo tri samostana: u Kreševu, Fojnici i Sutjeski.

[71] Massieu de Clerval, art.cit., p.27.

[72] C.P., Serajevo 8, f. 94 (13.10.1871).

[73] Ibid., 92.

[74] Ibid.

[75] Ibid. – O školi milosrdnih sestara u Sarajevu kaže fra Grgo Martić, u svojim zapamćenjima, ovo: "Škola bude ugledna, prva u Sarajevu po svim pravilima pedagoškim. I na ispitima, kamo su dolazili vladini velikaši, konzuli i konzulice, nalazili su se u dobrom redu; i u književnosti i u ručnom radu. Jako pohvalna ta škola bila sve do okupacije..."(Zapamćenja, 78.)

[76] C.P., Serajevo 8, f. 131 (7.12.1971).

[77] Ibid., 132.

[78] Ibid., 269 (9.9.1872).

[79] C.C., Bosna – Serai 2, f. 73 (4.12.1869.).

[80] Ibid.

otomanskom dominacijom, osjećajući simpatije prema njima, one su došle, u cilju da pomognu ženi u Bosni, na plemenitu misao da otvore škole za kršćanske djevojke iz Bosne. I u tu svrhu prikupile su, prilozima, nužna sredstva i dobivale nastavno osoblje (iz jednog protestantskog zavoda u Njemačkoj)[82] I svečano otvaranje škole obavljeno je " pod pokroviteljstvom g. O. Blaua", pruskog konzula.[83]

Međutim, osnivanje ove nove protestantske škole za djevojčice izazvalo je negodovanje, naročito među hrišćanskim (katoličkim i pravoslavnim) stanovništvom u Bosni, i svećenstvo je nije preporučilo svojoj pastvi. "Stoga", piše Leopold Moro, "izuzev nekih stranaca, koji nisu bili baš revnosni vjernici, nijedna porodica iz Bosne nije se usudila da pošalje svoju djecu u školu protestantskim opaticama."[84] I budući da škola nije imala djece iz Bosne, u nju su primljena "njemačka ženska siročad iz Srbije" i južnoslavenskih zemalja. "Jednom riječi", nastavlja L. Moro, "cilj gospođica Makenzi i Irbi bio je promašen: mjesto jedne odgojne ustanove, u srpskom smislu, za djevojke iz Bosne, ove slavofilske Engleskinje našle su se u položaju da osnuju školu i utočište za Njemce."[85] Tako je došlo do raskida ugovora, iz 1868. godine, sa protestantskim opaticama iz Njemačke.

Jedna druga vrsta škola u Bosni, o kojoj govore putopisci ovoga razdoblja, bile su škole za pravoslavnu djecu, mušku i žensku.[86] Kada je riječ o ovim školama, treba odmah istaći da su one bile pod turskom vladavinom, u mnogo srećnijem, ili, tačnije, u "manje nesrećnom" položaju od katoličkih škola. A glavni razlog za to je što su Srbi stajali materijalno bolje: oni su se bavili, najvećim dijelom (kao što smo vidjeli), trgovinom, i među njima je bilo bogatijih, i bogatih, trgovaca, koji su svojim novčanim prilozima pomagali, manje ili više, otvaranje i razvoj škola za djecu pravoslavne vjeroispovijesti. Osnovna škola za mušku djecu pravoslavne vjeroispovijesti otvorena je u Sarajevu 1851. gdine.[87] Ona je osnovana, i održavana, dobrovoljnim prilozima koje su u tu svrhu davale "glavne srpske porodice u Sarajevu". (...)

Što se tiče srpskih osnovnih škola za žensku djecu, prva od njih je, čini se (ako je vjerovati E. Vjetu), bila osnovana krajem 1858. godine u Sarajevu, "inicijativom i pod pokroviteljstvom ruskog konzulata).[88] Ed. Vjet, koji je tada bio francuski konzularni agent u Sarajevu, prisustvovao je "svečanom otvaranju" škole. U nju se upisalo "šesdesetak ženske djece glavnih hriščanskih porodica" iz Sarajeva. Djevojčice će, pored ostalih predmeta učiti u školi "sve ručne radove, neophodne za žene". Školu će voditi "dvije žene, od koji jedna bivša učenica Instituta za djevojke u Beogradu". Dotaciju za ovu školu dala je ruska vlada, kao i nekoliko (pet) stipendija za djevojčice siromašnih porodica. Po riječima Eduarda Vjeta, slično će postupiti i austrijska vlada, a on moli i francusku vladu da i ona učini to isto.[89]

Nasljednik Eduarda Vjeta na dužnosti konzula u Sarajevu, Alfons Ruso, dopunjuje rješenja nekim novim, mada dosta šturim,[90] kao: da školom rukovode dvije nastavnice, od kojih jedna obavlja i dužnost upraviteljice; da je škola imala tada "20 ili 25 djevojčica", za čije su školovanje porodice plaćale "skroman iznos za opskrbu", dok su se druge, siromašnije, školovale besplatno; predmeti koji su se predavali u školi bili su: srpski jezik ("langue slave"), vjeronauka ("pravoslavni katihizis") i "malo aritmetike i istorije svetaca, kao i ručni rad". ; posljednje dvije godine, "postignuti rezultati (u školi) su bolji" (jednoj od učenica (sic!) ove škole, "na traženje lokalne vlasti", stavljeno je čak u zadatak da "vodi jedan razred u školi za muslimanske djevojčice u ovom gradu") ; ruska vlada daje školi i dalje novčanu pomoć; a "vanrednu pomoć" (od pet hiljada pjastera) pružila je školi i turska vlada, itd.[91] Ova škola nije, izgleda, imala puno uspjeha među srpskim stanovnicima. Naime, konzervativne srpske gazde i trgovci nisu, iz principa, rado davali žensku djecu u školu, iz straha da im se ona suviše ne emancipuju.

U Sarajevu su, po tvrđenju konzularnog agenta E. Desent – Marija, postojale i jevrejske škole za mušku djecu (putopisac ne kaže koliko ih je bilo) koje je finansirala "jevrejska zajednica", i one su raspolagale "dosta znatnijim" novčanim sredstvima; ali je, i kod Jevreja, školovanje ženske djece bilo zanemareno: "nisu ih učili", kaže putopisac, "ni pisanju, ni ručnom radu".[92]

Što se tiče školovanja muslimanske djece[93] naši putnici o tome malo govore, znatno manje nego o školama katoličke i pravoslavne djece. I to, po našem mišljenju, iz dva razloga. Prvo, kao pripadnici zemlje koja je još od 19. stoljeća bila "zaštitnik hrišćana na Istoku", oni su pokazivali veći interes, naravno, za hrišćanski dio stanovništva, pa, sljedstveno tome, i za njihove škole i školovanje. Drugo, muslimanske škole, sa svojim predmetima iz islamske civilizacije, bile su im daleke, nerazumljive, ponekad nepristupačne, pa su oni o tim školama manje i govorili i pisali. Kao što je poznato, u Bosni su, u ovom razdoblju bile tri glavne vrste škola za muslimansku djecu: mektebi (vrsta osnovne škole), medrese (vrsta vjerskih škola) i ruždije (neka vrsta van vjerske srednje škole). (...)

Mnogo više informacija o namjerama pomenutog valije, Safvet-paše, da reformiše školstvo u Bosni, i njegovim postignućima u tome, daje, međutim, E. Desent – Mari.[94] Pošto se ukratko osvrnuo na "krnji sistem rudimentarnih škola", kakve su postojale nekako do "prije četiri – pet godina", tj. oko 1864. – 1865. i u kojima su učenici učili samo da čitaju i da ponešto pišu, "recitujući jednolično" fragmente iz Kur'ana, putopisac saopštava da je tek prije "četiri ili pet godina", po nalogu Porte, otvorena u Sarajevu neka vrsta "srednje škole", ruždija, u kojoj su "se učili": geografija, račun i orjentalne književnosti ("arapska turska i persijska").

Što se tiče, pak, nastave turskog jezika i ona, "čini se, napreduje": "ovih dana", piše konzularni agent, "čuo sam jednog profesora kako se hvali dobrom voljom učenika i time da učenici lakše izgovaraju turski jezik".[95] Dvije-tri godine poslije toga, Leopold Moro, osvrćući se na školstvo u Bosni (u svome izvještaju od 11. januara 1872. godine),[96] ističe da je osnovno školstvo u Bosni još zaostalo i, zahvaljujući "školskom sistemu", zasnovanom na autonomiji pojedinih konfesionalnih zajednica, "napreduje tek veoma polako": pokušaj ranije reforme, o kome je bilo govora, sa ciljem da se "podigne nivo nastave" u osnovnim školama, ostao je gotovo bez rezultata. Sa ruždijama pak, po mišljenju istog putopisca stvari stoje nešto bolje, bar u pogledu njihovog broja, koji "sada iznosi petnaest".[97] (...) Njih su pohađala samo djeca muslimanske vjeroispovijesti, i to muška, iako su one bile namijenjene, kao što smo vidjeli, djeci svih konfesija i obaju polova.[98]

Veselin Masleša, Sarajevo, 1981.

---

81 Muir Mackenzie and A.P.Irby, The Turks, the Greeks and Slavons. Travels in the slavonic provinces of Turkey in Europe....London and New York, Alexander Straban, 1866; 688 pp.

82 C.P., Serajevo 8, f. 107-108 (24. 10. 1871.).

83 Ibid., 108-109.

84 Ibid., 109.

85 Ibid., 110.

86 O ovoj vrsti škola vidjeti detaljnije u knjizi: Mitar Papić, Istorija srpskih škola u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, Veselin Masleša, 1978; 193 str.

87 Up.: C.P., Serajevo 4, f. 186-191 (21.1.1865).

88 C.P., Serajevo 2, f. 250 (16.12.1858.).

89 Ibid.

90 C.P., Serajevo 4, f. 187 (21.1.1865.).

91 Ibid.

92 C.C., Bosna – SErai 2, f.72-73 (4.12.1869).

93 O muslimanskim školama u Bosni i Hercegovini u XIX. stoljeću vidjeti studiju: Dr Hajrudin Ćurić, Školske prilike muslimana u Bosni i Hercegovini 1800-1878, Beograd, SAN/CCCLXXIX-50), 1965.

94 Up.: Njegov izvještaj: C.C., Bosna – Serai 2, f. 68-70 (4.12.1869.).

95 Ibid., 70.

96 C.C., Bosna – Serai 2, f. 148-151.

97 Ibid., 150.

98 Ibid., 150-151.

Aleksandar Fjodorović Giljferding

Putovanje po Bosni, Hercegovini i Staroj Srbiji

Kada je u maju 1857. pošao u Bosnu, ruski istoričar i slavjanofilski ideolog A. F. Giljferding je već o njoj imao skovana mišljenja. Stvorio ih je po knjigama iz skorih minulih sudentskih dana i u zapaženim poslovima ruskog javnog mnjenja, u kome će kasnije igrati značajnu ulogu. Istorijske okolnosti su ostavile traga u ovim papirima više nego što se na prvi pogled vidi. Godinu dana prije nego što su oni u bosanskim vrletima začeti, Rusija je pariškim mirom (1856) izašla iz jednog mučnog rata, u kome je na strani njenog protivnika, Turske, bila gotovo čitava Zapadna Evropa. Svaki je upućeni Rus osjećao da ratuje sa svijetom. Poraz je bio strašan, jednako u saznanju da je trulu Tursku čuvao napredni dio čovječanstva kao i u posljedicama koje su Rusiju snašle.

Kada dolazi u Bosnu, Giljferding želi najprije da upozna zemlju u kojoj će kao konzul zastupati svoga cara. Ali na taj put on se otiskuje sa bremenom gotovih ubjeđenja i predrasuda, čije će opće vrijednosti samo ponekad i uzgred provjeravati. Drugi mu je zadatak da na prostoru stare srpske historije obiđe manastire i pokupi preostale dokumente o srpskoj historiji književnosti. U tome je bio vrlo spretan i uporan, pa je sa toga puta po Kosovu "nekoliko tovara starih pisama sa sobom u Rusiju odnio".[1] (...) Kao istoričar i naučnik mislio je da ovim skupljanjem prvi u ovim zemljama vrši uslugu nauci. Tim prije što želje i dara za skupljanje starih papira ne vidi dovoljno kod savremenih mu Srba, pa u jednom pismu iz Beograda J. P. Kovalevskom veli da se "ne može čovjek dosta načuditi ovdašnjim Srbima što su tako ravnodušni prema spomenicima svoje rođene povesnice.

U skladu sa svojim ubjeđenjem da je samo pravoslavlje izvorna slovenska vjera i duhovni okvir najpogodniji slovenstvu, slavjanofili su, a zajedno s njima i Giljferding u ovom rukopisu, sklanjali u stranu katoličanstvo, protestantizam i islam, pa čak i austrijsko pravoslavlje, koje je iznevjerilo i primilio duh Zapada. Stoga na ovim stranicama onako opore ocjene Turaka i bosanskih begova, koji su mu bili nesimpatični, jer uopšte ne ističu svoje slovenstvo, bez obzira na vjerska osjećanja. Upadljivo je kako se Giljferding na ponekom mjestu ne trudi da zaobli svoje nepovoljne utiske, kao što radi u susretu sa hrišćanima, kod kojih, bez obzira na urođeni mu dar za kritičko posmatranje, pokazuje sklonost da neke od ružnih stvari previdi, ili ih pripiše, turskom nasilju. Za oštećenje crkava i ikona u njima uvijek su mu krivi Turci, a ne i hrišćanski seljaci, koji su kopali po zidu dijelove fresaka da ih ponesu protiv uroka. Ta revnost, da kod tuđe vjere ne propusti neprijatne sitnice ideološkog je porijekla, a ne samo realnog viđenja. (...) Interesanstno je da je Giljferdingov stav prema Muslimanima povoljniji što stranice knjige odmiču kraju, to jest što je dobivao vremena da na putu svoja predubjeđenja nešto gasi i prilagođava stvarnosti.

Bosna je bila tako daleko od njegovog slovenskog ideala sa svojim turcizmima u jeziku, orijentalnim stilom života i istim takvim doživljavanjem sudbine i svoje narodnosti. Nešto kasnije je (1861) povoljnije pisao o bosanskoj muslimanskoj aristokratiji žaleći što prije 1850, kada je od Bosne stvorila "muslimansku aristokratsku republiku u Turskoj", nije tražila oslonac u svojoj hrišćanskoj braći da se još više osamostali od sultana.[2] Začudo je tada Giljferding rekao i za Srbe da treba da im bude cilj osamostaljenje pod svojim knezom uz priznanje sultanovog suvereniteta. Međutim, nisu sve nepovoljne ocjene u ovom putopisu stvar ideološkog predubjeđenja.

Milorad Ekmečić

1 A. Hadžić: "Bosna" (Srbskij letopis" 1859. "Izdaje Matica Srbska", knjiga 99.

2 A. F. Giljferding: Gosudarstvennoe pravo Serbskago naroda b Turcii. ("Cobr. Soč." II, str.179).

Preveo s ruskog: **Branko Čulić**

Od Trebinja do Stoca

Trebinjski mudir Hadži–beg Resulbegović nebičan je čovjek i njega poznaje cijela Hercegovina. Potomak jedne od vodećih porodica domaće muslimanske aristokratije, on je, zajedno sa stolačkim mudirom Hamzabegom Rizvanbegovićem[1], koga ću uskoro predstaviti poštovanom čitaocu, danas jedini potomak onog sloja domaćeg plemstva koje je stoljećima nasljedno upravljalo Hercegovinom i Bosnom. Pošto je ugušila bunu bosanskohercegovačkih Muslimana 1851., centralna turska uprava srušila je vlast te aristokratije i, umjesto nasljednjih domaćih upravitelja, postavila za okružne načelnike carigradske činovnike.

Hadži-beg Resulbegović, u Trebinju, i Hamza – beg Rizvanbegović, u Stocu, uspjeli su da se prilagode novonastaloj situaciji i postadoše činovnici tamo gdje su njihovi očevi i djedovi vladali poput polunezavisnih srednjovjekovnih barona. Štaviše, Hamza – beg je obukao i mundir, stvar omrznutu kod Slovena Muslimana, dok je trebinjski starješina sačuvao pradjedovsku čalmu[2] i kaftan[3] sa drugim skutima, obilježje učenjaka uleme[4]. On je, naime, išao u Meku, naučio napamet Kur'an i uživa glas takvog mudraca kome nema ravna u cijeloj Hercegovini. Pružila mi se prilika da u ovoj dvojici plemića upoznam dva specifična tipa nekadašnje hercegovačke muslimanske aristokratije.

1 U originalu: Hamzi-beg Rizvanbegović, N. Buconjić ("Povijest ustanka u Hercegovini i boj kod Stoca". Mostar, 1911, str. 156) i H. Kapičić ("Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine u XIX vijeku". Sarajevo, 1956, str. 83) zovu ga Hamzibeg Rizvanbegović. V. Ćorović ("Luka Vukalović...", str. 34. i 38) pogrešno ga navodi kao Hamza – bega Resulbegovića (trebalo bi Rizvanbegovića).

2 Čalma (tur.) - platno omotano oko fesa ili koje druge slične kape (A.Škaljić:or.sit., str.161).

3 Kaftan (perz.) – vrsta duge gornje haljine bez postave, obično od čohe (A. Škaljić: or.sit., str.380).

4 Ulema (tur.) – muslimanski vjerski učenjaci (A. Škaljić: or.sit., str.631).

Stolački mudir Hamza – beg govorio nam je o svojoj pravednosti prema hrišćanima, "vlasima" (kako Sloveni Muslimani nazivaju svoje podanike hrišćane) i isticao prijateljstvo sa kaluđerima manastira Duži. Kasnije smo doznali da ga svi hrišćani trebinjskog kraja jednoglasno nazivaju svojom krvopijom. On je organizator sistematske pljačke u svome okrugu. Autoritetom svoga zvaničnog položaja zataškava najteže surovosti Muslimana spahija i nastoji da spriječi svaku mogućnost upućivanja hrišćanskih žalbi paši ili vladi. Ako je, mimo njega, doprla kakva tužba do Mostara, paralizirao je svaku intervenciju pod izgovorom da se prikupljaju podaci na licu mjesta i da se vodi istraga. On podstiče muslimane u fanatizmu protiv hrišćana odobravajući njihovo proganjanje. Ovaj isti Hadži – beg je, na koncu, toliko izazvao hrišćane da su se oni, na zajedničkom sastanku prošlog decembra[5], odlučili da kolektivno mole vladi za zaštitu. Hadži – beg je tada dao trebinjskim Muslimanima znak za podmukao napad na ovaj hršćanski skup i tako postao jedan od uzročnika ustanka, koji je opustošio ovaj nesretni kraj i prekrio ga pepelom i krvlju. Govorilo se da je vlada odlučila da ovog fanatika smijeni. Ali, ako ga i ne udalji iz Trebinja, hrišćanima neće biti lakše, jer on, i bez zvanične funkcije, po svome aristokratskom položaju i bogatstvu ostaje i dalje muslimanski glavar u cijelom trebinjskom kraju.

Čudnovato je i kako u Bosni i Hercegovini opusti i poruši se sve što pripada Muslimanima. Prolazite kroz selo i u njemu zapazite porušenu i zapuštenu kuću. Na pitanje čije je to vlasništvo, sigurno će vam odgovoriti da je u njoj živio Musliman. "Ko je držao ovaj han[6], koji sada stoji napušten na putu?" "Musliman." "Zašto je porušena ova masivna kula?" "Eto, beg u njoj sjedio, pa se obatalila[7]." Koja je to gradska četvrt u Stocu, Mostaru, Visokom, Fojnici, D. Vakufu,[8] Travniku, Jajcu, Banjoj Luci, Livnu, Novoj Varoši, Foči i Pljevljima[9], Prijepolju, drugim riječima, u kojem god bosansko-hercegovačkom gradu u koji svratite – koja je to gradska četvrt u kojoj ima najviše napuštenih kuća, bez krova, vrata i prozora, kuća sa kojih otpada malter? "Turska mahala", odgovaraju vam.

Stolac

Stolačka tvrđava, "Grad Stolački", kako je zovu Srbi, igrala je važnu ulogu u hercegovačkoj istoriji, naročito u novijem periodu. Bila je baštinski posjed Rizvanbegovića (ili Stočevića) i služila im kao zaštita i sklonište u njihovim stalnim međusobnim sukobima sa drugim porodicama muslimanskog feudalnog plemstva. Naš domaćin Hamza – beg, mudir, uvjeravao nas je da su tvrđavu podigli njegovi preci prije 400 godina, kada su došli ovamo i "osvojili zemlju" u Hercegovini. On misli, ili ima namjeru da nas uvjeri, da su njegovi preci bili pravi Turci, saradnici Mehmeda II. Osvajača. Oni su, međutim, bili domaći poturčeni Sloveni. "Od toga doba", nastavio je Hamza - beg, "moji su preci stalno prebivali u Stocu".

Svaki je od njih ponešto dobavljao za građevinu na tvrđavi, a i u gradu, koji je također bio njihovo vlasništvo. No najviše je u tom pogledu učinio Ali-paša, koji, živeći za vrijeme svoga vezirstva u Mostaru ili u sarajima blizu Mostara, nije nikada zaboravljao Stolac, "starinu" (tj. staro nasljeđe) svoga roda. Tu je on sebi podigao i konak. Oko grada počeo je podizati novi čvrsti bedem, ali ga nije završio. Tu je smjestio topove, pokupljene sa svih starih hercegovačkih tvrđava. Ali od momenta kada nestade Ali-paše i kad Stolac zajedno sa tvrđavom uze država, sve se kod nas obatali..." Naročito upotrebljavam ovaj srpski, upravo hercegovački i bosanski izraz: "obatali se", "batal". Ova se riječ mnogo upotrebljava u Bosni i Hercegovini. Riječ "batal" arapskog je porijekla i Srbi su je uzeli od Turaka. Turci je rijetko upotrebljavaju. Bosancima i Hercegovcima ona je u tolikoj mjeri prirasla, prema ukusu i mjesnim prilikama da bez nje ne mogu. O čemu god tamo upitaš: o kući, kuli, hanu, crkvi, mostu, tvrđavi, kaldrmi, o svemu dobiješ jedan te isti odgovor. "Kuća je bila dobra, ali je sada batal." "Postojala je kula, ali se obatalila.) "Čuvena bi to bila krčma da se nije obatalila." "Bila je tu crkva, ali su je Turci obatalili." "Kaldrmom ili preko mosta ne može se preći jer je sada, batal." Jedom riječju, o kakvoj god čovječijoj rukotvorini tražiš obavještenja u Bosni i Hercegovini – naročito ako ona pripada Turcima, tj. državi ili privatnim licima Muslimanima – dobiješ za sve

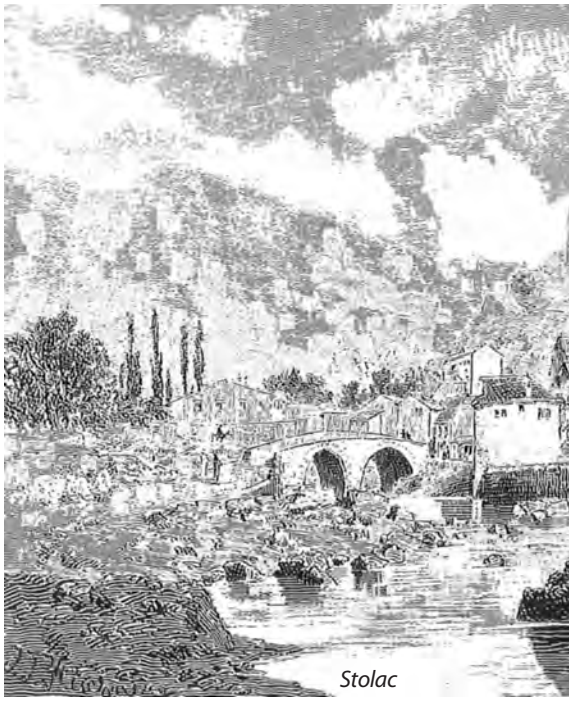

Stolac

samo jedan odgovor: batal i batal.

Jašući na konju, uspentrasmo se na rđavo kaldrmisanu strminu, koja je vodila do vrata stolačke tvrđave. Stenjući i ječeći, dozvolivši sebi ono što je protivno evropskoj, ali ne i turskoj učtivosti, Hamza – beg nas povede strmim drvenim stepeništem u čuveni Ali-pašin konak. (...) Hamza-begova ličnost nam se svidjela. U njemu je bilo nešto simpatično, iskreno. Jedino je u razgovoru s nama, inostrancima, đaurima i Moskovima, izbjegavao neka delikatna pitanja i nerado se upuštao u razgovor. Tako je najopreznije zaobišao pitanje o Ali-paši, svome velikom stricu, mada smo vjerovali da će to biti njegova omiljena tema. Kasnije smo doznali zašto se ustručavao da dadne svoj sud o Ali–paši; Ali-paša je, naime, ubio svoga brata, rođenog oca Hamza-begovog. No, bez obzira na to, Hamza – beg je bio prisiljen, par principe, da njeguje uspomenu na Ali-pašu kao na čovjeka koji je bio glavni borac za nezavisnost domaće aristokratije, a protiv nastojanja carigradske vlade za centralizacijom. Osobito je Hamza-beg bio interesantan i simpatičan kada je govorio o svome "očinskom" odnosu prema narodu nad kojim je upravljao; prema "vlasima", isto onako kao i prema Turcima.

Naročito je bio zanimljiv kada se pred nama hvalio svojom snagom. Pohvalio se izražavajući o hrabrosti moskovskih junaka, čije se junaštvo slavi i u Turskoj, vješto je dao izraza svome čuđenju zbog činjenice da ti "Moskovi" koje pred sobom vidi, upoređeni sa pravim junacima, izgledaju tako slabaški.

---

5 Decembra 1857. godine. O ovome događaju vidi gl. I, bilj.16.

6 Han (perz.) – zgrada koja služi za svratište i prenoćište putnika (A.Škaljić: op.cit., str.309).

7 Pokvariti se, zapustiti se (A. Škaljić: op.cit., str.125).

8 U originalu: Skoplđ. Imenom Gornje i Donje Skoplje ranije se nazivao Gornji i Donji Vakuf (V. Klaić. "Bosna. Podaci o zemljopisu i povijesti Bosne i Hercegovine"". Zagreb, 1878, str.162-163. Vidi i: Evlija Čelebija, "Putopis". I, Sarajevo, 1957, str.145 -146). Ovdje Giljferding vjerovatno misli na Donji Vakuf.

9 U originalu: Taslidžđ (tur.bukvalno: kamenica). U prevodu je ovo tursko ime svagdje zamijenjeno imenom "Pljevlja". Oblik imena je u množini, u ijekavskom govoru, mada se ono upotrebljava i u jednini ("Pljevlje").

No tek uveče naše je interesovanje za njega dostiglo vrhunac. Kada se smrklo, došao mi je on zagonetna izraza i zapitao me da li možemo nas dvojica iskreno razgovarati. Začuđen, ne shvatajući što bi mogao značiti ovakav povjerljiv ton, zamolih ga da mi kaže šta mu je na duši, obećavši da neću pred prijateljem skrivati svojih misli. "Zaista, vidimo da si dobar čovjek", produži Hamza-beg, "Malo prije smo se upoznali i već smo prijatelji. Pa, eto, u ime tog prijateljstva iskreno se pitam da li će ti biti mrsko ako sjednem s vama za sto da zajedno večeramo." (...)

Mi, umorni i gladni, a Hamza-beg, zauzet važnim poslom ispijanja rakije, ćutasmo. Napokon postaviše željno očekivanu sofru, donesoše vodu za pranje ruku, a zatim posluživnike sa jelom. Hamza-beg se razveseli i postade ljubazniji. On se šalio pretjerano se hvaleći snagom, mladalaštvom, apetitom. Nudio je jelo i piće, tapkao nas po ramenu da bi se, pošto se najeo, naglo smirio, i, opravši ruke, mrzovoljno sjeo u svoj ugao do kamina (odžaka). Dolaskom starog Muslimana s tamburom otpočeo je koncert. Tambura (nešto poput naše balalajke) obljubljen je instrumenat bosanskohercegovačkih Muslimana. Stolački umjetnik udaraše neobično revnosno treščicom po četiri njene piskave metalne žice. To je proizvodilo jednolik, istinu da kažem, za naš sluh neharmoničan zvuk. Ali je Hamza-beg slušao s uživanjem. Na momente bi se zanosio kakvom osjećajnom ljubavnom pjesmom, ponekad bi se i smijao uzvikujući: Aferim! Aferim! – kada bi se u pjesmi kazivalo nešto smiješno. Zapitali smo Hamza – bega da li često sluša pjesme. "Svaku veče, to mi je razonoda." "A da li kada igraju pred vama?" "Dešava se i to." "Kakve se pjesme pjevaju kod vas?" "Najviše ljubavne." "Pjevaju li o Kraljeviću Marku?" "Pjevaju, ali vrlo rijetko." Muslimani ne vole ovoga junaka, koji se hrabro borio sa njihovim precima. Oni čak zabranjuju hrišćanima da ga slave u pjesmi. Dešavalo se da su hrišćani dobijali i batine kada bi ih Muslimani zatekli da pjevaju pjesme o Marku. Ali batine nisu uspjele istisnuti Marka iz sjećanja. Naprotiv, batine su ga zadržale u sjećanju hrišćana. I Muslimani imaju svoje heroje. Ali su oni daleko ispod hrišćanskih po pularnosti i poštovanju koje im se ukazuje. Muslimani pjevaju većinom lirske pjesme, a hrišćani junačke.

Pošto nam je Hamza-begov koncert dotužio, otišli smo brzo na počinak. O našem dobroljudnom domaćinu i ljubitelju pjesme dobili smo tada od ljudi ne baš tako povoljne izvještaje. (...) Tako doznadosmo da Hamza – beg u velikoj mjeri zapostavlja hrišćane, naročito pravoslavne. On im je grdnjom i prijetnjom zabranio da izlaze "Moskovima" pred oči. Nekoliko dana ranije bacio je u tamnicu oko 40 pravoslavaca okrivivši ih kao saučesnike sa nekim Crnogorcima u akciji u kojoj su, tobože, opljačkali nečiju kuću pod Stocem. Crnogorci nisu uopšte ni mogli tamo doći, a kuću su, kako se pokazalo, faktički opljačkali stolački Muslimani. I mnoge takve stvari pričali su nam o Hamza – begu. Zaista je čudno i teško objasniti šta znači otvorenost karaktera i istinoljubivost! Hrišćani vole Hamza – bega i smatraju ga jednim o najboljih turskih stariješina u Hercegovini. Kada je planuo ustanak u jugoistočnim oblastima i paše počele davati krišćanima obećanja i prijedloge u cilju gušenja ustanka i smirivanja, hrišćani su na sve ove akcije neprestano govorili: "Ne vjerujemo nikome, ni pašama ni drugim predstavnicima s vaše strane. Neka dođe Hamza – beg da ispita naše žalbe. Neka nam on predloži uslove za izmirenje, njemu ćemo povjerovati." Po cijeloj Hercegovini su i Muslimani i Hrišćani govorili da je samo Hamza – beg u stanju da umiri pobunjenu raju prijateljskim sporazumom. (...)

Zadesio sam se u Mostaru na Uskrs. Široka porta oko crkve bila je puna naroda. Do njega bogosluženje nije ni dopiralo. Naročito mi je bilo žao žena. Siromašne seljanke i veći dio građanki stajale su malo dalje, uza samu ogradu. Po srpskim crkvama žene na bogosluženju stoje odvojeno od muškaraca, na "horu", skrivene od muških pogleda drvenim rešetkama. Kako je mostarska crkva mala i tijesna, na horu ima vrlo malo prostora. (...)

Kad govorim o mostarskoj crkvi, ne mogu i da ne pomenem i njeno agilno sveštenstvo, a i školu, koja je uz crkvu osnovana. Mostarska crkva nema mirskog sveštenika i nju opslužuju četiri monaha. Jedan od njih, arhimandrit Janićije Pamučina, učinio je velike usluge pravoslavnom življu u Hercegovini. Rodom iz trebinjskog kraja, nije se mogao redovno školovati, nego se obrazovao sam. Kao samouk, savladao je grčki jezik i stekao, za ovu sredinu, veliku erudiciju. Pokazuje naročitu sklonost ka etimologiji i filološkim objašnjenjima srpskih i uopšte slovenskih riječi. Proniknuvši u suštinu srpske riječi, i dobar poznavalac svoga naroda, on u tolikoj mjeri vlada srpskim jezikom da se u toj oblasti sa njim može uporediti samo čuveni Vuk Stefanović Karadžić. Nažalost, njegovi radovi, objavljeni u "Srpsko-dalmatinskom magazinu", nisu dobili širi publicitet jer je ovaj časopis malo rasprostranjen. Jedan od njegovih radova, veoma važan za izučavanje Hercegovine, Austrija je mnogo napadala i jako progonila. Naš "Zbornik" obogatiće se neobjavljenim "Životopisom Ali-paše Stočevića" što ga je za nas napisao arhimandrit Janićije.

Uvaženi monah bavi se literarnim radom samo u slobodno vrijeme. Cio svoj život posvetio je službi crkvi i narodnim potrebama. Njemu se stalno obraćaju za savjet. Cijela ga Hercegovina zna i poštuje nazivajući ga "narodskim čovjekom". Njegov utjecaj u zemlji veliki je i pozitivan. I Turci ga neobično cijene tako da ga, prilikom obilaska hercegovačkih sela, salijeću balije (Muslimani zemljoradnici) ne bi li što doznali o Muhamedovom zakonu i dženetu (raju) uvjereni da će im on sve to mnogo bolje i jasnije kazati no ma koji hodža. (...)

Pravoslavna škola u Mostaru osnovana je 1854. godine blagodareći dobrovoljnim prilozima kupljenim u crkvi dugi niz godina. I ranije je tamo postojala nekakva škola, vrlo bijedna, smještena u crkvenoj porti u građevini koja danas služi kao pojata za sijeno. Vodili su je ljudi koji ni sami nisu imali nikakvog obrazovanja. Današnja škola ima četiri odjeljenja i nju posjećuje oko 200 eksternih učenika. Jedanput godišnje održava se u njenim prostorijama zbor cijele Crkvene opštine da bi se sakupio potreban novac za izdržavanje ustanove. Svaki pojedinac određuje pred zborom sumu koju namjerava dati za školovanje svoje djece, a opština ocjenjuje da li je

visina priloga srazmjerna njegovom imetku. Ako se utvrdi da dotični škrtari, traži se još. Ko nema djece u školi, prilaže koliko hoće, i opština mu ne može prigovarati. Od potpuno siromašnog čovjeka ne uzima se ništa, pa makar on imao veći broj djece u školi. Od novca skupljenog ovdje, kao i od onoga koji se polaže na tas u crkvi za potrebe škole plaćaju se učitelji i pokrivaju drugi rashodi. U školi se predaje: čitanje, pisanje, osnovni pojmovi aritmetike, katihizis, crkveno pjevanje, osnovi gramatike i kratka istorija srpskog naroda. Ovo je, koliko mi je poznato, jedna od najboljih pravoslavnih škola u Bosni i Hercegovini. Trojica žitelja (ima ih svega četvorica) gosp. Srbić i, nedavno pozvani u Mostar, jeromonasi manastira Duži o.o . Nićifor Dučić i Serafim Perović.(...)

Sada Mostarci namjeravaju da prošire školu i osnuju više razrede za one učenike koji se pripremaju za duhovna zvanja. To bi bila prva pravoslavna bogoslovija u zapadnoj Turskoj . Čitalac vidi da u glavnom gradu Hercegovine nema ustezanja među pravoslavnim stanovništvom kada je u pitanju umni razvitak i težnja za prosvjećivanjem. U ovom pogledu Mostar daleko odskače od svih drugih srpskih mjesta u Turskoj, iako je njegova pravoslavna opština daleko manja od one u Sarajevu, pa čak i od opština u drugorazrednim gradovima Banjoj Luci i Livnu. Pored turske robe uzimaju i manufakturu austrijske izrade. Velikog robnog prometa nema. Trgovac ide sam u Sarajevo ili se preko Dalmacije prebaci do Trsta, tu kupuje, i često uzima i na kredit, pomao svakovrsne robe, prevozi je tovarima iz Bosne ili s austrijske granice i potom je preprodaje na malo. Trgovci drugih hercegovačkih gradova ne snadbijevaju se robom u Mostaru, nego po dalmatinskim lukama ili u Sarajevu, prema tome gdje im je bliže.

U Sarajevu je trgovina mnogo razvijenija, ali se i tamo vodi na isti način. (...) Sva se trgovina vodi na dug. Mostarski ili sarajevski trgovci uzimaju, u dalmatinskim gradovima ili u Trstu, veći dio robe na kredit. Oni, pak, trgovci koji iz manjih gradova dođu u Sarajevo ili u Dalmaciju uzimaju robu isključivo na kredit. Neke dubrovačke i sarajevske trgovinske kuće imaju svoje agente koji svake godine obilaze teren da bi sakupili novac za robu datu na kredit u prošloj godini. Nije ni poznato koliki se procenat uzima od trgovaca za kreditiranu robu, ali je činjenica da novac dat na kredit vuče u Bosni i Hercegovini ogromne kamate (po 3, 4, 5 pa i više procenata mjesečno). I pored ovako visoke kamate, nije se nikad čulo o kakvom nepoštenju ili zlonamjernosti pri plaćanju. Interesantno je primijetiti da se sva trgovina nalazi gotovo isključivo u pravoslavnim rukama. Domaći Muslimani učestvuju u njoj vrlo malo. Oni potpuno izbjegavaju vođenje trgovine s Austrijom i trguju samo carigradskom robom ili domaćim proizvodima. Katolici se uopšte ne bave trgovinom. Pravoslavni bosanskohercegovački trgovci ne samo da vode trgovinu u svojoj užoj domovini nego i uspostavljaju veze sa trgovcima pravoslavcima po austrijskim lukama.

U Dubrovniku, Šibeniku, Zadru i Trstu žive kolonije trgovaca pravoslavaca, većinom doseljenika iz Bosne i Hercegovine. U njihovim rukama nalazi se sva trgovina sa tim zemljama. Bosanskohercegovački trgovac pravoslavac neće ni po koju cijenu uzeti robu od katolika u ovim gradovima. Tako, na primjer, u Splitu postoji jedna jedina pravoslavna kuća, vrlo bogata, i ona održava gotovo sve trgovačke veze sa Bosnom. Kada bi se to jedinstvo i međusobna pomoć ispoljavali u pomaganju jednovjerne braće seljaka i na korist crkve onako kako se ona među trgovcima manifestuje u vođenju trgovinskih poslova, položaj pravoslavnog življa u Bosni i Hercegovini bio bi, bez sumnje, sasvim drukčiji.

Mostar

U Mostaru se, kao i inače u tim pokrajinama Turske, bogosluženje obavlja u ranim jutarnjim časovima, gotovo u svanuće. Služio je arhimandrit Janićije, koji nas je oduševio divnim glasom i pobožnim vršenjem obreda. Školska djeca pjevala su u harmoničnom i vrlo prijatnom horu, srpskim napjevom, čistim "plain – chant"[10], bez nota, koje se razlikuje kako od našeg tako i od grčkog crkvenog pojanja. Crkveno pojanje, koje đaci uče u svim srpskim školama, vrlo je korisno. (...) Arhimandrit Janićije pozdravio nas je govorom. Izrazio je radost pravoslavne mostarske opštine što u svojoj sredini vidi Ruse. Zatim je govorio o srećі i uspjesima pravoslavnog naroda u Hercegovini od onog momenta od kada su prestala ugnjetavanja i nasilja i od kada se sultanova "raja" naslađuje darovima "slobode" deklarisanim u hatihumajunu[11]. Nesretni narod! (...) Ako neko pokuša drukčije javno govoriti proglašavaju ga buntovnikom i bacaju u tamnicu.

Kada smo se vratili iz crkve, morali smo učiniti prvu zvaničnu posjetu paši. Ishak – paša, kao učtiv domaćin Turčin, smatrao se obaveznim da pokuša (možda i neiskreno) da nas u tome spriječi poručujući da će on prvi doći nama. Možda se tu radilo ne samo o učtivosti nego i o pokušaju moralne diskvalifikacije: Nećemo li mi prihvatiti njegov prijedlog i neće li se time "đauri" osramotiti dozvoljavajući da se naruši utvrđeni ceremonijalni poredak. Ali se mi nismo dali. Počeli smo se s pašom formano cjenkati. Njegov ađutant je neprestano trčao iz naše sobe u njegovu i obratno. Po sebi se razumije da je paša popustio, ali ne baš tako brzo.

Kroz nekoliko trenutaka uzvratio nam je posjetu i time su se ceremonije završile. Poslije svega što se dogodilo on je, uveče, smatrao mogućim da nas bez okolišavanja pozove da večeramo s njim. (...) Opisaću jednu takvu večeru, uvjeren da će i čitaocu biti zlo. A kako li je tek bilo nama, koji smo izdržali četiri večere! Tek što je mujezin proučio akšam (dio večeri poslije zalaska sunca), pozvaše nas

[10] "Plain - chant" – crkveno pjevanje.

[11] Hatihumajun (arap.-tur.) – svečana povelja (ferman) sultanova. Ovdje Giljferding misli na hatihumajun sultana Abdul Medžida od 18.II 1856.g., kojim se garantuju vjerske slobode hrišćana u Turskoj carevini (A. Škaljić: op.cit., str.320).

paši. On nas pozdravi i meni ustupi svoje mjesto (to je izraz uglađenosti kod Turaka). Trpeza je bila sjajno spremljena: srebro i bogat servis, nasred stola vaza sa cvijećem, evropski svijećnjak. Oprasmo ruke i paši donesoše nargile[12], a svakome od nas dugačak čibuk sa privlačnim ćilibarom mliječne bjeline. Sluga servira malu bocu sa mastikom (veoma jakom mirisnom rakijom). Mi se zahvalismo. Tada paša uze istu takvu bocu, koja je bila pored njega, i umoli nas zamršenim frazama da ga ne prisiljavamo da pije sam. Bili smo pobijeđeni. Nalivaju nam mastiku i mi otpijamo nekoliko kapi. Tada paša naliva sebi čašicu, uzima je u jednu, a čašu vode u drugu ruku i počinje govoriti o svome prijateljstvu i ljubavi prema nama. Potom ispija i rakiju i vodu, zamezeti ukiseljeno povrće ili komad mladog sira sa jednog od tanjira, kojih je bilo mnogo pred svakim od nas za trpezom.

Sada stade žestoko vući svoju nargilu. Njegovi gosti Turci (svaki put je kod njega večeralo po nekoliko povjerljivih ljudi ili odgovornijih činovnika) slijede njegov primjer: piju, mezete i puštaju oblake dima. Posluga mijenja čibuke. Zameće i razgovor, govori se i o ranijoj službi našeg domaćina. On sam osjeća potrebu da nam ispriča kako je bio sretan što mu se pružila prilika da vidi Rusiju. Bio je, naime, po nekom zadatku u Tiflisu i nauživao se ruskog gostoprimstva. Razgovor se vodio i o posljednjim promjenama u turskom ministarstvu, a i o premještanju paša iz jednog grada u drugi. Poslije ovih prijatnih razgovora paša opet pada u sentimentalnost i opet pije rakiju ne primoravajući nas, na sreću, da ga slijedimo. Ponovo se daju nove lule. Pašina sentimentalnost raste sve više i više i dostiže vrhunac. On se hitro diže s mjesta, meće ruku na srce, citira perzijske stihove o slasti prijateljstva, uvjerava da je naše društvo za njega velika sreća na zemlji, da ljudi mogu biti iz raznih krajeva svijeta, ali ih prjateljstvo zbližuje kao braću, i tome slično.

Sve ovo paša vješto izlaže u dugim frazama, prožetim, kako su mi govorili, ljepotama arapske retorike. Za čitavo to vrijeme čašica za čašicom, meze za mezetom, nargila za nargilom idu jedno za drugim svojim redom. I kada je mastika u boci spala do polovine, fraze se prekidaju minutima turobnog ćutanja, koje postaje sve duže i duže. Ova priprema pred večeru traje puna dva sata. Meni se drijema od dosade i gustoga dima i sjedim u polusnu na svojoj fotelji. Na sreću, razgovor se ne nastavlja. Hvala Bogu! Paša je ispio do dna bocu, navršio je određenu mjeru, od koje nikad ne odstupa. Posuđe i lule se sklanjaju i, ako je večera počela, recimo, u 8 sati uveče, čorba se servira tek oko 10 časova. Apetit nam je poslije pretrpljenih muka, pojačan i jedemo sa slašću zalijevajući jelo gustim, prilično oporim hercegovačkim vinom, naročito serviranim za inovjerce. Paša i ostali Turci ne piju uz jelo ništa sem vode. Naglašavam samo jedno: Kod Ishak – paše, koji ima odličnog kuhara, serviralo se za večeru oko 15 jela. Poslije večere paša se pope na divan i tu se ponovo predade razmišljanju i pušenju, a mi, posjedivši još pet minuta ustasmo i pođosmo na spavanje. Domaćin nas isprati do vrata ljuljajući se . Eto kako žive obrazovani Turci!

Nije ništa čudnovato što se kod njih dan završava zalaskom sunca. Kako se ne bave umnim radom niti znaju za kakvu društvenu razonodu, moraju na neki način ubijati vrijeme uveče. Vrijeme ubijaju večerama, koje traju četiri do pet časova, poslije čega zaspu mrtvačkim snom. U toku dana, za ručkom, koji se servira oko podne, jedu vrlo malo i kratko i piju samo vodu.

Sarajevo

Sarajevo (prerađena turska riječ saraj* ili, određenije, Bosna-Saraj[13]) leži u živopisnoj dolini Miljacke, riječice sentimentalnog imena[14]. Nekoliko sati Miljacka teče uskim koritom - kanjonom između strmih, odsječenih i krševitih brda. (...) Tamo gdje Miljacka ulazi u polje smješten je grad. Jedan dio stambenih objekata utisnut je u klanac, a drugi dio, onaj na lijevoj obali Miljacke, amfiteatralno je raspoređen među baštama na padinama Trebevića. Vrh ove planine, koji se uzdiže nad Sarajevom i nad ostalim okolnim brdima, narod je odavno opjevao kao boravište vila. Na desnoj obali rijeke - isti takav amfiteatar vrtova i kuća na padinama Bjelavskog brda. Osim toga, na osamljenom uzvišenju - stara razorena tvrđavica (sarajevski grad)[15]. Konačno, sredinom rječne doline, tamo gdje počinje ravnica, nižu se kuće sa dućanima (nešto poput našeg bazara, samo na turski način). Tu je pravoslavna[16] i katolička crkva[17] i nekoliko prilično širokih i pravih ulica sa hrišćanskim, djelimično i jevrejskim kućama. (...) Cio ovaj donji gradski blok proteže se putem koji vodi u Travnik, a završava se nizom kožarskih stovarišta[18], od kojih se širi strašan smrad. Izgled grada je vrlo lijep: bijele okrečene kuće u zelenilu na padinama uzvišenja, a više njih bezbrojno mnoštvo minareta. Po gradu se čovjek vrlo teško kreće: kaldrma, najčešće postavljena po strmim ulicama, nevjerovatno je loša.

Hrišćansko stanovništvo u Sarajevu je malobrojno: nešto oko 5000 pravoslavnih i 200[19] katolika. Muslimana ima desetostruko

[12] Nargila (arap.) – vrsta istočnjačke naprave za pušenje posebne vrste duhana. To je staklena boca napunjena vodom i krivudava cijev, digačka oko 1-2 m, koja jednim dijelom ulazi u bocu , a na drugom dijelu je pipa za pušenje. Na vrhu boce je lula napunjena duhanom. Pušač uvlači rashlađen dim (A. Škaljić: op. Cit., str.488).

* Tj. dvorac, palača.

[13] Prema Škaljiću, riječ "Sarajevo" složena je od turske riječi "saray" (tako se zvao namjesnikov dvor, koji se, sve do 1853, nalazio u kraju zvanom "Begluk" – danas Trg 6. aprila) i našeg nastavka "evo". Turski naziv za Sarajevo je "Saray – Bosna". U vakufnami Mustajbega Skenderpašića iz 1517. god. Nailazimo i na ime "Saray – ovasi" – bukvalno: Sarajevsko polje (A. Škaljić: op.cit., str.550). O postanku imena "Sarajevo" vidi i H. Šabanovića ("Postanak...", str. 83-84).

[14] U originalu: Miljački . Ova rječica "sentimentalnog imena" spada u red divljih vodotoka s vrlo razvijenim erozivnim i bujičnim pojavama. Prvi radovi na njenoj regulaciji otpočeli su 1879. g. I izvođeni su sve do 1898, kada je regulacija izvedena na dužini oko 1,8 km. (A. Biščević. "Erozija u slivu rijeke Miljacke". Narodni šumar, Sarajevo, XXIII/1969, br. 5-7, str. 273-281).

[15] "Još u periodu velikih ratova (1683-1739) osjetila se potreba da se sarajevski grad poveća i utvrdi. Ovaj posao počeo je 1729. g. vezir Ahmed – paša Rustempašić Skopljak. On odluči da u istočnim sarajevskim mahalama opaše zidom 450 kuća. Zid da bude dug jedan sahat hoda, debeo dva aršina i visok deset aršina. U zidovima da budu 4 tabije. Za građenje tvrđave uzimano je mnogo grobno kamenje iz muslimanskih grobalja i iz hrišćanskog. Zidanje tvrđave dovrši Ali – paša Hećimović 1739. Kako tvrđava nije solidno građena morala se više puta popravljati (1777, 1782, i 1786.g.). "Na popravljanje je narod dizan kulukom" (V. Skarić. "Sarajevo...", str. 117-118, 120, 150-151).

[16] Ovdje se misli na crkvu Sv. arhistratiga Mihaila i Gavrlila na Varoši, u narodu poznatu pod imenom "Stara crkva".

[17] Ovo je crkva Sv. Ante Padovanskog, podignuta šezdesetih godina XIX vijeka u Latinluku na Crkvini , tj, na prostoru između Miljacke i ulica Milutinovićeve i Despićeve. Crkva je izgorjela u avgustu 1879.g. (H. Kreševljaković. "Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave /1878-1918/". Sarajevo , 1969,str.42).

[18] Na ovom terenu će se, 1879. g., podići moderna klaonica (H. Kreševljaković. "Sarajevo...", str. 30).

[19] Prema tabeli koju je, na osnovu zvaničnih popisa stanovništva, izradio H. Kreševljaković, broj stanovništva pomenutih konfesija u Sarajevu kretao se u ovim razmjerama:

1851. god	3575 pravoslavnih	230 katolika
1879. god.	3747 pravoslavnih	678 katolika
1885. godina	4431 pravoslavnih	3326 katolika
1895. godine	5858 pravoslavnih	10672 katolika

(H. Kreševljaković. "Sarajevo...", str. 38).

veći broj. Oni imaju više od 100 džamija[20]. Pravoslavna crkva (posvećena sv. arhanđelima Mihailu i Gavrilu), tamna i tijesna, duboko je ukopana u zemlju, poput mostarske, pa joj se krov i ne vidi iza ograde. Kako je hram prilično star[21] a grad bogat, solidno je, mada neukusno, unutra ukrašena. U crkvi ima mnogo ikona, većinom starinskih, grčkog porijekla, donesenih iz svetih mjesta ili iz manastira sa poluostrva Atosa[22]. Ikone su nesimetrično razmještene po zidovima neke su od njih u srebrnim okovima. Sarajevska opština je ponosna i na somotni pokrov bogato ukrašen vezom u zlatu[23]. Ovaj pokrov iznosi se iz riznice samo o velikim praznicima. Kao što svjedoči stari crkveni ljetopis, sarajevska crkva postojala je u 17. vijeku[24]. 1644. godine izgorjela je zajedno sa gradom i ponovo obnovljena. Dvanaest godina docnije novi požar zahvatio je Sarajevo: opet je izgorjela i pravoslavna i latinska crkva[25]. Pravoslavna crkva se ponovo obnovila 1658. godine i od tog vremena sačuvana je u cjelini. Ljetopis bilježi da su sarajevski pravoslavci utrošili 106.700 aspri* za izgradnju svoje crkve. Od toga je dato 64.700 aspri turskoj gospodi, a 42.000 za građevinu[26].

Sarajlije nisu bile u stanju poslati na školovanje nekoga iz svoje sredine, nego uzimaju u službu učitelje iz Ugarske i Srbije. Razumljivo je da u Bosnu dolazi najslabiji kadar bogoslova ili gimnazista, koji se kod kuće nisu mogli namjestiti, a i ovdje vode nastavu ne sa revnošću čovjeka koji želi pridonijeti napretku mlađeg pokoljenja, nego kako - tako, samo da bi ugodili roditeljima i dobili platu[27]. Rimokatolička župa je, kao što sam kazao, malena, a uz to i vrlo siromašna[28]. Sarajevski katolici su gotovo svi zanatlije. Među njima nema trgovaca. Poslije požara koji je, 1656, uništio latinsku crkvu[29], ona se, izgleda, nije ni obnavljala[30]. Donedavno katolici u Sarajevu nisu imali crkve. Vjernici su se sastajali na molitvu u domu svoga svještenika, franjevačkog fratra[31]. Tek 1853. godine, uz pomoć Austrije, sazidaše vrlo prostranu i i lijepu crkvu[32].

Jevreja u Sarajevu ima priličan broj, oko 200 porodica. Imaju dvije sinagoge[33]. To je narod siromašan i malo znači u gradu. Da bih upotpunio opštu karakteristiku Sarajeva, navešću šta se još ovdje nalazi: turski vali - paša, valija[34] (generalni guverner), okružen savjetom i činovnicima; ferik - paša[35] (divizijski general) sa štabom i nekoliko četa regularne vojske, smještene u neurednoj kasarni, nedavno podignutoj[36], inače najsolidnijoj građevini u Sarajevu*; hakim ili vrhovni sudija u Bosni, koji se svake godine smjenjuje;

20 "Sarajevo je prvih decenija 17. stoljeća postiglo svoj vrhunac u razvoju i u to doba bilo je i najviše džamija. Tada su bile 104 džamije. Na desnoj obali Miljacke bilo ih je 67, a na lijevoj 37. Jedna džamija (tabačka) bila je bez munare , 45 ih je bilo s kamenom, a ostale s drvenom munarom. U tri džamije bila je kamena munara s lijeve strane. Kada je 1697. g. princ Eugen Savojski porobio i popalio Sarajevo, tada su, što djelimično što potpuno, propale 92 džamije, ali ih dobri ljudi obnoviše. Izgleda da samo tri džamije nisu potpuno obnovljene, i to: Bostarića, na Čeki, Demina, pod Hamzaninim grobljem, i Kartalova, na Budakovićima. Prvih godina XIX stoljeća propade džamija kadije Ahmeda, na Kršilovcu, usljed eksplozije baruta u tvrđavi. Tako u Sarajevu ostade ravno 100 džamija. Nešto prije okupacije sagradio je Odobaša jedan mesdžid kraj današnje električne centrale. Tako se u ovom šeheru 1878. učio ezan na 101 "džamija" (H. Kreševljaković. "Džamija Hodže Kemaludina u Sarajevu". El-Hidaje, Sarajevo, III/1939-40, 1940, str. 149-1559).

21 Prema mišljenju Đ. Mazalića, Stara crkva je iz starohrišćanske epohe jer ima neobičnu osnovu (Đ. Mazalić. "Stara crkva u Sarajevu". Glasnik Hrvat. Zemalj. Muzeja u Sarajevu, LIV/1942. Sarajevo, 1943, str. 241-269).

22 Veliki broj ikona u Staroj crkvi rađen je i u Sarajevu. Radili su ih anonimni majstori. Neki od njih ostavili su na ikonama i zapise. Tako su identifikovani: Todor Vuković – Desisalić (XVI v.), Maksim Tujković (XVIII v.), Simeun Lazović (XIX v.). Među njima je bilo i rođenih Sarajlija (Nenko Solak iz XVII v. i Sanko Daskal, s kraja XVIII v.) (Lj. Mladenović. "I, Sarajevo u doba turskog feudalizma". "Sarajevo od najstarijih vremena do danas". I, Sarajevo, 1954, str. 88-89). Studiju o ikonama i drugim starinama Stare crkve dao je L. Mirković ("Starine Stare crkve u Sarajevu". Spomenik SAN, LXXXIII, Beograd, 1936). Pri opisu ikona Mirković se uglavnom osvrnuo na tzv. Na kritsku školu previđajući nastojanja domaćih slikara koji su za povijest našeg slikarstva i ove crkve od najvećeg značaja (Đ. Mazalić: op.cit., str.242).

23 1776. g. dobila je crkva skupocijene darove od bogatog trgovca Jove Miletića iz Trsta. Najljepši su komadi dvije velike teške zavjese od kadife, izvezene čistim zlatom. Zavjese su i sada u dobrom stanju i vješaju se samo o velikim praznicima sa obadviju strana Carskih dveri ispod donjih ikona. Narod ih i danas zove "Skuti Miletića" (V. Skarić. "Srpski pravoslavni narod i crkva u Sarajevu u 17. i 18. vijeku". Sarajevo, 1928, str.47-48).

24 U jednom popisu isprava na turskom jeziku (iz 1616. godine), koje su se čuvale u crkvi, a danas ih većinom nema više, navodi se pod tom godinom "ferman da se ogradi crkva, što je izgorjela" (V. Skarić. "Srpski pravoslavni narod...", str.10).

25 Vatra je bila vrlo velika, jer jedan napis od 7. (17) juna 1656. g. navodi "da se zna kako pogore Sarajevo i varoš i crkov i Latinska Mahala" (V.Skarić."Srpski pravoslavni narod...", str.12).

* Ljetopis na tom mjestu govori da je u to vrijeme arslanija (holandski talir sa likom lava – primj.prev.) predstavljala vrijednost od 100 aspri. Koristeći se ovim podatkom, mogao bi kakav poznavalac Turske numizmatike izraziti našim novcem vrijednost sume potrošene za izgradnju sarajevske crkve.

26 Radi fermana, kojim se dobila dozvola za popravku crkve, išao je u Carigrad neki Radojnica sin Novakov sa Varoši i oko ovoga potrošeno je 64.500 aspri. Narod je izabrao za građenje naročiti odbor od 11 ljudi. Građenje je stalo 42.000 aspri, a otpočelo je u aprilu 1658. g. (V. Skarić. "Srpski pravoslavni narod..." str.12).

27 Ne bi se u potpunosti mogla prihvatiti ova Giljferdingova ocjena kvaliteta učiteljskog kadra zaposlenog u Srpskoj školi u Sarajevu. V. Ćorović bilježi sjećanja Vladara Đorđevića o svome učitelju Aleksandru Šuškaloviću, koji je iz Beogradskog liceja došao da učiteljuje u Sarajevo početkom pedesetih godina prošlog vijeka. Prema Đorđeviću, Šuškalović je u školi predavao mnogo štošta što se uči u nižoj gimnaziji ...(V. Ćorović. "Bosna i Hercegovina". Beograd, 1925, str. 130.) I Skarić ističe zaslužnog Dubrovčanina Špiru Rajkovića, koji je nastojao da školu u Sarajevu reformiše i modernizuje, zatim Dalmatinca Đorđa Margetića i dr. (V. Skarić. "Sarajevo...", str.205).

28 Pominje se prvi put 1521, a crkva Bezgrešnog začeća 1627.g. (A. Benković. "Katoličke župe Bosne i Hercegovine i njihove filijale od XII v. Do danas". U Đakovu, 1966, str.96).

29 Katolici su stanovali u velikim frenk – mahali (Latinluku). Uz mahalu su imali i svoju čaršiju i kapelu posvećenu Bogorodici. U požaru od 1656. izgorio je Latinluk sa kapelom (V.Skarić. "Sarajevo...", str.63,93). Crkva Bezgrešnog začeća izgorjela je 1642. godine (A. Benković: op.cit., str. 96).

30 Ovaj Giljferdingov podatak treba korigirati. Poslije požara od 1656 (odn.1642. g.) katolička bogomolja bila je obnovljena i pominje se već 1672.g (A. Benković: op.cit., str. 96). God. 1697. crkva je ponovo izgorjela i nije se popravljala sve do šesdesetih godina XIX v. Na praznom zemljištu, zvanom Crkvina, gdje je do 1697. bio hram, sazidaše 1727. Franjo, Mijat i Mandžuka o svom trošku kuću da u njoj bude škola gdje će fratri učiti djecu i gdje će stanovati katolička sirotinja. Da bi imali gdje odsjesti kada dođu u Sarajevo, sutješki fratri kupili su jednu kuću u neposrednoj blizini ove zgrade (V. Skarić. "Sarajevo...", str. 113, 117, 121).

31 U kući, vlasništvu kreševskog samostana, stanovao je 1852. g. novi sarajevski župnik fra Grgo Martić, a u jednoj sobi u prizemlju bila je kapela sarajevske župe. Ova je kuća bila na istočnom ćošku ulice Sime Milutinovića i Obale vojvode Stepe Stepanovića. Soba u prizemlju što je služila za kapelu, mogla je da primiti više od 40 ljudi (V. Skarić "Sarajevo...", str. 208, 217).

32 Uoči 25. maja 1852. g. izgorjele su i kuće franjevačkih samostana Fojnice, Sutjeske i Kreševa, a sa njima i kapela. Nova crkva je dovršena 1854. i posvećena sv. Anti Padovanskom. Za njenu gradnju dali su priloge kancelar austrijskog poslanstva A. Vranicani u dva maha po 900 forinti i vezir Hušrid – paša 20 dukata. Austrijska vlada poklonila je 1857. dva velika srebrna svijećnjaka i jednu pozlaćenu monstrancu (V. Skarić. "Sarajevo...", str. 217). Prema Benkoviću, nova crkva Sv. Ante Padovanskog građena je od 1853 do 1856 (A. Benković: op.cit., strana 96).

33 Između današnjih ulica Titove i Vase Miskina nalazio se kompleks zgrada koji je devedestih godina XVI. v. Za doseljene Jevreje sagradio neki Sijavuš - paša i koji se po njemu prozvao Sijavuš – pašina daira (H. Šabanović. "Teritorijalno širenje...", str. 48). Sami Jevreji znali su ga Kortiž ili Kortižiko, a ostali sugrađani "Velika avlija" (Tako se i danas zove tamošnja uličica) ili "Čifuthana" (A. Bejtić. "Jevrejske nastambe u Sarajevu. Spomenica 400 godina dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu 1566 – 1966". Sarajevo, 1966, str. 25). U tom kompleksu podignut je, poslije 1581. g., Veliki hram – Il Kal Grandi (I. Taubman. "Spomenici kulture. Spomenica 400 godina dolaska Jevreja...", str.125-126). Jedna od pomenutih dviju sinagoga bila je Veliki hram.

34 U to vrijeme bio je valija Rešid Mehmed-paša.

35 Vojni komandant – ferik – bio je Avni-paša.

muftija i mnogi drugi turski velikodostojnici; pravoslavni mitropolit bosanski (Grk, poslat iz Carigrada[37]); protojerej i nekoliko sveštenika; jedan franjevac[38] i, na kraju, jevrejski haham - baša ili veliki, vrhovni rabin[39].

Sarajevo je tvorevina turske epohe. U periodu srpske nezavisnosti ovdje su bila samo sela., koja su se, po pričanju, zvala: Bistrik, Bjelave i Vratnik[40]. Ova su se imena sačuvala do danas u nazivima gradskih kvartova. Malo dalje, u brdima, postojala je i nekakva tvrđava od koje su ostale ruševine. To je "Stari grad"[41]. Pod turskom upravom obrazovao se, na raskrsnici komunikacija, trgovinski centar Novo Sarajevo, koje se od starina koristilo osobitom turskom naklonošću. Trgovina je bila u muslimanskim rukama. Kada je 1697. godine austrijska vojska zauzela i spalila Sarajevo, svi hrišćani koji su se tu našli bili su preseljeni u Austriju, a Muslimani su ostali u gradu.** Ali malo - pomalo, Muslimanima su se opet pridružili pravoslavci i tako se u Sarajevu obrazovala čitava kolonija prilično bogatih hrišćana trgovaca. Naročito za posljednjih 50 godina doselilo se mnogo tih ljudi u Sarajevo. Dolazili su iz raznih krajeva Bosne i Hercegovine. U Sarajevu nema hrišćana koji, svojom starinom- kako se ovdje izražavaju, tj. porijeklom, rodom nisu doseljeni iz nekog drugog kraja.

Bosna početkom 1858. godine

Zanimljiv je još jedan statistički problem. Riječ je o brojčanom odnosu i rasporedu pravoslavnih i rimokatolika u Bosni. Turski popisi ne razlikuju ove dvije konfesije. Međutim, dioba bosanskih hrišćana na pripadnike istočne i zapadne crkve predstavlja jednu od najvažnijih pojava u svojoj sredini. Za rimokatoličko stanovništvo imamo odlične i potpune statističke podatke u knjizi koja se gotovo svake godine publikuje. To je: Schematismus almae missionarie provinciae Bosnae Argentinae ordinis Fratrum Minorum S.P. Francisci.[42] U njoj je naveden broj žitelja rimokatoličke vjere po svim naseljima, gradovima i selima i po svim bosanskim rimokatoličkim župama. Kada bi turski popis bio pouzdan, trebalo bi u tom slučaju jednostavno oduzeti broj rimokatolika od ukupnog broja hrišćanskog stanovništva da bi se dobio broj pravoslavnih.

Ali držeći pred sobom popis što su ga 1852. godine načinili Turci u Bosni, ne usuđujem se da izvedem takvu računsku operaciju: u svakom slučaju bi brojke pravoslavnog stanovništva ispale netačne, manje nego što su u stvari. Zbog toga sam primoran da se zadovoljim navođenjem ukupnog broja stanovnika. rimokatoličke vjeroispovijesti u pojedinim nahijama služeći se podacima što ih pruža "Schematismus" objavljen 1855. godine.

U Bosni je 1855. godine u svemu bilo 122.865 rimokatolika oba pola u 17.132 porodice. Imali su tri samostana (Fojnica i Kreševo u fojničkoj i Sutjeska u visočkoj nahiji), četiri župske crkve (ne računajući kapele), 13 župskih škola, 54 župe, 92 župnika (svi su oni franjevci) i, zapravo, 238 redovnika (pripadnika svećeničkog staleža). Danas se podižu četiri nova franjevačka samostana: na Gučjoj Gori[43] kod Travnika, u Plehanu[44] (derventska nahija), u Zoviku[45] (brčanska nahija) i pored Livna[46]. Dobro bi bilo kada bismo tako precizne podatke imali i o pravoslavnom stanovništvu i crkvama, i kada bi bosanski pravoslavci mogli skrenuti pažnju javnosti na akcije ravne onima koje su pokrenuli rimokatolici podižući, istovremeno, četiri svoja samostana. Slobodno se može reći da pravoslavci žrtvuju za crkvu desetostruko više nego rimokatolici, ali ih u tome niko ne podržava. U rukama njihovih episkopa nalaze se podaci o broju pravoslavnog stanovništva i oni su - uvjeren sam- isto tako detaljni kao i podaci objavljeni u katoličkim šematizmima, ali se kriju. Na osnovu približnog proračuna, pretpostavljamo da u Bosni živi od četiri do pet stotina hiljada pravoslavaca, pod jurisdikcijom triju eparhija. (...)

---

36 U mjesecu martu 1854. g. počela se na zemljištu starih vezirskih konaka – koje je svijet zvao Beglukom – graditi velika kasarna. Od naroda su traženi dobrovoljni prilozi za to. Građenje je trajalo do 1856. To je bila kasarna At– mejdanu (V. Skarić. "Sarajevo...", str. 216).

* Da bi se ova kasarna podigla, skupljao se novac od cjelokupnog bosanskog stanovništva – prvenstveno i isključivo od hrišćana. Priča se da su se graditelji (turski inženjeri) tom prilikom okoristili ogromnom svotom novca.

37 To je bio Dionsije I (1856-1860). (Vidi: S. Davidović. "Srpska pravoslavna crkva u Bosni". Sarajevo, 1931, str.48).

38 Nije se moglo utvrditi koji je franjevac u to vrijeme bio župnik u Sarajevu. Teško je vjerovati da bi to mogao biti fra Grgo Martić koji se, kao agent franjevačke provincije, nalazio u Sarajevu 1856. i u početku 1857. g. Pravi zapisnik Agencije obuhvaća vrijeme od konca travnja 1856. god. do konca travnja 1857. (J. Jeleić. "Kultura i bosanski franjevci". II. Sarajevo, 1915, str. 289 – 290).

39 Rav Šimun Hason iz monastira (Bitolja), nadrabin od 1856. do 1858. g. (H. Kamhi. "Sarajevski rabini. Spomenica 400 godina dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu 1566 – 1966". Sarajevo, 1966, str. 275).

40 Lokalitet Bistrik datira iz srednjeg vijeka (H. Šabanović."Postanak i razvoj Sarajeva...", str. 79). U rječniku mjesta Bosne i Hercegovine ubilježen je Bistrik – Čobanija kao sedmi sarajevski kvart. U popisu iz 1540. stara mahala Bilave zove se i Mahala Hadži – Alijina mesdžida (današnje Bjelave) (H. Šabanović. "Postanak i razvoj Sarajeva...", str. 114). Vratnik se prvi put spominje 1528. g. kao Vratnik. Taj naziv do XVIII v. označavao je prostor od vratničkog mejdana do višegradske kapije, a kasnije obuhvatio i prostor koji je u XVIII v. opasan bedemima (H. Šabanović. "Teritorijalno širenje..." str. 41).

41 Giljferding vjerovatno misli na ruševine Hodidjeda, istočno od Sarajeva, koji je po nekima lociran kod sela Buloga, a po drugima kod sastavka Paljanske i Mokranjske Miljacke. Po Šabanoviću, identičan je sa gradom pod kojim se nalazi selo Hodidjed (H. Šabanović. "Postanak i razvoj...", str. 74).

** U ljetopisu sarajevske crkve nalazi se i ova bilješka: ("Godina 1697, oktobar 13. Dođoše Nijemci i božijom kaznom opljačkaše Sarajevo i zapališe cio grad, a hrišćane i katolike protjeraše preko Save. U ropstvo odvedoše sve Jevreje i malo Turaka. Naša crkva Sv. Arhanđela ostade i ne izgori božijom milošću i zaštitom bestjelesnih sila, ali je opljačkaše Nijemci. Ono što ostade iza Nijemaca razgrabiše Turci. Šta još da kažem! Ko da opiše žalost i brigu i plač neutješni! Gore i brežuljci plakali su popaljeni. Šta možemo uraditi mi, odvojeni od majke naše crkve i od svojih domova, gledajući zgarišta. Jao! Jao! I bolnije su naricali oni koji su bili zarobljeni i odvedeni u tuđu zemlju. Po završenom pljačkanju i poslije našeg odvođenja u ropstvo, preostala braća hrišćani sakupiše se u crkvi i po običaju postaviše klisape."...."Godina 1697, oktobar 16. Dođoše Nijemci i opljačkaše nas, zapališe Sarajevo i odvedoše nas u Srem i Bačku. Božijom voljom vratismo se kući, a neki su tamo i pomrli. Drugi se nisu vratili u rodni kraj nego ostadoše tamo." – Prev. B.Č)

42 Šematizam je pokrenut 1836.g. i nije se štampao svake godine. Giljferding se poslužio četvrtim po redu.

43 Samostan u Gučoj Gori građen je od 1857. do 1860.g. Nijemci su ga 1945. g. spalili i porušili.

44 Podignut 1872.g.

45 Samostan u Tolisi, nedaleko od Bosanskog Šamca. Građen od 1872. do 1875. g.

46 Samostan na Gorici.

Matija Mažuranić

Pogled u Bosnu, ili kratak put u onu Krajinu (učinjen 1839. -40. po Jednom Domorodcu)

Matija Mažuranić (Novi Vinodolski, 4.II.1817.-Graz, 17.IX. 1881.) najmlađi brat Ivana Mažuranića, zanatlija, literarni samouk. Autor je jedne jedine knjige prvoga modernog hrvatskog putopisa koji je pod naslovom "Pogled u Bosnu ili kratak put u onu Krajinu, učinjen 1839.-40. po Jednom Domorodcu", objavljen u Zagrebu 1842. godine, i to anonimno. Matija je, naime, u svojstvu tajnoga političkoga ilirskog misionara i s lažnim dokumentima 1839. otišao u Bosnu preko Slavonije i Srbije da izvidi prilike te procijeni izglede za oslobađanja te "ilirske krajine" koju su potresali sve ozbiljniji protuturski ustanci. U Bosni je Matija ostao oko godinu dana radeći kao graditelj, zidar, stolar i kovač kod paša i begova. Po povratku se zadržao u Beogradu također oko godinu dana, a onda je braću izvijestio u svojim putovanjima. Braća Ivan i Antun potom su ga nagovorili da nešto i napiše te je tako nastao Pogled u Bosnu. Iako je knjižica iz političkih obzira izašla anonimno, znalo se tko je autor. Tri godine kasnije već je bila na češki prevedena te proglašena "biserom hrvatske proze" (T. Smičiklas). Matija je još jednom bio u Bosni, pa u Crnoj Gori, 1848. - sudjelovao je u ratu s Mađarima, potom je bio u Egiptu, Maloj Aziji, Mezopotamiji, Palestini, a u Carigradu je bio "Horvat – paša", tj. mirovni sudac za naše ljude. Autor "Lišća", Vladimir Fran Mažuranić, njegov je sin.

Pogled u Bosnu

Predgovor

Bosna, bližnja ova turska krajina, s priklopljenom sebi Hercegovinom i Turskom Hrvatskom, opkoljena je sa svih strana austrijanskim krajinami, tj. Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom. Turska granica otprilike uzimajuć na najkraćoj liniji nije dalje od Zagreba nego Bjelovar, a malo dalje neg Varaždin, tj. okolo 11 milja, a poštarskom cestom preko Petrinje do kostajničkog raštela ne ima više od 12 milja, a Karlovačnom je bliže turska granica neg Zagreb. Ali ne samo da su nam Turci prvi susjedi, nego je i iste malene ove kraljevine naše Hrvatske još malo ne treći dio (vas prostor izmed Une i Vrbasa) pod Turčinom, pak sa svim tim malo je naših ikoliko izobraženih domorodaca koji ne bi više o Americi, Kini, Indiji itd., koješta znali pripovijedati nego u Bosni. Uzrok tomu nije teško pogoditi.

Naši stari pretrpiše mnogo truda i mnogo proliše krvi hrvući se s Turci, kroz više od 200 godina. Ali otkako je (hvala providnosti i nastojanju preblagoga vladanja), prije 80 ili 90 ljeta vojnička granica uz Tursku ustrojena, i na međi jaka straža postavljena, odonda jedva počinusmo malo od toliko truda, i videći se sigurni s ove strane, okrenusmo joj leđa, da vidimo što se u izobraženom zapadu radi. Od ono doba, čini se, da se još nismo natrag okrenuli, već sveđer na zapad gledajući, naučismo se poznati i Nijemce i Talijane, i Francuze i Engleze bolje neg nas samih, a o svem ostalom svijetu znasmo samo toliko koliko se mogasmo naučiti od bližnjih naših zapadnih susjeda koji naravno ni sami skoro ništa o Bosni ne znadu.

Ali ima li to uvijek tako trajati? Da li nije vrijeme jurve da se već jedanput obazremo i najprečim putem sami vidimo u kakvom se biću ovaj dio naše Ilirije nalazi? Ove i spodobne misli pobudiše u meni želju da kad sam, već kao rukodjelski momak (kalfa) veću stranu austrijanskog carstva a osobito sve austrijansko-ilirijske krajine obišao, i o Bosni štogod izvjesnijega razaberem. Ali otkuda? Knjiga ne ima, a putnika takova koji bi samo za zemlju, jezik i običaje poznati tamo išao, također nijednoga još doonda vidio nisam. Odlučim dakle, već što god bude, sam glavom ići u bosansku pokrajinu. Poznanja i iskustva koja sam tamo pribavio naklonom čitaocu, koliko mi nevješto moje pero dopušta, ovdje vjerno predlažem. Isina da se odavde neće nitko naučit onu zemlju izvrsno poznati, nu mislim ništa nemanje da će mojim domorocem koji ovakova izvješća o različnih svega svijeta državah s veseljem čitaju, veomi drago biti, ako i o ovoj našoj bližnjoj krajini (u kojoj samo naša braća, pravi Iliri stanuju) kod kuće sjedeći, bez truda, muke i pogibelji barem onoliko saznadu koliko sam se ja tamo s očevidnom pogibelju života naučio. Moja nakana bijaše i duže vremena tamo ostati i svu zemlju ter u svako doba ljeta vidjeti, ali izgubljeno zdravlje prisili me da se što skorije natrag povratim.

Dio prvi
Put u Bosnu i natrag

Kada smo došli Sarajevu na vrata, ondje Turci mene vizitaju pak me odvedu k Mustafpaši Babiću, zvanom Hrnji (Hrnjakoviću). On me raspita što sam ja i otkud sam. Ja mu kažem otkud sam iz Njemačke da sam zanatnik i da želim u njihovoj slavnoj zemlji potražiti mjesto da se gdjegod nastanim.

"Ja sam već odavno mislio – kaže paša – da bi takove majstore dozvao ovamo u Sarajevo, da jim proskrbim halat, pak neka rade: i to ću ja učiniti, ali međutim, dok ja dobivam halat i tebi još društva, ti ostani ovdje kod

mene na kapiji (na kapiji se vele sve gospodske sluge i dvorani).

"Što ću ja raditi, pitam, ovdje na kapiji, čestiti paša?"

"Pušiš li čibuk?" - Ja, ako i nisam dotada nikada pušio, rekoh: "Pušim." - "Hee, kad pušiš, a ti sjedi gdje i drugi sjede, pak puši kao što i drugi puše." I tako sam ja još taj dan na 11. prosinca počeo uzimati tain[1] i jemek (jelo) po devet ili deset jestojska, nego sve po turski.

Sarajevo je strašno veliko, i nikakav Sarajevac ne zna koliko je; to jest, nitko nije bio po svem varošu. Tamo nije slobodno izvan glavnih ulica nikuda ni okom pogledati a kamoli koračati nogom. Čaršija[2] je sva u jednoj gomili kod rijeke Miljetske (Miljacke), osim kakvih maslara (bakala, bakalina, ali zanatnika i pekara (ekmedžija), koji po glavnih ulicah svoje dućane imaju. Iz svake mahale je slobodno stanovnikom ići kuda jim je put u čaršiju, ali u tuđju mahalu ni pošto je živ.[3]

Gori na glavici na prvom stupnju planine sjedi jedan slab, nego prilično prostran grad (rekao bi da je bio negda zato sagrađen da se u ljeto goveda utjerivaju u njega da ne poštrču). Sada su u njem turske kuće, i samo jednom ulicom (sokakom) od vrata kroza nj je svakomu slobodno proći. Sa dolnjih vrata se vidi neizmjerni prostor sarajevski. Između kuća mjesto naših pijaca svuda imaju groblje: pak se bijele kamena turbeta prema suncu kao labudovi.[4]

Ispod grada više Miljetske je jedna grdna klisura, mimo klisure teče Miljetska koja ispod gore Romanije iz mnogih potočića sastavlja se i tekuć kroz ponorite jaze ispod Brezovače, dolazi posred Sarajeva. Odande protiče kroz polje dokle se u Bosnoj ne udavi. Ispod rečene klisure kod vode Miljetske zove se Ašik mahala. Pripovijedaju Turci da su se tu u stara vremena skupljali njihovi momci i djevojke na svakojake igre. Između djevojaka je bila najgizdavija lijepa Fata u koji se zaljubi jedan tankoviti momak imenom Mehmed. Njegova jedina briga bijaše da kod lijepe Fate milost zadobije: Fata, poznavši njegovu želju, počela je i sama za njim čeznuti. Jedanput dođoše same djevojke, i lijepa Fata među njima, pak se uhvatiše ispod klisure kod vode igrati kolo.

Čujući momci u gradu, među kojima i Mehmed, da kod vode igra kolo, doletiše svi navrh klisure da vide. Pogleda lijepa Fata gori, pak upazi svoga dragoga, kao sokola sjedeće ga na klisuri: Mahnu mu zlatnom mahramom, kao znak da i on u kolo dođe, a Mehmed videći gdje je iznenada stekao, tu veliku milost, smućen od velika veselja, pusti se niz klisuru dolje i padne posred kola ter se nasmrt ubije, a ne reče ni medet.[5] Fata, videći njegovu goruću ljubav, pane na njega, i hotijaše samo njegovo slatko ime da izusti – ali srce joj se od tuge raspukne. – Najedanput od otoga pukne glas po svem varošu i tamo vrvijahu čeljad od svake vrsti gledati to žalosno čudo. Nitko nije došao koji nije onu dvojicu slatko poljubio i grozno zaplakao nad njima: a rođaci i prijatelji iskopaše grob, i totu jih, kao dva prekrasna goluba, zajedno ukopaše. Od otoga vremena je zabranjeno djevojkama na svake očite igre izlaziti. U ašik mahalu sad ne iđe nitko nego kakvi god sirovi i bezobrazni bećari, i to biva ovako:

Uvečer se sve bekrije skupljaju u Ašik mahalu, pak koji god dođe, taj ondje pod klisuru sjedne, i puši čibuk. Kad jih se nakupi mlogo, onda poviče jedan: "Valaha, dobar čovječe, što ćemo sad?" - Onda se počmu hvaliti: koji znade kakova rđava i strašljiva vlaha da ima lijepu ženu. Tada se sve na društva razdijele, pak iđe svako društvo svomu vlahu. Nego u slobodna vlaha ne smiju nipošto dirati dok je živ. Ako ima jako lijepu ženu, tako Turci najprvo gledaju da njega ubiju, a potlje š njegovom udovicom rade što oni znaju.

Najnesrećnije su one djevojke kojim je narav ljepotu podijelila; jerbo nikakav kršćanski momak ne smije u nju ni gledati, a kamoli da bi ju uzeo za ženu. S toga uzorka su sve najljepše prisiljene poturčit se. Čuo sam još gdje se o tom razgovaraju. Turci veleći: "Ima i u šokaca mlogo prekrasnih djevojaka: ali se neće da turče! – a ovo je sve prator (fratar) kriv, dženabet![6] Ako se koja sirota i poturči, a ono prator još prije, dok je saznao njezinu namjeru, pozove ju odmah k misi ter ondje na nju više i hoće da ju odvrati. Ako ona neće da sluša, a on ju iz cijeloga puka sramotno protjera: pak to vidivši druge, teško se koja dade poturičiti". - Još sam čuo jedan čemerni događaj koji se je odskora bio pripetio. Jedan ekmedžija ispovijedanja istočnoga u Sarajevu imao je prekrasnu kćer, visoku kao bor zeleni. Ali se nije mogla udati za kršćanina, a poturčit se nije nikada hotjela. Zato dan i noć promišljajući svoju nesreću, osuši se kao bor komu su žile potkopane, pa najposlije od otoga i umre. Nu Turci su ju ipak jako žalili, veleć: ona bi se sirota bila poturčila, ali su ju rodbina i roditelji jako odgovarali.

Ašikovati[7] iđe svaki pošten momak oko dvora svoje milosnice. Ponekoji ašikuje po dvije i po tri godine, navlastito ako je njezin otac protivan tomu. Kada mladi vide da se njezini roditelji njima nikako ne dadu vjenča-

[1] Tain je ekmekdžinski (pekarski) hljebac, od 1 / 2 oke. Tain uzimaju svi nizami, spahije, sluge i dvorani gospodski po dva hljepca, to jest oku hljeba na glavu. U Sarajevu, svi ekmekdžije po redu nose tain u pašin dvor, svaki po jedan dan, pak je već miran, dok mu opet red ne dođe: tako isto i kasapi (mesari) meso: i to je sve bez plaće. Kad tko na novo dođe, onda iđe saraj dar pak traži kod koga je danas red; pak mu kaže da je još jedan došao na ovo; i onda mora donijeti više. Jemek, ja ne znam što je to u turskom jeziku; to sam čuo samo u gospodskim dvorovih i znači toliko kao obrok jela. Ja sam pitao što će to reći, a oni kazaše jelo. Jedeš ili jedi vele "bujrum" npr. Kad jedeš, pak te tko nađe, veli ti: bujrum; ti hoćeš da ga ponudiš da se i on prihvati; pak mu rečeš: "otuk bujrum" to jest: sjedi pak jedi.

[2] Čaršija znači trg. Ona je polag znamenitosti varoša skrojena, na primjer ili samo u jednoj ulici, ili dvijeh, trih, kako gdje. Nu u Sarajevu je sva u jednoj gomili, na jednoj prostranoj pijaci iz samih drvenih šatora, na primjer europejskoga sajma načinjena, nego samo što su i one uličive između šatore da skami pokrivene da se ljudi ne moče; a unutri je uvijek mračno.

[3] Turske ulice nisu ravne kako europske, nego su krive, pak imaju sve nekakova odjeljenja, i zovu se mahale (sela). Sokak zove se samo zemlja po kojoj se ide, a onda hrpa kuća zajedno sa sokakom zove se mahala.

[4] Turbe zove se grob ograđen okolo, i natkriven odozgor, a kamen stup više groba s čalmom, zove se bašluk. Kad kakov aga umre, onda ga njegovi posljednji zakopaju obično u dvorište ili u vrt, ali ako tamo nemaju mjesta, tako kod puta kud ljudi prolaze. Grob i okolo njega lijepo pokriju pločama, pak jednim malim zidićem ograde; na grobu uziđu četiri stupa, za poldrugi sežanj u rastojanju: pak od stupa do stupa načine svod, a odozgor svedu na okruglo, kao da bih htio završiti, pak onako ostave, a ne koji su pak sasvim završeni. Na srijedi između ovih stupova stoji turbe (bašluk). Na njemu je izrezano – osobito na starih grobovih – nekojem mač ali sablja, a nekojem buzdohan ali topuz (topuz je željezna balota probušena, na drenovoj tojagi nasađena.) Pak dokle ono pokoljenje potiče, svakoga petka mu zapali kadilo više turbeta. Pripovijedaju da je Mehmed Sokolović – paša od Bosne, kad je braću poturčio, davši im spahiluke i načinivši jim kuće, nagovarao i oca da se poturči. Mati mu se odmah poturčila bila, a otac nikada nije priznao čistu vjeru; nego veljaše: u čem sam se rodio, u tom ću i umrijeti. Po smrti njihovoj Mehmed im načini spomenike, ocu "kao nevjerniku" preko groba na dva stupa kao jedan luk, a materi lijepo, po turskom običaju, svod na četiri stupa, a po srijedi turbe. Mehmed – Sokolovića han se je već porušio, samo je mirina, i jedan pokvaren vodovod (česma). Turci su kazali da četvrt ure ima od druma do Sokolovića, tj. izmed Višegrada i Sarajeva.

[5] Turci umirući najposljednju riječ govore "medet", kao što kršćani govore "Isus!".

[6] Dženabet u Bosni znači kao nevaljanac, nitkov, smetnjak.

[7] Ašikovati, ljuveno polaziti: otud se je i nazvala Ašik mahala, tj. mjesto, selo ljuveno. Milosnica; Turci buduć da mogu imat mnogo žena, zato ona najdražja zove se milosnica. Zato i kršćani, ako koji ima pravu ženu pak se drži s drugom, govore: "Eno njegova milosnica, drži milosnicu, a ne mati za ženu."

ti, onda se oni dvoje dogovore, pak ona pokupi svoje ruho koliko može ter po noći pobjegne dragomu. Njezin otac srdi se mnogo i gdjekoji po tri i po četiri godine gleda da se svojemu grabljivomu zetu krvavo osveti. Ali koliko se on jače srdi, toliko se zet od njega uklanja. Kroz toliko vrijeme ili vidi tast da se osvetiti ne može, ili se već sam od sebe ublaži jer se onda sa zetom pomiri i onda učine pir.

Ašikujući se i posijeku dosta puta, navlastito ako dvojica oko jedne djevojke ašikuju. Nu to ne biva ondje kod dvora djevojkina da se ne bi saznalo, nego dočeka jedan drugoga čak u drugoj mahali kuda on prolazi, pak ga ondje iz mraka kusturom po vratu (kustura, tobože nevaljani nož). Nego ašikovati je, kažu, svakako pogibljeno; jerbo ima još drugih bekrija (skitnica, klateža) koji po noći hodaju, samo da koga posijeku, i dosta puta, vele, ujutro nađe se momak na sokaku i kod njega sve: pusat (oružje), novci, lijepe haljine, i u njedrih ura, i ništa mu ne fali nego glava. A onaj tko ga je posjeko, samo s tim je zadovoljan da je kusturu omastio krvju. (...)

Dio drugi
Različne opazke o Bosni.

Po većih varoših sve bolje kuće obzidane su same za se kao jedan grad: a u onom zidni od dvorišta načinjene su mazgale (puškarice). Vrata od dvora su ponajviše malena; a gdegod se može i to videti, da ako su na dvoru velika vrata, tako stoje uvek zamandaljena.[8] Kod vratah (kapie) je načinjen kapidžik (vrataca), a opet sam vidio na jednom mostu, gde izvan zida priziraju zubi kameni, po kojih se penje preko zida u dvor i izvan dvora. U nutri bude najviša kuća, u kojoj sedi saibia (gospodar), do nje se drži harem (ženski stan), kraj njih je muftak (kuhinja) i ahar (konjušnica, štala); po dvorištu rastu ruže i cvetje, i ako mu je zgodno, dovede česmu (vodovod). U sobah neima nikakova pokućstva, nego pod zastrt ćilimi (sagi) pod ćilimi su muntavi (mutapi, pokrovci od strune), a pod muntavi hasure (rogoznice): uz duvar iz pod ćilima su dušeci i na duvar naslonjeni jastuci. Totu danju sede, a noću spavaju. Noćna odela stoje danju u dolafu da nepače. Sobe su nizke, koliko velik čovek može glavom dokučiti. Nebo u sobah (plafond) je iz dasakah, koje jim degramadžie (tišljari) lepo izrežu.

U okolo sobe po duvaru je načinjena rafa (polica). A s ove strane od vratah koliko je široka soba, toliko je dolap (ormar); rekao bi, da iz dolapa i peć prizira, a gde su vrata od sobe, ondi je dolap načinjen kao jedan svod, pa se kroz njega prolazi. U dolapu za pećju je amandžik (kupelj), a s ove strane peći stoji odora. Pendžeri stoje nizko i redko su stakleni; najviše su papirom zalepljeni; pendžeri od harema imaju drvene rešetke izvana. U prostih sobah peći se lože iz nutra poradi kafe, koju svaki čas peku, i radi čibuka; a u peći je zazidan lonac, u kom se voda grije za abdes uzimati. U gospodskih kućah ima jedna soba, gde se peče kafa za domaće i za svakoga, koji dodje, i zove se kafana ili kafeodžak. Ima jedna soba, gde stoje sedla i različito oružje, i zove se saračana. Dole na zemlji ima jedna shrana od različnih potrebnih stvarih, i zove se magaza.

Kraj divanhane je načinjeno, gde se obično umivaju i abdes uzimaju. Siromašnie kuće su plotom ogradjene na okolo; po sred dvorišta je kućica, i u njoj ima, vele, po dvi sobice, jedna se zove ženska soba, a druga mužka. Po dvorištu jim obično raste kukuruz, bundeve, lubenice i dinje. Kuće nisu ni po varošu jedna do druge, nego su svaka napose na sred dvorišta tako sagradjene, da se po dvorištu sa svih stranah okolo njih hoditi može; a i ako se nadje gdekoja kuća, da je radi tesnoće dvorišta na jednom kraju do ulice sagradjena, to ipak neima nigde nikakova prozora na ulicu, nego samo navadne puškarice, i samo dvorišta od različnih kućah mogu se medju sobom ticati: a ulice su svakako izkrivudane i najviše tesne. Mehane se zovu samo po varoših: gde putnici pristaju; one su obično na jedan pod(kat): doli kod zemlje je ahar, a gori na podu su odaje. Na selu i na drumu se nezove mehana, nego obično han, gde putnici pristaju; hani su najviše loši, tako da tko u njem samo jednu noć u zimi prespava, već nikada neće zaboraviti te reći "han". Hamdžia svaki dan pripravi malo drvah za putnike; ta drva još s večera pogore sva, ter poradi velike studeni moraju putnici u pepeo leći spavati, kao mačke, nebi li jim štagod vrućje bilo. A u jutro dodje haindžia, pak kaže: "Hajde, ljudi! platite grijačinu." Grijačina se od glave plaća 1 groš t.j. 40 parah. Više putah, kad se pane na noćište, budu drva mokra ili sirova, pak neće nipošto da se užgu; a kod ognja se sedi, gde tko ugrabi mesto. Kad se ona drva jedan put raspale i stanu goriti, onda oni, koi je najbolje mesto ugrabio, sad se nadje u velikoj teškoći: jerbo oganj od sebe razgoni, a odmaknut se natrag nedadu drugi. Ako se digne pak idje na stranu, tako već hvala Bogu za onu noć nevidi ognja više, i gotovo mora lipsati od zime: ako pak na svom mestu ostane, tako mora da se živ izpeče; nu kako bilo, samo ako živ ostane, u jutro mora da plati grijačinu.

Bosna, gde sam ju ja vidio, ima planinah dosta, nego izmeh planinah ima prekrasnih zemaljah; ali najviše leže puste, žalosti moja! Bosna je, u obće reći, zemlja plodna: to svedoči najviše voće, koga obilno imaju. Kad sam ja bio u Sarajevu, onda je bio glad: oka pšenice je bila po 60 parah, a oka kukuruza po 50 parah. A u zimsko doba oka jabukah 15, oka suhih sljivah 30 parah; a i drugoga voća svakoga ima dosta. Rakia je na mehani doista skupa, a vino se nesme ni donositi. Ako koi mehandžia i dobavi vina, tako mora biti u velikom strahu, jerbo može naopako postradati: zato litru vina daje po dva groša, to jest 80 parah.

U Sarajevskom polju je, kako sam čuo, od sve Bosne najgori stališ za Krstjane. Omde Krstjani ništa pod nebom neimaju, ni kuće, ni kućišta, ni mačke: nego ono, što se vidi, to je sve agino. Ali to i nije kuća: u kućah sede samo Turci, a Vlasi u košari. Sarajevac im dade u jesen i na proletje seme da uzoru i posiu žito. Kad prispije košnja, Krstjanin kosi sam, sam žanje i vrši, i u jesen pobere voće, ali ga uvek agin momak nastoji; i onda, već kako donosi hadet, aga š njim nekako podeli.

Izvan Sarajevskoga polja, gde Kristjani sami sebi kuće delajiu, Turci dobro paze, da nebi tko načinio sebi malo bolju kuću, i ako tko načini, odmah ga teraju na sud i pitaju: "Pak zar i ti, Krstu, i ti hoćeš imati kuću, i ti si nekakav aga? Hajde u aps (pod zatvor), dokle neplatiš toliko i toliko stotinah grošah. A kuća da mu se uzme, pak ju podajte kojemu Turčinu. A za tebe je košara, Krstu lipovi; ti sebi napravi košaru[9]"

U Sarajevskom pašaluku nesmiu se drža-

[8] U vratih za pol sežnja visoko od zemlje, kroz pleće od vratah (špaletu) ima jedna rupa, daleko u nutra zavučena u zid, a u onoj rupi stoji jedna greda; pak kad se zatvore vrata, onda se ona greda izvuče, ter se preko vratah pretegne u ono drugo pleće: med ovu gredu i zatvor, zabije se kakov klin, da tvrdje stoji. Ova greda se zove mandala.

[9] Košara, zovu Turci krstjansku kuću, koja je upletena od prutja, kao i košara, pak zalepljena blatom: a krov je načinjen od sena ili od slame.

ti svinje, a u Sarajevu nesmiu se ni u kotcu hraniti. Harač u Bosni mora platiti svaki, koi nije Muhamedovac, il je onde stanujući il nije. I da u vreme od platjanja harača, makar najslodbodnii Francez dodje, i on bi morao platiti harač lepo kao pop. Harač se platja koliko paša nametne.

U Bosni se govori ilirski pomešano s turskim rečim, to jest, tamo se "eglendiše Bošnjački." U jutro kad se sastanu, kažu: "Saba hajrosum!" odgovor: "Alah razosum!" u večer: "Akšam hajrosum!" odgovor opet: "Alah razosum." Reči turske, koje se u ovom pismu nalaze, sve sam na koncu sabrao, i pobilježio redom; medju koje sam još primešao i one, koje u Bosni često u razgovoru naprvo dolaze. A da bi čovek hotio sve turske reči popisati, koje Bošnjaci mešaju, bila bi jih čitava knjižina. I oni svi znadu kazati ove misli u čistom ilirskom jeziku: ali jim to nikako čovek nemože dokazati, da to nije naški, nego osmanlinski. Oni odmah kažu: "Hee, pak ti neznaš još ni Bošnjački, to nije osmanlinski, nego Bošnjački; helbetum (na primer) kad ja reknem, saba hajrosum, to jest toliko kao: dobro jutro; a ti ćeš kazati: Alah razosum, to jest toliko kao da Bog da."

Salami alećum, nesme nazvati nitko drugi, nego samo Turčin Turčinu; a on odgovori: Alećum salam. Salam znači dve stvari, pozdrav i blagoslov ti Božji. Sačuvaj Bože, da bi čovek Muhamedancu nazvao Salam! I ja sam jedan put nagazio za to; a još da nisam bio Švaba, bilo bi i gorega: nego su me drugi zagovorili, rekuč, da Švaba ni sam nezna što je kazao.

Priča se, kako je dvanaest Bošnjakah turske vere zajedno putovalo, pa kad dodjoše na jedno polje, ali upaze, gde Osmanlije prema njim jašu. Oni se prestraše odmah i stanu se med sobom tražiti, ima li tko medju njimi, koi bi znao eglendisati Osmanlinski, a jedan je bio hvalisav, pak veli: "Valaha, ja dobro znadem Osmanlinski." Hajde, njega odmah postave nek idje prvi; a kad se sretoše s Osmanlijami, on udilj kaže: "Salam alećum!"

A jedan Osmanlija zajedno mu odazove: "Salam" i upita ga turski, koliko još ima do sela: a svoj Bošnjo sad nezna ni reči dalje. Osmanlije se na to razsrde, potegnu nože od pojasa, pak stanu psovati: "Anasine sitim, djaur pezevenk!" Na to Bošnjaci beži stranputice, a Osmanlije za njimi. Nego je Bog dao, te je bila šuma blizu, i tako se naši Turci današnji dan spasiše. Kad su se Osmanlie vratile natrag, a ovi stanu vrhu toga većati, kako su Osmanlie zli ljudi. Odgovori onaj, koi se je za pametniega držao: "Eeh, ta nisam li vam ja kazao, da ima oko Salama još mnogo kojekakvih prdežah!"

U Bosni se Krstjani nesmiu zvati Bošnjaci: kad se reče Bošnjaci: onda Muhamedovci samo sebe razumiju, a Krstjani su samo raja Bošnjačka, a drugčie Vlasi, Bošnjaci i Osmanlie, prem da su Muhamedovci i jedan i drugi, opet se mrze strašno kao prava nebratja.

Bošnjak mrzi na Osmanliu, jerbo kaže, da neima pod nebom gadniega čoveka od Osmanlie: a Osmanlia kaže, da su Bošnjaci poturice, i da su gori od djaura; zato da jih treba davit i gaziti, neki se boje poturice, i nek znadu, tko jim zapoveda. I od tuda dolazi, da se Bošinjaci boje Osmanlia kao i Krstjani od Bošnjakah Turakah.

Jedan put sam pitao trgovce, koji prohode po svoj Europejskoj Turskoj, da kojim se jezikom najviše služiti mogu? A oni rekoše: "Kudgod podješ, svuda možeš govoriti bošnjački."

Da kako je u Stambolu? rekoh.

"U Stamibolu je, veli, pak sve bošnjački, samo malo Osmanliski i grčki."

Ali oni toga nikako nepoznaju, da tudje reči u svoj jezik mešaju, nego još vele, da Osmanlia bošnjačke reči meša: a kolikogod Kranjci i Štajerci imaju nemačkih rečih, toliko Bošnjaci, ili bojim se još više, turskih imaju. Oni kazuju, da sva Švabska zemlja bošnjački eglendiše; osim već tamo negde daleko, gde ima pravih Švabah: ali da se je već sve, brajne, po Švabskom jeziku pokvarilo, i zato da oni težko razumiu, kad su na sastanku sa Švabami.

Pravoga turskoga jezika se manje čuje u Bosni nego u Srbii; jerbo ga u Srbii čaršilie smatraju kao nekakav izobražen jezik, i zato svaki varošanin govori turski. A u Sarajevu ima dosta agah, koji neznaju nego bošnjački. I premda paša sarajevski dobro znade turski, arapski arnautski, zato mu ipak nije drago, da tko pred njim turski razgovara. Ako mu tko po turski što kaže, a on uvek bošnjački odgovara, i kaže "da je naš slavni bošnjački jezik od svih najlepši na svetu."

U Bosni ima najviše krstjanske vere iztočne izpovedi, za tim su Muhamedovci, a za njimi slede Krstjani zapadne izpovedi: a Židovah ima najmanje, nu ipak ima i njih dosta. O veri krstjanskoj mi netreba govoriti; jerbo smo se odavna učili: Što je krstjanska vera? A o turskoj možem napomenuti sledeća:

Turci veruju u Boga i u tri proroka ili svetca: Mojsiju, Isa Pejgambera (t.j. Isusa proroka) i Muhameda. Nu Muhamed je od svih najbolji i najsvetii. Prosti Turčin nezna o tom ništa drugo, nego da je Muhamed svetac i tkogod toga tvrdo neveruje, da ga mora šejtan odneti u dženem, u večnu peć ognjenu. A usuprot, tko veruje čistu veru, onoga će svetac odvesti u dženet, gde i sam dragi Alah pribiva.

Oni se sunete kao Židovi, samo što više odrezuju puti nego Židovi. Zato tko se suneti, mora po zakonu mesec danah ležati, dok preboli ranu. Kroz ovih mesec danah može i umreti od ote boli; jerbo nikakove lekarie neupotrebuju, neg što ranu pospu pepelom, da krv ustave. Onih mesec danah mora postiti danju i noću, to jest, ovo vreme nesme da jede drugo, neg suha hleba i mleka friškoga: a da se samo vode napie, sva bi se ona svetinja oskvrnula. Nekoji sunete decu još nejaku, dokle sama za se neznaju: ali ono nejako dete pritisne bolest, i od toga lahko umre. Drugi čuvaju decu do trinest godinah, da budu jača za podneti ranu: oli kada već ojačaju, onda jih samih mrzi, da se moraju kao mala deca sunetiti. Tretji su pak obnašli, da je najbolje dete sunetiti, kad mu je deset godinah; jerbo da nije još ni prestaro ni premlado za to.

To nesuneti nikada hodža, nego već ima jedan vešt čovek za to (zove se Sunetži), kao na primer jedan konjušar, koi od sela do sela, od varoša do varoša idje, pak suneti, onda bace jedan dušek na zemlju, na koi ovi mladi Turčin na hrbat legne. A ovi božji čovek ima zato priredjena klešta, kojima uhvati za kožu na kraj puti čovečanske, pak po turski nategne, i odseče ustrom, (britva, brijačica), a drugi brže pospu pepelom. Sunadžii treba platit cvancigu, ali tri groša i pol.

Kad hoće kakov djaur da se poturči, onda ga najpervo vode u džamiu, pak hodža nad njim uči koran. Kad prouči, onda mora i poturčenjak nešto govoriti za njim: i kako izabere sam, onako mu nađenu ime. Ostali ga Turci daruju, a kada dodje k kući, onda ga sunete. Ženska glava se lahše poturči, jerbo je nigde ne rane; nego ju po zakonu u džamii poturče.

Hodža uči iz korana, da je to velik jazuk (greh) silovati devojku; većji nego da bi sedamdeset i sedam ljudih poseko. Tko ima greh tako velik, taj mora u petak, u sedam sahatih doć u džamiu da klanja, a nad njime

da hodža uči koran; i onda će dragi Alah halaliti. A hodži treba platit, za koliko su se prije pogodili.

Za duše mrtvih se nedaje ništa, nego se pogodi s hodžom ili kojim drugim učtivim čovekom, da u petak u sedam sahatih prouči koran za dušu pokojnoga otca, ili matere, ili drugoga koga.

Oni klanjaju, kad su kod kuće, na dan pet putah. Noću prie zore piju kafu, posle malo spavaju, pa zorom ustanu, te se umivaju i opet piju kafu, pa onda klanjaju sabu. O podne klanjaju opet; a kad dodje ićindia, onda imaju mlake vode, pak uzimaju abdes, to jest, peru obrijanu glavu, vrat, nos, uši, noge do kolena i ruke do lakatah. Uzimajuć abdes mole se Bogu žuboreć po malo: "Evšeduh Alah, ilalah, evšeduh Muhamede nasurlah" itd. U večer opet klanjaju akšam, a dva sahata posle klanjaju jaciu.

Ako se po nesreći gdegod, makar skutom od halje, obrišu o svinsko meso, oni dan već nesmiu klanjati: nego zato imaju amandžik za pećju, pak se kupaju. A drugi dan u sedam sahatih počnu klanjati, i tako jim dragi Alah halali.

Čuo sam od prostih Turakah govoreći, da se je negda o džamiu Muhamedovu svinjče obrisalo, i da bi ga i oni mogli s one strane bez svake grehoti jesti: ali da samo neznaju s koje je ono strane bilo. A Krstjani jim kažu, da je to lako pogoditi s koje strane; jerbo da svinče uvek svrbi kod repa, pak ako li je to kad bilo, dakle da je doista to svinjče moralo očešati rep o džamiu.

Ako se sastanu sa ženom, bilo sa svojom ili s tudjom, onda takodjer nesmiu klanjati dok se neokupaju. Klanjat se može svagde na svakom mestu. Kad će tko da klanja, najprie mora štogod prostreti na zemlju; ako neima što drugo, a on sa sebe svuče haljinu i baci na zemlju. Zatim okrenuvši se na podne (nu oni već ni sami neznadu, zašto se na podne okreću; nego kako se Aziani na podne okreću, tako i Bošnjaci, premda jim Meka i Medina neleže na podnevu nego u sredini izmed istoka i podneva), digne ruke gore, pak metne palce za uho, a prste drži pružene u zrak, kao naša deca, kad će komu pokazati velike uši. Onda počme moliti pomalo u arapskom jeziku. Zatim donese ruke pred oči, pak drži otvorene dlane pred očima, kao knjigu, i kao da iz njih nešto čita. Sad se prigne, i postavi ruke na kolena, i sve nešto sam sobom žuberi. Opet se izravna, metne ruke u križ, i uhvati se za pleći, tako držeći se jedan čas žuberi, i nakloni se glavom najprie preda se, pak onda na levo, i na desno. Opet se prigne i postavi ruke na kolena, onda klekne dole, klanja se glavom do zemlje, pak sede jedan čas na pete, i svedjer nešto žuberi. Ustane opet, pak se malo prigne metnuv ruke na kolena, opet donese dlane pred oči, i tako malo pročita, pak povuče dlanima niz obraz, kao da se umiva, i sad je svršio.

Najprostii Turci neznadu sami klanjati, već svaki put, potraže onoga, koi zna, pak i oni š njime klanjaju kao za hodžom. Oni, koi pred ostalima klanja, nesme sada pomalo žuberiti, nego čita na glas; a oni za njim ništa nepazeć na njegove reči ni izgovore, samo šapću pomalo "Amin, Amin!"

Kada hodža uči sabu ili koje mu drago vreme, onda digne desnu ruku s pruženimi prsti gore uz obraz, pak drži uz oko, kao što remenar načini konju, da se neplaši, a palac metne pod vrat na jabučicu; ter kad peva, onda i palcem prebira po jabučici kao po kakvoj svirali, na primer: Ićberi-la-a-a Alah-ila-la-a-a-a i t.d.

Kad sam bio u Kontumacu srbskom, onde sam se namerio s jednim mladim trgovcem iz Maćedonije, koi je u tri jezika, to jest naški, turski i grčki jako dobro govorio. On budući da je medju Turci odraso, znao je na pamet sve one molitve, što hodže pevaju. A da nam lagje vreme prodje, zbijali smo šale svakojake; med juto bi on svaki put, kad bi došlo vreme od vikanja, izišo pred našu kolebu, pak bi vikao kao hodža. Dva dana posle nas dodju i Turci Bošnjaci u Kontumac, med kojimi i pravi hodža. Sad bi ovi dva hodže naš i turski zajedno vikali. Sluči se, da je došlo u Kontumac jedno tursko pismo, kojega nikako gospoda nisu mogla da prouče, nego ga dadu turskomu hodži, da ga on pročita. Hodža se siromah oznoji vas, a nemože da pročita; već najposle kaže, da on neizna dobro učiti knjigu, nego da tamo u toj drugoj kolebi ima jedan bolji hodža, kojega on i po glasu pozna, da mora biti veštii od njega, i da nek vide, može biti da njim ga on prouči. A kad su posle saznali Turci, da ovo kod nas nije hodža, tada su se srdeli mnogo. Ali da je bilo na bosanskoj strani, nebi se oni bili toliko srdeli; nego bi ga samo kucnuli nožem po vratu.

Krstjani i Turci mrze se strašno medju sobom: nu neka bi i to bilo, samo da se Krstjani jedne i druge izpovedi malo bolje gledaju. Nego premda su i po krvi i po svetoj veri prava rodjena bratja, ipak se mrze, kao da nikakove svojbine neima medju njimi. Turci zovu svakoga Krstjanina Vlahom, a Vlasi medju sobom jedan zove drugoga Šokcem; a on njega Šijakom: a ipak bi mogli znati, da im neće biti sreće, ni napredka, dok god se ova sramotna imena nezametnu.

Turčin je obćenito po svom zakonu jako pobožan: on nebi prestupio naredbe, ili bolje da reknem izvanje ceremonie svoga verozakona (kao post, klanjanje, sevap, abdes i obično umivanje) za živu glavu: a kad izvrši sve, što mu se predpisuje, onda mu se jedva srce umiri, i čini mu se, kao da se je preporodio. Turci se mnogo ponose i jako su oholi tim što jim je dragi Alah dao tu milost, ter što su se u Muhamedovoj čistoj veri rodili. Oni strašno mrze na svakoga nevrnika, koi neće da pripozna čistu veru. Velika jim je to zakletva, kad reknu: "Ja bio Vlah," ili ako je onde koi od Krstjanah, tako se kunu: "Ja se krstio, kao se i ovaj krsti." A i ja sam jim dosta putah mesto ćitapa služio, jerbo sam bio sam Krstjanin medju njimi. Ali njihova zakletva ili prisega, koja se na buduće vreme proteže, lahko se prelomiti dade, samo ako oni pri tom svoju korist vide: oni bo mogu kazati, da su se prevarili; jere da nisu znali, kako će Bog dati. A na onu prisegu, koja se na prešasto vreme polaže, može se čovek osloniti bolje; jerbo neimaju nikakve iznimke, koja bi jih izključavala, da nije greh.

Prosti narod je jako podložan zapovedim svojih vladarah: pače ne samo zapovedi, nego i svaku želju, koju vladar njihov očituje, narod rado izvršuje, pak makar najprikornie i najbezbožnie delo bilo, i oni su samo onda veseli, ako želju vladara svoga izpuniti mogu. Hodža bo uči iz korana, da se ni najmanjoj želji vladara svoga nesmiju opirati. Zato povedaju, kad je car pobio nekoliko hiljadah Janjičarah u Carigradu, onda je samo izdao ferman po celom carstvu, da je slobodno svakoga janjičara ubiti, gdegod se tko nadje. Turci su to jedva dočekali, i potukli gde su koga stigli. U Sarajevu je poginulo tada nekoliko stotinah ljudih od jedne i druge strane. U Biogradu tada nije bio nego jedan Janjičar, pak kad i njega poteraše, hotio je siromah da beži; ali su Turci pozatvarali varoška vrata, a digao se vas Biograd na larmu, kao da je pet hiljadah Janjičarah. A on kad dotrči nožem u ruci na Stambol kapiu, vidi, da su zatvorena vrata, onda on beži nebog dole na Dorćulu, da će na Vidin-kapiu, ali ga onde na Dorćuli iz pušakah smetoše Turci, i tu pade mrtav. A tako biva i kod manjih vlasnikah, na primer, nek paša ili kadia kod prostoga puka samo kažu, da taj i taj zaslužuje, di se pogubi, to je već dosta; do skora će mu oni doneti glavu. (...)

Hamdija Kreševljaković

Ahmed Dževdet-pašina pisma o Bosni iz 1864. godine

Od ukinuća jeničara 1826. prošla su skoro četiri decenija, a Porta nije bila u stanju zavesti u Bosni i Hercegovini novu, redovnu vojsku ili nizam. Sva nastojanja da se unovače sinovi ovih zemalja ostadoše uzalud, jer i nakon sloma Husein-kapetanova pokreta 1832. i propasti feudalne aristokracije 1851. nije bilo u Bosni pravoga reda sve do dolaska Topal Osman paše 1861.* Ovaj valija stajao je na čelu uprave Herceg-Bosne nešto više od osam godina i za ovo vrijeme provedene su u zemlji mnoge reforme zahvaljujući njegovoj spretnosti i sposobnosti. Za njegove vlade provedena je i organizacija nove vojske godine 1864, kojoj je on utro put, a proveo ju je Ahmed Dževdet efendija, koji je kasnije postao paša.

Na prijedlog velikog vezira Fuad paše dao je sultan Abdul Aziz[1] Ahmed Dževdet efendiji neograničeni mandat da ovdje organizira vojsku po uzoru ostalih pokrajina onovremene Turske Carevine, imenovavši ga kadiaskerom (vrhovnim vojnim sucem) i u svojstvu mufetiša (inspektora) poslao ga u Bosnu. U zadnjim godinama bila je Porta rijetko sretna u izboru ljudi koje je slala u naše krajeve, ali ovo je zadnji put što joj se sreća nasmijala u tom pogledu, jer su obojica, valija i Dževdet efendija, bili ljudi potpuno dorasli svojoj zadaći. Topal Osman paša bio je posljednji veliki turski namjesnik u Bosni, a Ahmed Dževdet efendija zadnji izaslanik koji se povratio iz Bosne u Carigrad obavivši povjerenu mu dužnost u punoj mjeri.

Prije nekoliko godina pala mi je u ruke jedna turska knjižica[2] u kojoj su tiskana dva Dževdetova pisma, što ih je pisao nekim ličnostima dok je bio u Sarajevu kao inspektor; jedno se odnosi na trgovinu, a drugo na ašikovanje. Oba sam objelodanio u prijevodu u "Narodnoj Starini".[3] Nekako u isto doba upozorio me je Hadži Mujaga Merhemić na jedno drugo djelce[4], u kom je tiskano pet Dževdetovih pisama, što ih je u isto doba pisao iz Bosne, od kojih su tri od osobite vrijednosti, jer se u njima opisuje novačenje i organizacija nove vojske u Bosni, u četvrtom se opet govori o ašikovanju, dok je peto privatne naravi. Pročitavši ova pisma vidio sam da u njima o novačenju i organizaciji vojske ima potankosti kojih nema ni u Koetscheta[5] ni u Martića[6] memoarima, a koja mogu poslužiti kao izvori novije povijesti Bosne, te sam odmah odlučio da ih prevedem. Kao ni danas tako ni onda nijesam bio potpuno vješt turskom jeziku, to mi je pri prevođenju pomogao gospodin Hasan ef. Heremić, muftijski tajnik, kome i ovdje najljepše zahvaljujem. Osam godina stajala su ova pisma prevedena i bilješkama popraćena i uvijek sam se nadao da će se još koje pismo naći, ali uzalud, pa da i dalje ne čekaju predajem ih javnosti. Radi cjelovitosti dodajem ovim pismima i ono o trgovini, koje je već objelodanjeno u spomenutom časopisu.

Vrijedno je koju reći i o piscu ovih pisama. Ahmed Dževdet rođen je 1238 (1822/23) u Lovči u Bugarskoj. Tu je svršio početne nauke i toliko se usposobio, da je kraće vremena vršio službu tajnika kod lovčanskog muftije pred kojim je prije učio. Godine 1839. ostavi zauvijek svoje rodno mjesto i pođe u Carigrad gdje svrši za onda sve propisane vjerske nauke, a uz to je učio i svjetske, na koje se u ono doba na Istoku nije puno osvrtalo. Već u dvadesetpetoj godini života govorio je i pisao turski, arapski, perzijski, francuski i bugarski. U ovo vrijeme pada i početak njegova književnog rada. Godine 1845. položio je ruusiintihan, najstrožiji ispit, te potom bi imenovan I. carigradskim kadijom, a četiri godine kasnije postao je direktor učiteljske škole i po prvi put ministar prosvjete. Za njegova su ministrovanja reformirane postojeće škole, mnoge nanovo otvorene, a u sve su zavedeni svjetski predmeti i preudešen način predavanja po savremenoj metodi. On je prvi počeo otvarati ženske škole.

1853. postao je član učenjačke skupštine, koja je sastavila "Metni metin" (zbirku šeriatskih ustanova). Iste je godine imenovan članom Visokog vijeća koje je izradilo kanon zvan "Dobre uredbe", među koje spada i Zemljišni zakon (Erazi-kanunama) koji je doskora vrijedio i u Herceg-Bosni. Uz to ga je Porta slala u razne pokrajine da reformira upravu. I svuda je uspješno obavio povjerenu mu dužnost. Tako je poslat i u naše krajeve 1863. god. Kratko nakon povratka iz Bosne imenovan je predsjednikom kasacionog suda u Carigradu, koji je onda fungirao mjesto ministarstva pravosuđa. Dok se izgrađivao građanski zakon (Međelei ahkjami adlije) bio je Dževdet cijelo vrijeme (1867-1876) predsjednik i član ankete, kojoj je bio povjeren ovaj posao. Tri puta bio je ministar prosvjete, dva puta ministar pravde i po jedanput ministar unutarnjih poslova i trgovine. Umro je 25. svibnja 1895. na svom imanju Bebeku na Bosporu[7].

Njegov književni rad vrlo je obilan i raznovrstan. Ovdje ću samo spomenuti "Povijest turskog carstva" u 12 svezaka, koja obuhvaća događaje od mira u Kučuk-Kajnarđi do ukinuća *Jeničara (1774-1826), i Gramatiku turskog jezika,* koju je preveo Josip Dragomanović i

---

* Topal Osman – paša imenovan je bosanskim valijom 23. sijećnja 1861, a došao je u Sarajevo 18. veljače i ostao ovdje od 25. svibnja 1869. Rođen je u jednom selu kraj Smirne 1219. (1804/5); nakon dovršenih nauka bio je pomorski časnik, a onda je službovao u Egiptu kod glasovitog Mehmed – Alije, zatim kao valija u više vilajeta. Umro je u Carigradu 25. srpnja 1874. Isporedi Koetschet – Grassi: Osman Pascha. Zur Kunde der Balkanhalbinsel. Herausgegeben von dr. Carl Patsch. Heft 9. Sarajevo 1909.

1 Ovaj sultan bio je na prijestolju od 1861-1876.

2 Hafiz Omer: Bedaji – ul-inša. Carigrad 1302 (1885).

3 Narodna Starina. Urednik dr. Josip Matasović, knj. I str.162; knjiga II strana 175.

4 Mustafa Rešid: Asari mešahir. Carigrad 1303.

5 Koetschet – Grasl, o.c.str.13, stoji da je novačenje provedeno godinu kasnije tj. 1865.

6 Fra Grga Martić: Zapamćenje (1829-1878). Za tisak priredio Ferdo Šišić. Zagreb 1906. str 74. i dalje.

7 S.Firuz Muftić: "Dževdet paša". Biser god. I. Str.5. Njegova autobiografija izišla je u 49. broju "Hazinei fununa" od 1312.č a kćerka mu Fatime Alije – hanuma, poznata osmanlijska pisateljica, čiji su romani i kod nas prevođeni, ocrtala je njegov život i rad u naročitoj knjizi. Carigrad 1332d

tiskao u Sarajevu 1870. Iako je Ahmed Dževdet paša bio velik državnik i književnik ipak mu sav taj rad nije pribavio toliku slavu koliko njegova gramatika po kojoj ga prozvaše preporoditeljem turske književnosti i ocem turskog jezika. U ljetu 1863. došao je Dževdet efendija preko Dubrovnika u Hercegovinu, proputovao je uzduž i poprijeko, proučio prilike i podulje se zabavio u Mostaru i odande krenuo 17. prosinca 1863. ispraćen od prvaka svih vjera i 21. istog mjeseca prispio u Sarajevo. Topal Osman paša izašao mu je u susret do Blažuja s nekoliko viših časnika i činovnika, a ostalo ga je činovništvo i vojništvo s odličnijim građanima dočekalo na Ilidži, a školska mladež i građanstvo izišlo je preda nj do Grbavice.[8]

Dočekan je ljepše no što su se valije dočekivale. Još isti dan pročitao je Dževdet efendija ferman, kojim ga je sultan ovamo poslao. Da steče što veće povjerenje u narodu, došao je ovamo obučen kao hodža, a na nogama je nosio žute mestve i papuče. Odmah sutradan prihvatio se povjerenog mu posla. Nije se samo ograničio na zavođenje vojske, on se zanimao za cjelokupnu upravu, obrt, trgovinu, razne narodne običaje itd. Prvih dana posjetio je sve škole, i kad je saznao da katolici nemaju valjane školske zgrade, dao je lijepu potporu Martiću, kako to ovaj sam piše, da je podigne.

Kad se uvjerio da je bosanske prvake pridobio za redovnu vojsku, krenuo je na jedno podulje putovanje 25. svibnja 1864. a u drugoj polovini srpnja vratio se u Sarajevo. Za ova dva mjeseca proputovao je Novopazarski sandžak, pa se preko Višegrada, Rogatice, Glasinca, Vlasenice, Gračanice, Tuzle, Žepča, Zenice i Kiseljaka povratio u Sarajevo. Kako se vidi iz jednog pisma, što ga je pisao neko od njegove pratnje, u Novopazarskom sandžaku vladao je veliki nered po uredima, pa je Dževdet efendija pri pregledavanju neke činovnike premjestio, neke čak strpao u zatvor, a u nekim je mjestima i vijeća raspustio. U Tuzli se osobito zanimalo za razmještanje iseljenika iz Srbije. Nakon obavljena posla ostavio je Sarajevo 22. rujna i uputio se u Travnik a odavle u Banju Luku i Bihać. Iz Bihaća je otišao u Bos. Gradišku i odavde lađom u Carigrad, kamo je prispio 12. studenog i nakon dva dana primio ga je sultan u naročitu audijenciju i nagradio Osmanlije ordenom II stepena. Evo prevoda Dževdet efendijinih pisama.

Hamdija Kreševljaković

[8] Sada jedna od sarajevskih četvrti

1280. 25 zu-l-kadeta (2. svibnja 1864)

Pismo o ašikovanju u Sarajevu

Fuad paši:

Zahvaljujem se na časti koju ste mi iskazali imenovavši me inšpektorom na Bosni, u kojoj sam sretan i zadovoljan, a ujedno i razočaran, kad sam vidio djevojke od 20-25 godina, kako hodaju i ašikuju bez feredže. Da Vam to razjasnim, moram Vam dati neke podatke. Djevojke u Bosni dok se ne udaju, ne oblače feredže, ali zato pokrivaju glavu šalom i jednom rukom držeći oba kraja šala idu vrlo uljudno. Kad neki momak progovori s djevojkom, to znači da joj je mušterija, prema ovdašnjem običaju. Odgovori li mu djevojka, dužna je sada odgovarati na sve što ju pita. Neki bosanski mladići ašikuju po više godina i tek se onda vjenčavaju. Nakon vjenčanja zavija se u feredžu i sad joj niko ni jedne vlasi ne vidi. Neki mladići ašikuju samo radi zabave i tako griješe, ali kad ih se pita, onda oni to tumače na svoju dobru volju.

Šetanje bez feredže nama se čini nepristojno, a ašikovanje čudnovato. Ali odvedimo jednog Bosanca u Carigrad i on će Vas odmah pitati, zašto Vaše žene koketiraju i zašto im se vidi kosa ispod jašmaka. Šta bi mu mi odgovorili? Svakom je narodu svoj običaj lijep, a tuđi smiješan. Pored toga Bosanci ašikuju na vrlo pošten način. Mladić ide k vratima djevojke, koja ona sama otvara i tu razgovaraju, a nekad se uvuče i u dvorište. Djevojka mu donese kavu, ibrik i sedžadu. Ali ako se slučajno jedno drugog dotakne prstom, to se onda uzima kao vjenčanje i odmah se ide kadiji. Prenesimo ovo pravilo u Carigrad, i pitam Vas, koliko bi se puta morale vjenčavat one žene koje hodaju po Kalpak-Ćiralbaši. I pravo rečeno: Bosanci su ljudi napredni, potpune vjere i čista srca. Kako muškarci tako i žene odlikuju se poštenjem i dobrim odgojem. Seoske djevojke dok se ne udaju, hodaju potpuno otkrivene po selu. Svaki seljak ima kuću na vlastitoj njivi. Radi toga i nema sela na način gradova, gdje bi kuće bile građene jedna do druge, nego su raštrkane, pa ipak nema slučaja da bi ko udario na obraz djevojci ili je obeščastio. Krađom se bave samo Cigani. Za cijelu godinu bila su u Bosni i Hercegovini samo tri umorstva. I kako je istragom dokazano, učinili su ova umorstva uskoci iz Crne Gore i Srbije.

Ašikovanje je u Bosni jedan od starih običaja. Skoro sve ženidbe obavljaju se na ovaj način: Svadba se započinje u kući i svršava u drugoj, u koju se djevojka udaje. Svadba je skopčana s velikim troškom, te se tako siromašniji ljudi i zaduže. Da se tome izbjegne, djevojka obično pobjegne, i tako prođe bez troška kuća iz koje se djevojka udaje. Sarajke su vrlo vješte u traženju muža. Sve su razgovorne i vrlo lijepe. Osobito strance lako ulove. Valije i činovnici većinom se zaašikuju u Sarajevu, gdje i ostanu. Na ovaj se način povisuje pučanstvo grada Sarajeva iz godine u godinu. Vjenčanje se obavlja pred sudom (kod kadije). Otac one djevojke koja pobjegne bude ljut po neko vrijeme, a kasnije se pomiri i zahvali Bogu što se na taj način spasio troška. Svake sedmice idemo s valijom, mulom i ostalim činovnicima u šetnju i uz neki mali trošak vjenčajemo mladiće i djevojke koji dugo ašikuju a siromašni su. Ovaka su vjenačnja čudnovata i vrijedna gledanja. Mladić i djevojka razgovaraju se, sad dolazi mula i vjenčaje ih. Žene se skupe oko mlade, daju joj feredžu i tako je sakriju. Nakon toga ne može je niko vidjeti. Ostale se djevojke skupe i pjevaju lijepe pjesme, a otac se djevojčin zovne i preda mu se zet i kći. I tako se izbjegne ljutnji i prigovoru očevu. Velike troškove na svadbama strogo sam zabranio. Ukinuo sam dva običaja, koji oteščavaju sklapanje braka, a onda imam pravo postaviti jedan novi, a to je: pokupiti od Bošnjaka vojsku. Oni su ovo uvažili i s nama zajedno očekuju uzvišeni ferman.

Ako hoćeš da imaš mira, kaže se, nemaj običaja običaju se protiviti. To je pravo, jer je teško običaj promijeniti. Oni koji vole uživati, ne bave se dokidanjem starih i uvađanjem novih običaja. Već nekoliko godina nastojim izmijeniti i popraviti neke običaje. I da uspijevam, hvala Vama, koji ste mi dali slobodu u mome radu. Vidite sami, koliko se trudim, da Vam opišem samo ašikovanje. A kako ću tek opisati tolike važne političke mjesne i druge stvari. Neka Bog poživi cara!

Sarajevo, 25. zu-l-kadeta 1280.h

Ahmed Dževdet

5. džumad-el-ula (6. listopad 1864)

Pismo o razvitku zastave Prve bosanske pukovnije

Fuad paši:

Ranije je u opširnom podnesku prikazano, kako je čitanjem carskog fermana ustrojen u carskoj vojarni u Sarajevu prvi bataljon prve bosanske pukovnije. Da se zastava preda na što svečaniji način potrebno je bilo da ostanem u Sarajevu, dok ne stigne zastava, a i general Salih paša ostao je također ovdje.

Kratkim službenim podneskom izvješteno je kako je ova zastava predana. Sada ću Vam opširno pisati o gornjoj stvari, iako znam da to nije umjesno, jer je Vaša Visost zaokupljena prečim državnim poslovima. Sada broji prva bosanska pukovnija četiri do pet hiljada redovnih vojnika, bez rezerve, koji se imaju smatrati kao rasadnik bosanske vojske. Znam da je vaša bujna mašta stvorila i ovaj lijepi oblik ove zastave, zato hoću da Vas uvedem u ovaj rasadnik, koji bi se mogao prispodobiti Vašoj lijepo uređenoj bašči na obali morskoj. Pošto je nedavno ustrojen prvi bataljon prve pukovnije, kojoj se ima predati zastava kao carski poklon Bosni, zastavu je imao da primi Talia tabor, ali dok je zastava stigla, bosanski je bataljon bio tako uvježban da je mogao defilirati pri predaji zastave, to sam je ja sam predao bosanskom bataljonu.

Bošnjaci su se ovoj časti tako veselili da su se i dan i noć vježbali za ovu svečanost, dapače kad bi koji izvježbani vojnik pošao u čaršiju, pridružila bi mu se po dva nova Bošnjaka i stupajući na vojničku išli su s njime, dok se ne bi opet povratili u vojarnu. Nijesu se zadovoljavali samo dnevnom vježbom, no su se dobrovoljno vježbah noću u kasarni. Mi smo odredili Talia taboru da vježbanje ograniči samo na defiliranje, a kasnije da ih uvježba u drugim vojničkim vježbama. Za mjesec dana izvježbali su novaci one vježbe što su se od njih iziskivale. U to vrijeme sastavljen je i jedan bosanski marš, koji u bosanskom jeziku glasi: "Hajde, hajde pod bajrak". Zamolio sam kapetana muzike Fuadagu da ovaj marš uglazbi i da se na dan predaje pjeva i svira. Budući je Fuadaga vrlo sposoban čovjek i vješt bosanskim melodijama, to ga je odmah uglazbio u duhu bosanske melodije i uvježbao muzikante, da su ga uz glazbu tako jednoglasno i složno pjevali kao iz jednog grla. Zastava je prispjela u Sarajevo u srijedu 20. rebi-ul-ahara (21. rujna). Od konaka od carske vojarne na Atmejdanu nosio je Salih paša zamotanu zastavu u jednoj bošči, privinuvši je na prsa. Bio je u svečanoj uniformi, a pratili su ga časnici, vojni i civilni doglavnici. Atmejdan je bio pun svjetine. S jedne strane Atmejdana stajalo je nekoliko carskih vojnika u paradi i na pozdravu. Obližnje kuće bile su pune ženskinja, čak su i krovovi bili načičkani djevojkama kao perivoji cvijećem.

Salih paša je ušao u vojarnu i pričvrstio zastavu na stijeg, a onda se povratio među nas. Sada je carska muzika zasvirala pomenuti marš, a muzikanti su gromkim glasom zapjevali: "Hajde, hajde pod bajrak", tako, "kao da će se prolomiti mejdan, što nas je sviju čudom začudilo. Tada su Bošnjaci pod oružjem novoga sistema ponosno defilirali s jednog kraja mejdana na drugi. Ovi su vojnici bili tako uvježbani da bi onaj ko ih nije poznavao i izdaleka gledajući ih mislio, da je to Talia tabor. Bosanci prvaci, age i bezi, koji su stajali kod nas, prepirali su se, te su jedni govorili: "Ovo su naši sinovi", drugi opet govorahu: "Ovo su šarže", a treći opet "Ne, Boga mi ovo je naša vojska! Ne vidite li da komandiraju časnici bosanskog bataljona i da se bosanski razgovaraju"?! U tom je dospio prednji dio povorke na kraj mejdana, na zapovijed se zaustavio i u redu ostao.

Potpisani se okrenuo prisutnim bosanskim prvacima i rekao: "Bošnjaci, eto vidjeste prvi bosanski bataljon, rezultat jednomjesečne vježbe!" Ova moja primjedba tako je djelovala na prisutne bosanske prvake da su neki tako plakali, da su im suze tekle niz bradu. Tada je komandant pukovnije sa svojim časnicima pristupio k nama da primi zastavu. Potpisani, držeći zastavu, izrekao je ovaj govor:

"Gazije Bošnjaci, ovo je zastava prve bosanske pukovnije, ovo Vam je prvi carski poklon Bosni i velika počast za prvu pukovniju! Dužnost je svih Bošnjaka da čuvaju čast ove zastave. Naša pukovnija još nije potpuna, zato ću predati ovu zastavu prvom bataljonu. Časnici i vojnici prvog bataljona! Vas ide hvala, jer su istom trideset i nekolika dana kako je čitanjem carskog fermana ustrojena prva bosanska pukovnija, a vi ste za ovo kratko vrijeme podučili toliko koliko je potrebno za ovaj svečani momenat. Istina, dosta ste truda uložili, ali ste i obraz osvijetlali. Ne sumnjam da ćete zajedno sa vašim drugovima znati čuvati čast ove carske zastave, jer njena čast, čast je vjere, čast sultana i čast države i Vi se danas obavezujete da ćete to činiti. A kako ćete čuvati njenu čast? Mislite li ju pohraniti na sigurno mjesto, da po njoj ne pada prah? Ne, prah, blato i rupe od puščanih zrna njenoj časti neće nauditi, dapače ona će biti časnija, što ju više izrešetaju puščana zrna. Njena, bi čast onda bila pogažena, kada bi pala u šake neprijatelja ili kad bi se pred njima morala pognuti. Znam da ćete vi prije svoje živote žrtvovati no ćete dopustiti da se to dogodi. I uzmite ovaj carski amanet!" - rekavši im, predadoh zastavu. Na to je vojni imam učinio vrlo lijepu dovu, a sa grada ispaljen je dvadeset i jedan hitac. (...)

Bihać, 5. džumad-el-ula 1281.
Ahmed Dževdet

1281. 20. rebi-ul-evvela
(23. kolovoza 1864)

Pismo o putovanju po Bosni i ustrojstva Prvog bosanskog bataljona

Fuad paši:

Na temelju Vaše naredbe, što se tiče moga rada u pogledu inspiciranja i drugih zvaničnih poslova, pisao sam Vam više puta službeno. Kako Vam je poznato, da meni nije dosadno pisati i obzirom na Vašu dobrotu prema meni, slobodan sam da Vam pišem i privatno. Molim Vas da ovo pismo pročitate kod limunluka u Vašoj kancelariji. Moj gospodine! Pokrajina Bosna je u Osmanlijskoj Državi jedan lijep vrt, a grad Sarajevo je onaj dio toga vrta gdje uživanje postiže vrhunac. Ako je zbilja postojao Irem, to bi se za nj moglo reći, da ga je stvorio ljudski um; što se pak tiče ovog vrta, ovo je najukusnija tvorevina Božja. Sarajevo je osmanlijski ponos, jer su ga oni sagradili. Blagopokojni veliki sultan Fatih Mehmed II. dao je ovdje najprije sagraditi dvor, oko koga su kasnije sagrađeni hanovi, dućani, kuće i vile i tako se razvijao ovaj lijepi grad. Na mjestu, gdje je Fatih sagradio dvor, stoji današnja vojarna. Zrak je u Sarajevu tako dobar da čovjek u njemu ne osjeća apsolutno ništa neugodno, nego naprotiv, mjesto jutarnjeg mahmurluka čovjek se osjeća svjež i krepak, i čim se probudi, odmah ostavlja postelju. Na svakom dahu osjećaš kako kisik godi ljudskom životu. Izgleda da je ovaj grad zato da daje zrak, kojim se produljuje život.

Ovdje je najljepše vrijeme u proljeće. Ovo nas vrijeme potsjeća na proljetne beharom kićene dane Bospora. Sarajevo leži dosta visoko. Kroz sredinu Sarajeva teče rijeka, u kojoj ima pastrve (elebaluk). Ove vrsti ribe ima samo u studenim vodama, a naročito na ušću potoka, koji utječu u rijeke. Ne sjećam se nijednog grada, pa ni sela, u kome se ova vrst ribe nalazi. Voda ove rijeke odviše je čista i bistra, a ne onako mutna kao u Dombovici, što teče kroz Bukurešt. Tri sata od Sarajeva, pošto pređe kroz lijepo i prostrano polje, salijeva se u Bosnu. Izvor joj izgleda kao malo i duboko jezero, u kome je voda tako bistra da se iz daleka vidi kako se ribe praćakaju, koje su osjetljivo veće od pastrva u drugim vodama, a onda su ljepše i ukusnije, pa se mogu takmiti sa bosporskim luferom. Rijeka Bosna i njena okolina ne da se perom opisati. Držim da kist najboljeg umjetnika ne bi mogao naslikati krasote ovih krajeva. S obje strane ove rijeke vide se lijepa sela, uređeni čifluci, krasne zelene livade i rodne bašče. Uz

to su visoka brda, obrasla gustom šumom, a svojim vrhovima paraju oblake. Ovi su krajevi vrlo plodni.

Da se ne čeka s organizacijom vojske dok stigne ferman, 18. zilhidžeta (25. maja 1804.) krenuo sam pljevaljskim putem i stigoh u Sjenicu. Stanje sam u novopazarskom sandžaku izvidio, pregledao, riješio i uredio neka sporna pitanja, a onda sam se povratio i dođoh u Višegrad. Prešao sam preko mosta Mehmed-paše Sokolovića i prošavši Srebrenicu i Vlasenicu stigoh u Donju Tuzlu, centralno mjesto zvorničkog okružja. Spomenuti je most najveće djelo što su ga sagradile Osmanlije u ovim krajevima. Rijeka je Drina duboka, a ovdje sasvim brza, te se čovjek upravo snebiva, da se ovako velik most može održati. Neki Bosanci imaju na vratu izraslinu koju oni zovu guša. Te su guše najviše kod Srebreničana. Tamo nema nikoga bez guše. Onoga koji nema guše, drže Srebreničani za tjelesno nesavršena čovjeka.

U Srebrenici se pripovijeda, da je onamo došao jedan mladić iz Sarajeva i po običaju ove provincije ašikovao s djevojkama. Tom je prilikom pozvala neka žena svoju kćer, da vidi lijepa i pristala momka, a djevojka je majci odgovorila: "Jest, ali nema guše". I nije se htjela razgovarati s tim mladićem. Pogledajte, kako je čovjek bezobziran i u se zaljubljene i u kolikoj je mjeri odana životinja svojim običajima. Sam sebe voli i običaje svoga naroda, mada su ružni, vidi kao lijepe, pa i svoje vidljive mane drži za ljepotu, dok tuđe ljepote i vrline drži ružnim. Tome čovjek treba da se čudi. Putem kroz vlasenički kotar vidio sam krasnih dolina. S jedne su strane kao zamurlut zeleni pašnjaci, a s druge velike zelene šume. Tako putujući kroz ove krajeve stigosmo na podnožje jednog brda. To je brdo crveno, koliko možeš okom pregledati, kao da ga je mlada Venera prekrila svojim duvakom, ili da je Suhejli Jemani prosula s prsiju svoj dragocjeni nakit. Razgledajući ove prirodne krasote, bude se u čovjeku, koji ima malo širi pogled, čudni osjećaji i zanosi se. Na naše ugodno iznenađenje opazismo da su divlje jagode pokrile ovo brdo. Sa mnom u društvu bilo je oko sto ljudi. Svi smo brali i jeli jagode, ali se nije poznalo, kao da ni jedna otrgnuta nije. Da do mraka stignemo na konak, ostavismo ovaj krasni jagodnjak i nastavismo svoj put. Ove jagode nijesu zaprašene i uvele kao one u bašči oko Vaše kuće, nego su čiste, jedre i sočne tako, da svako zrno sliči rubinu šipkove boje.

Na ovome bih mjestu želio raspravljati o životu u gradu i selu, isporediti civilizovan svijet sa seoskim i izreći o tome svoj sud, ali se bojim zaći u tu raspravu, jer bi me to daleko odvelo, pa bi onda bio izvrgnut Ćamilbegovim napadajima. Ali ne sustežem se ovo istaknuti, baš u namjeri da mu se saopći. Dok on grize brkove i misli da li će kupiti zejtin milanski ili tršćanski, dotle mi ovdje svaki dan mastimo jelo mladim maslom, koje je istom izvađeno iz stapa. Da ne duljim dalje, stigli smo u Tuzlu. Tu smo ostali neko vrijeme i inspicirao sam cijelo zvorničko okružje. Odavle krenusmo dalje. Prešavši rijeku Bosnu prošli smo kroz Tešanj, koji spada u banjalučko okružje, a onda brodskom cestom prođosmo kroz Zenicu, koja spada travničkom okružju i koncem sefera 1281 (početkom srpnja 1864) stigosmo u Kiseljak.

Brodska cesta ide od Sarajeva do Broda, savske skele. To je trgovački put, koji je lijepo uređen, te je na njem uvijek do 250 teretnih kola u prometu. Ne da se poreći i nastojanje Vali paše oko uređenja ovog puta. Na više mjesta ide ova cesta tik same Bosne, a negdje se i udaljuje od njene obale. Na ovoj cesti ima mnogo lijepo uređenih hanova, koji su sat daleko jedan od drugoga. Hanovi nijesu ruševine kao na drugim mjestima. Svaki je han vlasništvo kojeg zemljoposjednika. U ovim se hanovima može svega naći. U njima troše vlasnici sav prihod sa svojih imanja oko hana. Sobe su čiste, a postelje lijepe. Ovdje nema *a la franca* postelja, koje bi se čovjek morao bojati. Za skorpijone se ovdje ne zna; zmije poznaju, ali se slabo viđaju. Vlasnici hanova izlaze ljeti na svoje čifluke, sobom poslove nadgledaju i putnike lijepo ugošćuju. Ovom prilikom dolaze ovamo i mnoge djevojke iz Sarajeva, koje su vrlo vješte u razgovoru. S prolaznicima se vrlo rado razgovaraju i pjevaju krasne pjesme u svome jeziku. Stranci, gledajući ove djevojke, kako otkrivene idu i (slobodno se upušćaju u razgovor s muškarcima, misle da su na Šosa ulici u Bukureštu, gdje se trguje sa ženskinjem, ali se varaju. Ove djevojke imaju nešto, što su naslijedile od svojih starih, a Bukureštanke toga nemaju, a to je čast i poštenje. Što god rečeš ovim djevojkama, one ti pristojno odgovore, a u intimne odnose možeš s njima stupiti samo posredovanjem kadije odnosno imama po hanefijskom obredu.

Kiseljak je vrlo ubavo mjesto na Brodskoj cesti, 7-8 sati daleko od Sarajeva. U njemu i okolini ima vrlo lijepih hanova. Prije mene došao je ovamo Vali-paša s nekoliko uglednih ljudi, te sam se s njima ovdje sastao. Ovdje sam vidio čudnu mješavinu svijeta, koji je ovamo došao da pije ovu vrlo ljekovitu vodu. Ovamo dolazi ljeti svijet sa svih strana, pa čak i iz Austrije. Ranim jutrom možeš vidjeti Bošnjake u čalmama i dugim fesovima, popove u raznim mantijama, Austrijance u šeširima i druge razne nošnje kako u ruci drže tas i iz njeg piju kiselu ovdu, a onda se mirno i dostojanstveno šeću po perivoju. I mi smo se među njih umiješali i kušali ovu ljekovitu vodu. Voda je kisela i ima puno plina pomoću koga izlazi iz zemlje kao vodoskok. Ovu vodu pije svijet u velikoj mjeri iz tasova, lijevaju je u boce i šalju čak u Austriju. Ova je voda vrlo dobro sredstvo za otvor. Ali čudno je što svako drugo sredstvo za otvor slabi stomak i crijeva, dok ova voda uprav protivno djeluje. Ona jača stomak i povećava apetit. Ranim jutrom napije se čovjek ove vode do mile volje i popije bijelu kafu, s osobitim apetitom ruča, a onda jedva dočeka večeru. Zainteresovalo me je da ova voda ima dva oprečna svojstva: otvaranje i hranjivost, te sam za to pitao jednog liječnika. Ovaj mi odgovori da ova voda nije još tačno analizirana, te se i ta tajna još ne zna, ali svakako u njoj ima magnezija i željeza. Kratko rečeno, ovo je krasna i prokušana ljekovita voda. Kao što zimi idu ljudi iz Carigrada u tople krajeve Italije, trebalo bi još više ovamo dolaziti za ljetne sezone. To ne bi bilo ni teško: Dunavom i Savom do Broda, a onda ovamo kolima. Gospodine, dosta je idile, a sad malo i o poslu.

Nakon što smo nekoliko dana proživali na Kiseljaku, početkom rebi-ul-evvela (oko 20. srpnja) dođosmo u Sarajevo. U Sarajevu smo saznali da general Salih paša dolazi s fermanom, te smo odmah odredili komisiju, koja će pregledati knjige rođenih. Ovom smo prilikom ispitali i raspoloženje sarajevskih mladića prema vojništvu i uvjerili smo se, da je isto kao pred tri - četiri mjeseca i da nije ništa jenjalo. Da se uzvišeni ferman dočeka, poslali smo u susret kumpaniju konjanika. Pozvali smo u Sarajevo prvake iz raznih mjesta Bosne, Hercegovine i Novopazarskog sandžaka. Pozivu su se odazvali, a oni koji nijesu došli ispričali su se i poslali sinove da se upišu u vojsku. Kada smo tačno znali da će Salih paša stići u Sarajevo 14. rebi-ul-evvela (6. rujna), postavili smo čadore na jednom vrlo lijepom mjestu tri četvrt sata udaljenu od Sarajeva. Mi smo otišli onamo sa svim zvaničnicima u uniformi. Poslali smo još dvije kumapnije vojnika u susret. Pošto smo onamo otišli, stigao je i Salih paša i odsio u čador, koji je za nj još prije bio priređen.

Budući da je previšnji ferman nekoliko mjeseci zakasnio, to su se počele širiti lažne glasine, koje su proturali neki agenti na našoj granici. Od onih naših činovnika, koji službuju na granici, otišao je jedan na liječenje u Austriju, a slučajno je valija iznajmio kuću Zagradom, i to samo radi

promjene zraka. To su oboje dovodili neki u vezu s glasinama o komešanju u Krajini. Salih paša je čuo, još putujući Dunavom i Savom, da je u Bosni buna. Sve su ove glasine proturali stranci, koji ne žele da se u Bosni zavede red. Doduše se u Bosni opažala neka uzrujanost, koja se ne može zvati bunom, a prouzročila ju je promjena prilika, te je ono napeto stanje prirodno, jer Bosna preživljuje prelaz iz staroga doba u novo. Sve što ima na srijedi jest to da je u dušama nekih ljudi zavladao strah bojeći se da ne nastane nepovoljno stanje, jer iz iskustva znaju da je nekoliko puta popis vojske prouzročio bunu.

Taj je dan izašlo nekoliko hiljada ljudi pješke i na konjima izvan grada, da vide bataljon što je sa Salih pašom došao. Pošto nijesu neki odličniji ljudi izašli sa građanima na doček, mnoge je to bacilo u brigu, jer su držali da je bolest, kojom se ispričaše, izmišljena. Na licu onih prvaka, koji su izašli na doček, mogao si vidjeti kao da su pošli zubaru da vade zube i kad su došli na lice mjesta, pokajali se. Slučajno se desilo da je deset dana bilo vrlo rđavo vrijeme u Sarajevu, a nebo mutno. Toplomjer pao na 5° ispod nule, a obližnja brda prekrio snijeg. I upravo ovaj dan počelo vedriti od one strane, s koje vodi put iz Broda u Sarajevo, zrak se počeo rastapati, a nebo vedriti, kao da je svjetlost uzvišenog fermana rastjerala guste oblake i tmine. U času kad je Salih paša odsio u svoj čador, nebo je bilo posve čisto i vedro. Mnogi je svijet držao ovo kao dobar znak s Božje strane. Da rastjeram oblake, koji su se okupili u glavama nekih ljudi i raspoložim sakupljenu svjetinu, odlučio sam se progovoriti narodu. Kada se Vali paša sa ostalim činovništvom i prvacima uspeo na jedno poviše mjesto pred čadorom i Salih paša stade uz nas držeći ferman na prsima i čuvajući ga kao dušu svoju. Hiljade ljudi okupi se oko nas i sve upiraše svoje poglede k nama i očekivaše našu riječ. Ovdje donosim govor, koji sam tom zgodom izrekao.

Govor:

Ovdje sakupljeni prvaci jezgra su cijele Bosne i Hercegovine, pa moj govor, što sam ga izrekao, tiče se cijelog bosanskohercegovačkog naroda. Govor glasi: "Oni koji poznaju povijest znaju da je Bosna dala državi i narodu veliki broj ljudi, koji su vrlo zaslužni po narod i državu. Sve do u zadnje doba bilo je znamenitih Bošnjaka na svakom polju. Među velikim vezirima zauzima jedno od prvih mjesta, dapače prvo mjesto, Mehmed-paša Sokolović. Jedno od velikih njegovih djela svakako je višegradski most, koji se sada u zdravlju Njegova Veličanstva popravlja. U skoroj prošlosti velike je usluge učinio Osmanlijskoj Državi Džezar Ahmed paša, koji je također bio Bošnjak. Ukratko rečeno, Bošnjaci su davali kroz 3-4 vijeka zaslugom svoga poštenja glasovite i vrijedne državnike. Ali od nazad kojih 40-50 godina pojavila se u vama neka vrst mlitavosti. Ako tome tražimo uzroke, možemo ih naći. Da li su Bošnjaci izgubili krasne osobine i vrline svojih pređa, koje su od prije imali? Ne! Pošto su Bošnjaci moji vrlo bliski zemljaci, poznavao sam njihovu narav i volio sam ih još i prije. Već je više od godine dana kako boravim u ovim krajevima kao mufetiš, te sam imao dovoljno prilike osvjedočiti se da ovaj svijet nije promijenio svoja bitna svojstva i lijepu narav. Ja sam po zanimanju historik, pa mi je poznatija prošlost vaše države nego vama, a pošto se moja služba sastoji u inspiciranju ovih krajeva, to mislim da sam i sadašnje vaše stanje točno proučio i da vas bolje poznajem no vi sami sebe. I da sam došao u drugom svojstvu među vas, ne bih vas mogao upoznati i proučiti u ovoj mjeri. Budući su kuće po vašim selima raštrkane po brdima, to se može reći da ovdje uopće nema zločina, ubojstava, obeščašćenja i sličnih, koji ne dolikuju čovjeku kad se još usporede s drugim krajevima. Već samo to dovoljan je dokaz kako lijepu narav posjeduje ovo stanovništvo.

Vi ste unuci i zaista dostojni nasljednici onih Bošnjaka koji su živjeli pred tri-četiri vijeka. Ali s promjenom vremena i prilika, i samim načinom uprave, nastale su ovdje među stanovništvom također neke promjene i anomalije, te vi danas sličite knjizi čije su korice pokvarene, dok je sadržaj ostao isti na zdravu i čistu papiru. Valja samo promijeniti korice, pa će opet biti knjiga kao i prije. Te su korice ovaj uzvišeni ferman! Mome službovanju među vama primiče se kraj i približuje se vrijeme da se s vama rastajem i odlazim. Ja sam s vama vrlo zadovoljan i ponosim se time što se s vama rastajem baš u onom času, kad se izvršava jedan vrlo sretan i koristan čin, a to je izvršavanje uzvišenih naloga ovog previšnjeg fermana. Ovaj je veliki i slavni ferman za Bosnu Sunce, koje se istom rađa, a njegova svjetlost jesu trake naklonosti njegova veličanstva, našeg uzvišenog vladara. Ako Bog da, vi ćete moje navode posvjedočiti i čim se ferman pročita, doznaćete u kolikoj je mjeri naklonjena milost Njegova Veličanstva spram vas. Osoba koja je donijela ovaj uzvišeni ferman zove se Salih, a to znači dobar čovjek, pa se i po tome možemo nadati dobru. Ja sam uvjeren da će potomstvo blagosivljati sve one koji su sudjelovali u ovome poslu. Ja se danas smatram sretnim, jer sam i ja u ovome poslu sudjelovao". Pošto većina prisutnih Bošnjaka nije razumjela turski, to je predsjednik zemaljskog vijeća Abdullah efendija Uzunić svojim gromkim glasom izrekao govor na njihovu jeziku. Kao odgovor od njihove strane rečeno je ovo:

"Gospodine, narod kaže da mi ne tvrdimo i ne kažemo da smo dostojni hvale u onoj mjeri kako vi rekoste, ali smo vam svi zahvalni što o nama tako mislite. Primijetiti nam je samo to da iskvarenje korica i njihov popravak ne ovisi o nama, to je stvar knjigovešca". Kad je ovo rekao, svi smo se morali nasmijati. U ovome općem raspoloženju naređeno je pukovniji da maršira. Od jednog do drugog kraja pukovnije bilo je podosta puta. S jednom ovakovom pukovnijom ušli smo u grad i uzvišeni ferman donesen je u konak. Dva dana kasnije, tj. 17. rebi-ul-evvela, u subotu, pročitao je Vali-paša previšnji ferman na Atmejdanu pred vojarnom. Cijeli je mejdan bio pun svijeta. Pred sakupljenom sam publikom izrekao ovaj govor:

"Nije potrebno govoriti o Bošnjacima junacima u raznim ratovima, jer o tome govori povijest. To je svuda poznata i utvrđena činjenica. Manjkala im je samo vojnička vježba. Evo se sada pročitao ferman, kojim se Bošnjacima otvara i taj put. Današnjim danom počima za stalno novo doba u povijesti Bosne i Hercegovine. Da je vježba potrebna može se dokazati i šeriatskim dokazima, to shvaća zdravi razum, a i iskustvo potvrđuje. Dobar dio ovdje prisutnih dobro znade kako je potrebna i korisna vježba i regularna vojska, a među Hercegovcima ih je vrlo malo koji to ne znaju. Osobito dobro znade mostarski muftija, koji je bio do zadnjeg dana rata zajedno s Derviš pašom, pa je vidio šta je regularna vojska. I sa šeriatskog gledišta može se dati dovoljno razjašnjenje.

Nakon ovoga moga govora rastumačio je mostarski muftija ovaj ajet: ***In- nallahe juhibuliezine jukatilune fi sebilihi saffen ke ennehum bunjanun mersus.*** Ovom je prilikom lijepo ocrtao korist vježbe i skupnog marširanja vojske. Iza svega ovoga je travnički muftija Derviš efendija izrekao dovu iskreno i pod derviški način, a i sarajevski muftija rekao je jezgrovitu dovu. Kad su muftije svršile svoje dove i prije nego se prekinuo glas iskrenih amina, što se razlijegahu iz grla toliko hiljada ljudi, uskliknuše vojnici (pješaci i konjanici, koji su stajali u redovima: padišahun čokjaša! (živio car!). Ovo je još više oduševilo Bošnjake. (...)

Sarajevo, 20. rebi-ul-evvela 1281.h
Ahmed Dževdet

Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela*, Knjiga IV, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991, 339. s.

Dr. August Heimera

Kroz Bosnu i Hercegovinu

ilustrirani historijski, geografski i etnografski opis

Priredio i preveo sa švedskog: **Izet Muratspahić**

Godine 2002. saznao sam za dotad nepoznati putopis o Bosni i Hercegovini koji je napisao geolog iz Lunda dr. August Heimer (1863-1930). On je u avgustu i septembru davne 1903. godine u sklopu internacionalne geološke ekskurzije koju je organizirala Austro-Ugarska proputovao kroz BiH od Brčkog do Jadranskog mora, a svoja zapažanja objavio godinu dana kasnije u knjizi pod naslovom "Genom Bosnien och Hercegovina" (*Kroz Bosnu i Hercegovinu*). Putopis je bio nepoznat i postoji samo par primjeraka u Švedskoj.

Budući da mi se knjiga učinila veoma zanimljivom, pošto predstavlja viđenje naše zemlje okom jednog Šveđanina prije cijelog vijeka, preveo sam je na bosanski jezik i objavio 2004. godine kao jubilarno izdanje - *100 godina poslije* njenog izdanja na švedskom jeziku.

Radi se o vrlo interesantnom svjedočenju švedskog geologa dr. Augusta Heimera koji je na vrlo slikovit i prijemčiv način predstavio BiH u svim segmentima njenog života: od običaja, kulture, privrednog života, narodnih nošnji, do izgleda njenih gradova i jedinstvenih prirodnih ljepota.

O bosanskim muslimanima

Musliman, po prirodi naklonjen kontemplativnom načinu života, veliki je prijatelj prirode i posjeduje sposobnost da također i u nabijenom uličnom metežu nađe mjesto s kojeg se ima sjajan pogled, pa poslije toga određuje plac kuće koju misli graditi. Pokoravajući se religioznom običaju, koji zabranjuje ženi da se pokazuje pred stranim pogledima, on dijeli kuću u dva dijela: haremluk, ženski odjel, zatvoren za svakog stranca, i selamluk, domaćinov stan (muški odjel, ali i odjel gdje se gosti primaju op. prev.). Za učesnike naše ekskurzije otvarali su muslimani u više sela i gradova svoje selamluke, nakon što su žene prvo bivale obaviještene o posjeti i stigle se povući. Međutim, dame koje su učestvovale u ekskurziji, dobile su pristup i u haremluke.

U močnijim porodicama izvedena je dvodijelnost na takav način da jedna posebna zgrada duž ulice čini selamluk, a jedna iza postavljena, i od prve razdvojena zidom, haremluk. Natkrivena drvena staza povezuje oba odjela međusobno. Ako čovjek nije imao sredstava da gradi tako bogato, morao je u istoj kući napraviti oboje, haremluk i selamluk, te je tada obično gradio jedan zid duž ulice, pa je i na taj način opet sve što se događalo u kući i okolnoj avliji bilo van domašaja radoznalih pogleda.

Kroz vrata, postavljena na sredini dugačke strane, ulazi se unutra u jedan prolaz na čijim stranama se nalaze dvije prostorije: kuhinja i magaza. Ova druga je građena tako da je potpuno zaštićena od požara, pa se tamo nose pri požaru sve skupocijenosti i prava je rijetkost da magaza nekad nije ispunila svoju svrhu. Za vrijeme oštrih zima porodica ima običaj boraviti u tom prizemlju, gdje debeli zidovi, mali prozori i vrata, nizak plafon i kaljeva peć sprečavaju hladnoću. U proljeće, kada sunce sa svojim toplim zrakama ponovo preuzme vladavinu, preseljavaju se gore na sprat koji ima tanke zidove i čiji skoro neprekinuti red prozora posvuda upušta zrak i svjetlost.

Uređenje soba stana jednako je originalno kao i svrsishodno. Od pokretnog namještaja bosanski musliman posjeduje malo. Ne uzimajući u obzir posuđe (servise), čine ga određen broj često skupocjenih ćilima koji pokrivaju svaki palac poda, posteljina i nekoliko izrezbarenih škrinja. Zidovi u prvoj i najvećoj sobi ukrašeni su satom, ogledalom, nekolicinom levhi (slike sa citatima iz Kur'ana) i oružjem raznih vrsta, koje predstavlja vlasnikov ponos. Ostali namještaj je u skladu sa sobnom arhitekturom i s njom se stapa u jednu ugodnu domaću cjelinu.

Plafon, obično od drveta, bogato je ukrašen slikama i rezbarijama. U sredini se nalazi šestougla ili osmougla rozeta opremljena s jednim umješnim pozlaćenim metalnim dugmetom. Bogato izrezbareni zidni ormar (dolaf), koji doseže čak do plafona i zauzima cijeli jedan zid, daje toj inače jednostavnoj sobi bogato obilježje. Kraj zida najbližeg ormaru stoji kaljeva peć, a pored nje se nalaze vrata koja vode do banjice, jedne male prostorije namijenjene

za ritualna pranja tijela. Duž ostala oba zida, koji su bijelo okrečeni, pruža se dug divan (minder), koji je napravljen od drvenih klupa, prekrivenih madracima, perinama i prekrivačima za krevete. Prozori u haremluku su opskrbljeni sa čestim drvenim ili gipsanim rešetkama (mušepcima), bogato ornamentiranim i šarenoliko glaziranim slijepim oknima, koja sprečavaju svaki pogled unutra.

Ova, gore opisana izuzetno praktična velika soba, predstavlja kako primaću, tako i sobu za objedovanje, te spavaću sobu. Gost kojem je odobren ulaz sjeda na divan. Obrok se servira na velikoj okrugloj bakarnoj tepsiji (demirliji) koja stoji na jednom malom stolu (peškunu), oko kojeg svi koji će objedovati kleknu na koljena. Uveče se uzimaju madrace i perine iz njihove ostave i prostiru po podu. Na taj način jedna jedina soba je dovoljna za dnevne životne zahtjeve.

Poligamija je dozvoljena, ali u stvarnosti jedva da egzistira. Pretpostavlja se da ima jedva tuce muslimana u Bosni koji posjeduju više od jedne žene, a gdje je to i slučaj, moralo se osnovati posebno domaćinstvo za svaku suprugu. To uzrokuje izdatke, te je zato čovjeku možda i više nego dosta jedna žena. U kući nisu upravljanje i grdnje ženi nikako nepoznati. Najčešće je udata žena veoma vrijedna i kućnica, a one muslimanke koje odrijemaju svoj dan na svilenim jastucima, piju šerbe, puše cigarete i provode život u besposlenom "dolce far niente" su rjeđe nego kod nas supruge, koje se ne trebaju brinuti o svom domaćinstvu nego se samo baviti svojim zadovoljstvom i osobnom toaletom. Muslimanke u Bosni manje su povlaštene nego njihove evropske sestre, budući da nemaju pozorišta ili koncerata da posjećuju. One uglavnom ne dobijaju nikakve društvene zabave. Jedino uzajamne posjete ili izleti na lijepa prirodna mjesta u okolini, gdje se tada održava teferič (piknik), čine prekid jednoličnosti njihovog života. Ali, nešto što se mora pohvaliti kod bosanskih muslimanki je njihov osjećaj reda, radinost, njihovo umijeće u ručnoj radinosti, posebno vezovima, i – posljednje, ali ne i manje važno – uzoran odgoj koji pružaju svojoj djeci. Više učtivije i odgojenije djece nego te muslimanske – a to važi u glavnini, također, i za kršćansku bosansku djecu – ne može čovjek naći u nekoj zemlji. Bezuvjetna poslušnost, respekt i poštovanje prema roditeljima je jedna od prvih i najplemenitijih zapovijedi; onaj koji ih prekrši bude isključen iz svakog društva. Školsko obrazovanje je relativno još rijetkost, ali srčano i duševno obrazovanje sreće su svugdje i čini se da je u tom smjeru islam izvršio vrlo odgojnu aktivnost.

Obično se u Evropi – kad se na Balkanskom poluotoku priča o Evropi misli se uvijek na zemlje smještene sjeverno od Dunava i Save – imaju skroz pogrešne predodžbe o muslimanskom unutrašnjem životu. Radije se slušaju opisivanja turista koji su ili površno ili nisu nikako vidjeli ono što opisuju i koji uljepšavaju svoje pričanje s avanturama koje nikad nisu doživjeli, nego oni koji stvarno poznaju prilike. Moraju se, zapravo, lišiti muslimanske zemlje i njihovi stanovnici jednog dijela onog nimbusa koji ih je dosad okruživao i bez daljnjeg kazati nam da su Muhamedovi ispovjednici u Bosni i Hercegovini, usprkos poligamiji, unatoč izolaciji žena i drugom, meso našeg mesa, te da čovjek kod njih nalazi najviše ono što karakterizira naš narodni život. Jedino im jedan veliki dio poroka nedostaje, ali to valjda nije neka greška.

Ulomak iz izdanja "Drine",
Uppsala, 2004.

Eduard Loidolt

Piše: **Ibrahim Krzović**

Tokom tri godine boravka u Bosni i Hercegovini, od septembra 1879. do septembra 1882., oficir austro-ugarske vojske Eduard Loidolt, tada poručnik po činu, naslikao je 136 akvarela malog formata koji su postali vlasništvo gospodina Hery Schaefena, bankara i kolekcionara u Zürichu.[1] Već u prvom susretu s ovom zbirkom akvarela stiče se dojam da je oficir i slikar Eduard Loidolt pokazao široko interesovanje za različite teme i motive tadašnje bosanske zbilje.

Pošto je većinu svojih akvarela signirao, datirao, a neke i šire opisao, njegova zbirka akvarela mogla bi se posmatrati i pratiti na dva načina: hronološkim redom, što bi omogućilo da pratimo njegovo kretanje i boravak po mjestima ili po tematskim cjelinama. Iz raspoloživih podataka vidi se da je Eduard Loidolt došao u Sarajevo nakon završene Škole za kadete u Beču septembra 1879. i bio raspoređen u komandu 1. schlesisches Infanterie Regiment. Izgleda da Eduard Loidolt nije odmah po dolasku počeo slikati akvarele, jer u sačuvanoj zbirci prvi datirani akvarel nastao je 24. aprila 1880. godine. Sudeći opet po signaturama, najduže je boravio u Sarajevu, gdje je nastao najveći broj akvarela inspirisanih nekim motivom ovog lijepog grada i njegove okoline.

Za vrijeme kraćih ili dužih logorovanja i vojnih ekspedicija u planinskim predjelima jugoistočne Bosne, nekad i u teškim vremenskim uslovima i opasnostima, Loidolt je slikao male akvarele nastojeći zahvatiti široke planinske vedute. Tako je za relativno kratkog boravka u Bosni i obavljajući svoje časničke dužnosti, Loidolt napravio do tada najveću zbirku akvarela o Bosni, predstavljajući najširu i najraznovrsniju sliku Bosne, njenih krajolika, gradskih veduta, ljudskih likova i svakidašnjih scena. Stoga ova zbirka predstavlja dragocjeno vrelo podataka, kako za historičare umjetnosti, tako i za etnologe i druge istraživače kulturne historije.

Eduard Loidolt nije bio prvi slikar stranac u Bosni i Hercegovini. Bosnom su proputovali, ili u njoj kraće boravili, mnogi putnici počev od Benedikta Kuripešića koji je, putujući u delegaciji njemačkog cara početkom 16. stoljeća za Istanbul, u svom putopisu objavio nekoliko grafika bosanskih gradova - pa sve do arheologa Arthura Evansa i njegovog brata Louisa, koji su proputovali Bosnom za vrijeme Hercegovačkog ustanka 1875. - 1878. bilježeći svoja opažanja i perom i crtežom.

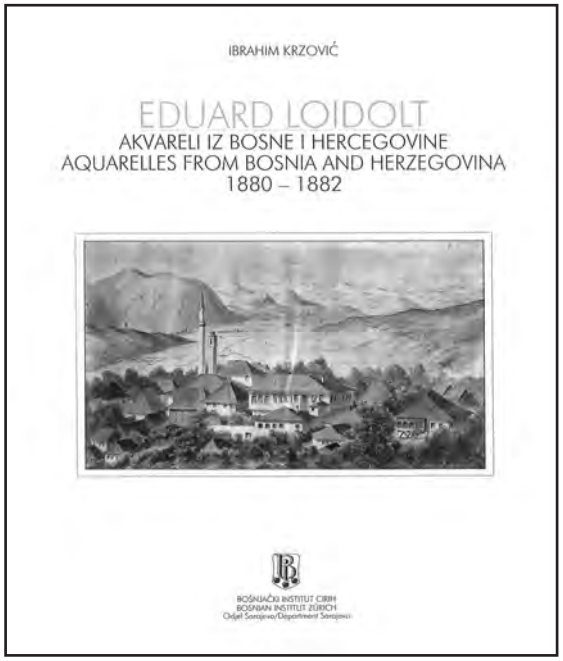

Prije austro-ugarske okupacije Bosne, kojom su uneseni i ustanovljeni novi zapadno evropski standardi i u oblasti umjetnosti - u sredinu sa četverostoljetnom islamskom tradicijom - bilo je, istina rijetkih, pojava slikarstva koje bi mogle biti bliže zapadnim, nego istočnim uzorima. To su dva domaća slikara: Mustafa Juzbašić, koji je djelovao polovinom stoljeća i napravio portrete austrijskog i ruskog konzula i, što je rijetko, jedne dame, supruge Riza-bega, te nešto poznatiji i mlađi hadži Mustafa Faginović koji je također djelovao u 19. stoljeću Rad Mustafe Faginovića još uvijek se može provjeriti po vedutama Meke i Medine koje je izveo na istočnom zidu Miščine džamije u Sarajevu. A da je bio poznati portretista, može se također prosuđivati po jednom sačuvanom portretu Topal Šerif Osman-paše kojeg je potpisao na poleđini

Prije Eduarda Loidolta, a sa austro-ugarskom vojskom, stiglo je nekoliko slikara, od kojih su neki bili oficiri, školovani za vojnu službu, a neki su pohađali i umjetničku akademiju. Međutim, i oni sa vojnom naobrazbom imali su u tim vojnim školama slobodno crtanje kao obavezan predmet. Još za osmanske vlasti u Bosni, u vojnoj školi, poznatoj Idadiji, slobodno crtanje predavao je Mustafa Faginović.

Na vojnim školama i akademijama u Austro-Ugarskoj su nastavu slobodnog crtanja vodili i poznati umjetnici. Čak je i naš slikar Eduard Loidolt, poslije boravka u Bosni i Češkoj i poslije pohađanja Akademije likovnih umjetnosti u Beču 1887.-1888., postavljen za učitelja slobodnog crtanja u Vojnoj višoj realnoj školi, 1892., te učitelj slobodnog crtanja na Vojnoj akademiji u Wiener Neustadtu, a 1894. i na Terezijanskoj vojnoj akademiji u Wiener Neustadtu.

Sa austro-ugarskom vojskom od poznatijih slikara u Bosnu je došao Ferdo Quiquirez koji je naslikao Prelaz austro-ugarske vojske u Bosnu, predstavivši na slici ponizne domaće uglednike kako dobrodošlicom dočekuju glavnokomandujućeg generala Filipovića i njegovu pratnju na Savi što zapravo ne odgovara istini, jer se zna da je austro-ugarska vojska naišla na jak otpor samoorganizovanih Bosanaca. Quiquirezovi crteži iz putne bilježnice s predstavom dvorova begova Ljubovića i Dedage Čengića predstavljaju stvarnu sliku Bosne, kako će je vidjeti i dati i Eduard Loidolt.[2] Oficir Felicien von Myrbach-Reinchenfeld, samo godinu dana stariji od Loidolta, učestvujući u operacijama osvajanja Bosne, slika bojeve u Sarajevu na *Debelom brdu, Pod Sedrenikom, Pred Begovom džamijom, Pod Goricom, Na Hisetima, Pred Magribijom džamijom*.[3] U operacijama zauzimanja Sarajeva učestvovali su i Ladislav Eugen Petrović, Theodor Breidwiser

[1] Ljubaznošću vlasnika, gospodina Hery Schaefera, zbirku akvarela iz Bosne i Hercegovine od Eduarda Loidolta objavio je u ediciji Bošnjačkog instituta u Zürichu gospodin Adil Zulfikarpašić.

[2] Pohađao je, također, Kadetsku školu kao i E. Loidolt, potom Vojnu akademiju, pa kao gost Umjetničku akademiju u Beču. Bio je poslije profesor crtanja na Kadetskoj školi u Beču.

[3] Lj. Mladenović, Građansko slikarstvo u Bosni i Hercegovini u XIX veku, Sarajevo 1982 (str. 28-30)

iz Beča, te J.J. Kirchner. Na šest od osam sačuvanih akvarela Breidwisera predstavljene su borbe u Sarajevu pokazujući žestinu otpora Bošnjaka - ljudi, žena, djece koji su se borili i branili ulicu po ulicu, kuću po kuću, a dva akvarela - epilog borbe, izvršenje smrtne kazne nad vođama otpora *Vješanje Hadžijamakovića* i *Strijeljanje Abdulah ef. Kaukčije na Gorici*. O J.J. Kirchneru se malo zna. Zna se da je bio poručnik VII pješadijske divizije, da je ostavio najviše crteža, akvarela i slika. Najbliži je po obimu i karakteru opusa Eduardu Loidoltu. U njegovim radovima ima scena bojeva u kojim je učestvovao a najviše je ipak veduta mjesta i motiva Sarajeva.[4] Pošto je Kirchner u Sarajevu od 1878. i pošto je otišao iz Bosne poslije Loidolta (1884), Loidolt ga je morao poznavati i kao slikara, i kao oficira istog ranga, pa mu je mogao biti primjerom da se i sam posveti slikanju Sarajeva, o kojem je Arthur John Evans zapisao da je "biserni i smaragdni vrhunac orijentalne mašte". U Loidoltovom opusu ima jedan nesignirani lavirani crtež *Vratnička ulica* koji je po svemu bliži maniru Kirchnerovih radova nego Loidoltovim, pa bi se moglo raditi o nekoj razmjeni radova ova dva oficira i vrlo aktivna slikara u Sarajevu početkom osamdesetih godina.

Osim njih, u to vrijeme ili nešto kasnije, po Bosni su se kretali i njene motive slikali: Franz Schlegal, Jurij Šubic, Antal Keresteši, Richard Asman, Paul Reinfeinste, Rudolf Bernt, Edmond Emil, Gotorbe, Hary Gyula, Johan Varone, Thomas Taylor, D. Oylvey i E. Misera, a do kraja 19. stoljeća pojavilo se još dvadesetak slikara.[5]

[4] Izdao je knjigu crteža Bosnien in Bitd und Wort v. Schveiger-Lenchenleld, Wien, Pest, Leipzig 1879. sa 20 crteža. Francuz Theodor Valerio bio je u Bosni 1845. i u 'Uspomeni iz Bosne' predstavio je jednu Pastiricu s fesom i stadom, 1852. Dvije bosanske Ciganke, i Bosansku igračicu. Hrvatski slikar Vjekoslav Karaš šetao je po Travniku, Sarajevu u 'ilirskom odijelu', radio je portrete Omer-paše Latasa i njegove kćeri. Češki slikar Jaroslav Ćermak naslikao je Hercegovačko roblje, a engleski konzul Wiliams Holmes naslikao je akvarelom Sarajevo gledano s Gorice. Lj. Mladenović, nav. djelo 13-20.

[5] LJ. Mladenović, nav. djelo 37-44.

Edmund Misera

Piše: **Vefik Hadžismajlović**

U ono malo prostora što ga u vojničkom rancu stroga vojna disciplina ostavlja čovjeku pod oružjem za stvari privatne i lične ne mali broj soldata Austrougarske Monarhije, čije su trupe odlukama Berlinskog kongresa. 1878. godine, krenule u osvajanje Bosne i Hercegovine, uz pisma porodice, uz amajlije za čuvanje života, uz sitne uspomene, uz britvu za brijanje, nosili su i ponešto pribora za crtanje, četkice za akvarel, skicen-blok i slične materijale. Zahvaljujući, eto, toj privatnoj strasti ponekog oficira i vojnika ostali su nam o vremenu austrougarskog pohoda na Bosnu i Hercegovinu dragocjeni zapisi - olovkom, perom za tuš i akvarelskom četkicom - mnogih bitaka u kojima su Bosanci i Hercegovci svojim herojskim otporom pokušali zaustaviti nastupanje vojne sile K und K monarhije i njen prodor prema jugu Balkana. Do danas su nam ostali, tako, mnogi crteži i akvareli, više ili manje spretno urađeni, o borbama širom Bosne, po gradovima, o bitkama po sarajevskim mahalama, otporu stanovništva, odmazdama, strijeljanjima i vješanju istaknutih boraca protiv okupatorskih jedinica i sl. Nemaju ti radovi neku osobitu likovnu vrijednost. To su uglavnom nepretenciozne skice, ali i dovršene realizacije, rađene rukom više ili manje darovitih amatera, ali svi ti radovi nose izuzetno mnogo dokumentarnosti i faktografije, na čiji je značaj, kada se radi o istoriji Bosne, o našim osvrtanjima prema našoj bližoj ili daljoj prošlosti, suvišno bilo kakvo ukazivanje.

Zahvaljujući tim crtežima i uglavnom amaterskim sličicama, mi danas možemo sa dosta sigurnosti naslutiti i znati kako su tekli događaji u Bosni za vrijeme ratnih operacija, kako je Bosna osvajana, šta je bilo na ulicama, sokacima, kako se Sarajevo branilo, kako je paljeno, kakav je bio otpor, kakvo oružje, kako je konjica cara Franje II jurišala na gotovo goloruke, ali hrabre branitelje Sarajeva i Bosne. itd. Na tim likovnim bilješkama, o ratnim zbivanjima u Bosni potkraj sedamdesetih godina prošlog vijeka, što je inače karakteristika slikara-amatera, ostali su vrlo čitko ispisani potpisi samih autora tih radova. Čak uz precizno navođenje dana mjeseca i godine nastanka rada, eto, ukazuje da su ovi slikari – vojnici duboko osjećali svoju ulogu kao hroničara i registratora događanja u kojima su i sami bili aktivni učesnici. Taj smisao za faktografiju i njeno precizno datiranje daje ovim radovima vrijednost izvornih dokumenata, a oni su, možda bi se moglo reći, i jedan od prvih susreta Bosne sa mentalitetom jedne druge provenijencije, konkretno, susret sa ljudima srednjoevropskog (austrougarskog) kulturnog kruga, čije su odlike, uz ostalo, naglašeni racionalizam i puni respekt prema faktografiji.

Radovi ovih slikara-amatera-vojnika su zato prebogati podacima o mnogim vidovima života u tadašnjoj Bosni i Hercegovini, što sa istorijsko-faktografskog i uopšte kulturološkog stanovišta, sam likovni aspekt, odnosno likovnu vrijednost ovih crteža i akvarela, čini manje značajnim i presudnim. Pa možda bi se moglo, naravno vrlo pojednostavljeno, reći i to da je i dobro sa faktografskog i kulturološkog stanovišta što ovi radovi nisu djela autora većeg dara i višeg profesionalnog obrazovanja i iskustva, jer bi tada njihova dragocjena faktografska izvornost svakako bila potisnuta kreativnošću, pa samim tim bila i znatno manja i siromašnija.

Istoričari umjetnosti, a među njima posebno Ljubica Mladenović (Lj. M.: Građansko slikarstvo u Bosni i Hercegovini u XIX veku. IRO "Veselin

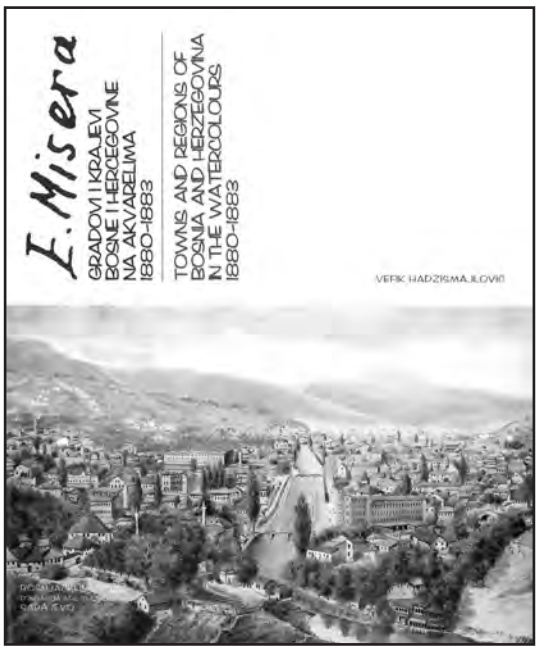

Masleša", Sarajevo, 1982), bavili su se ovim periodom, kada počinje građansko slikarstvo u Bosni i Hercegovini, pa su na osnovu sačuvanih radova ukazali na nekoliko imena, višemanje profesionalaca slikara - ilustratora u uniformama austrijskih soldata, viših i nižih činova. Pominju se imena, na primjer, jednog Bečlije Teodora Brajdvizera (Th. Breidwiser) koji je imao određeno akademsko obrazovanje. U Bosni je slikao bitke, osvajanja, uličnе borbe u Sarajevu. Tu je i češki slikar František Bohumil Zvežina (F. B. Zverina), koji je kao oficir učestvovao u borbama protiv bosanskih patriota. Slijede slikari sa značajnim obrazovanjem. kao Herman fon Par (H. Paar), zatim J. J. Kirhner (J. J. Kirchner), po činu lajtnat, pa Franc Šlegel (F. Schlegel), Slovenac Jurij Šubic, pripadnik 17. regimente, a za njima, nakon borbi, arhitekta Antal Kerešteši (A. Keresztesi), austrijski rezervni oficir Rihard Asman (R. Assmann), slikar Paul Rajfenštajn (P. Reiffenstein), francuski slikar - dopisnik E. E. Gotorb (E. E. Gotorbe), Rudolf Bernt (R. Bernt), Mađar Djula Hari (G. Hary), student bečke akademije Johan Varone (J. Varonne), Englez Tomas Tejlor (T. Taylor), austrijski oficir Eduard Loidolt (E. Loidolt), čija je kolekcija nedavno otkrivena i objavljena u knjizi "Akvareli iz Bosne i Hercegovine I880-I882", u izdanju Bošnjačkog instituta Cirih, 1999.

Posebnu skupinu ovih stranaca - slikara čine ilustratori okupljeni oko časopisa Nada, među kojima se posebno ističu imena Evalda i Lea Arnta (E. L Arndt), Ludviga Kube, Ivane Kobilce, Ane Linker (A. Lynker), Maksimilijana Libenvajna (M. Liebenwein), Karla Libšera (K. Liebschera) i mnogih drugih.

Među slikarima-amaterima, koji se pojaviše u Bosni tek što topovi umuknuše i tek što se po osvajanju Bosne, austrougarske okupacione trupe smjestiše u prve garnizone i kasarne, bio je i austrijski oficir - natporučnik Edmund Misera, za čije smo ime tek nedavno saznali, a koji je za vrijeme svoga boravka u Bosni i Hercegovini, od 1879 do 1883 godine, službovao u Mostaru. Dosada se za ovog slikara-amatera-vojnika znalo da je slikao po Dalmaciji i Boki Kotorskoj. Naime, u Katalogu muzejske zbirke Povijesnog muzeja Hrvatske (Gradovi i krajevi na slikama i crtežima od I800 do 1940, Zagreb. 1977 god.) naveden je podatak da je Muzej došao u posjed 48 akvarela sa motivima iz Dalmacije i Boke Kotorske iz godina 1880 do 1898. U kasnijem tekstu saznajemo da je kolekcija ovih akvarela otkupljena 1972 godine od vlasnika jedne pariške galerije - galeriste Avde Hromića, koji je znatno veći broj Miserinih akvarela otkupio od muža neke Miserine rođake.

Ova rođaka je, naime, prilikom svoje udaje, Miserine akvarele donijela u Pariz, a njen muž je, eto, da li poslije njene smrti, našao za njih kupca u pariškom galeristi bosanskog porijekla. Ovaj galerista je, čini se, podijelio Miserine akvarele (njih oko stotinjak?) na dvije grupe. Jednu grupu čine akvareli sa motivima iz Dalmacije i Boke Kotorske, a drugu - radovi nastali u Bosni i Hercegovini (sa nekoliko motiva iz Boke Kotorske). Prvu cjelinu, kao što smo već rekli, otkupio je Povijesni muzej Hrvatske (1972 god.), dok će druga cjelina dugo čekati zainteresovanog kupca. Galerista Hromić nije prihvatao brojne ponude za otkupom pojedinih akvarela, koje su vjerovatno dolazile od ljudi koji su na Miserinim pejsažima i vedutama prepoznavali svoj zavičaj, svoj grad, svoj kraj, ili jednostavno svoju Bosnu. Za kolekciju se, najzad, dvadesetipet godina nakon prodaje Miserinih akvarela na temu Dalmacije i Boke Kotorske, zainteresovao gospodin Adil Zulfikarpašić, osnivač Bošnjačkog instituta u Cirihu. Otkupom Miserinih akvarela gospodin Zulfikarpašić je svojoj dragocjenoj zbirci izvornih dokumenata, rukopisa i umjetničkih djela bošnjačke prošlosti dao još jedan značajan prilog – 46 akvarela Edmunda Misere na temu Bosne i Hercegovine, koje je ovaj slikar-natporučnik naslikao za vrijeme svog službovanja u Mostaru, 1879.-1883. god. U istom periodu E. Misera je nemiran duhom i zaljubljenik u putovanja balkanskim jugom, izradio i akvarele na temu Dalmacije i Boke Kotorske, koje je, njih 48, otkupio, što je već rečeno, Povijesni muzej Hrvatske, 1972 god., od galeriste iz Pariza, gospodina Avde Hromića.

U okviru svoga dugoročnog programa širenja i učvršćivanja austrougarske vlasti na novim područjima (Bosna i Hercegovina) nove vlasti su, odmah po okončanju ratnih operacija, počele da sprovode svoj ranije precizno pripremljeni plan osmatranja i geostrategijskog istraživanja terena od Save do Jadranskog mora. Zato pojava "zagonetnih" ličnosti, za koje se ne može pouzdano reći da li su vojnici ili slikari ili obavještajni agenti, nije ni slučajna ni neočekivana.

Uz sva ushićenja egzotikom nepoznate Bosne, ovi neobični putnici sa skicen-blokom u ruci, za koje se bez izuzetka može reći da su bili glasnici i nosioci političkih interesa bečkog dvora, obilazili su nove i tek osvojene teritorije planski i temeljito, s ciljem da ih što bolje upoznaju, kako bi nova vlast, oličena u oronuloj figuri cara Franje Josipa II. bila čvršća i trajnija. U tom smislu zanimljiva su putovanja upravo našeg slikara - amatera - oficira Edmunda Misere. Njegovi akvareli, kombinovani sa temperom (gvaš) sa motivima Bosne i Hercegovine dobrim dijelom predstavljaju granična područja okupiranih teritorija, neovisno od toga sa koliko ljubavi ih je slikao. Misera je, svakako planski i po zadatku, obilazio granična područja prema Crnoj Gori, pa ga zato vidimo u Trebinju, Gacku, Avtovcu, Fatničkorn polju, ali i u područjima nedaleko od Metkovića (stara Drijeva), Gabele, Počitelja i dr. Kao artiljerijski natporučnik, stručnjak za municiju i pirotehniku, E. Misera je obilazio sa akvarel-blokom fortifikacije i graničarske vojne objekte, slikajući ih vjerno i detaljistički. Karaula i stražarskih kula na njegovim je slikama ne mali broj, što samo potvrđuje našu pretpostavku da je E. Misera uspješno sjedinio svoje vojne dužnosti i slikarske sposobnosti, tako da se uz pomoć akvarela koje je slikao na svojim putovanjima mogu odrediti pravci njegovih kretanja kao vojnog lica i starješine, saznati stanje pojedinih graničarskih objekata, njihov položaj, opremljenost, neki podaci o posadi i sl.

Te Miserine akvarele, naime, možemo posmatrati i kao neku vrstu slikanih izvještaja sa njegovih službenih putovanja i obilazaka graničnih oblasti na jugu K-und-K imperije. Ali, neovisno od niza pitanja koja sebi postavljamo u vezi motiva nastanka ovih akvarela, ovu Miserinu kolekciju možemo posmatrati i sa čisto likovnog stanovišta I, bez obzira na vojnu stručnost (1911. godine dobio je čin general-majora) i političku pozadinu zadataka koji su doveli Edmunda Miseru u Mostar, da u njemu službuje od 1879. do 1883. god., kada napušta Bosnu i odlazi u Lavov, njegove akvarele na temu Bosne i Hercegovine u našem izlaganju posmatraćemo prije svega kao likovne realizacije, ne poričući njihov deskriptivni i "neprofesionalni" nivo. Posmatrajmo, dakle, E. Miseru kao likovnog poslenika i strastnika, a o dominantnoj karakteristici ovih radova na temu Bosne i Hercegovine rekli smo već: oni su prevashodno faktografske skice i deskriptivni zapisi i bilješke, pa se i njihova likovna estetičnost i naši kritički sudovi o samoj likovnoj vrijednosti ovih radova mogu nalaziti samo u okvirima i kvalitativnim odrednicama takve vrste slikanja i slikarske produkcije. To svakako ne znači da se deskriptivno slikanje ne može bliže pratiti i analizirati kao čisto likovni čin, neovisno od toga što je faktografija koja se ovakvim metodom saopštava primarna vrijednost ovih slikarskih radova.

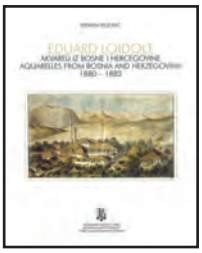

Rifa'ijska tekija na Širokači, 1881.

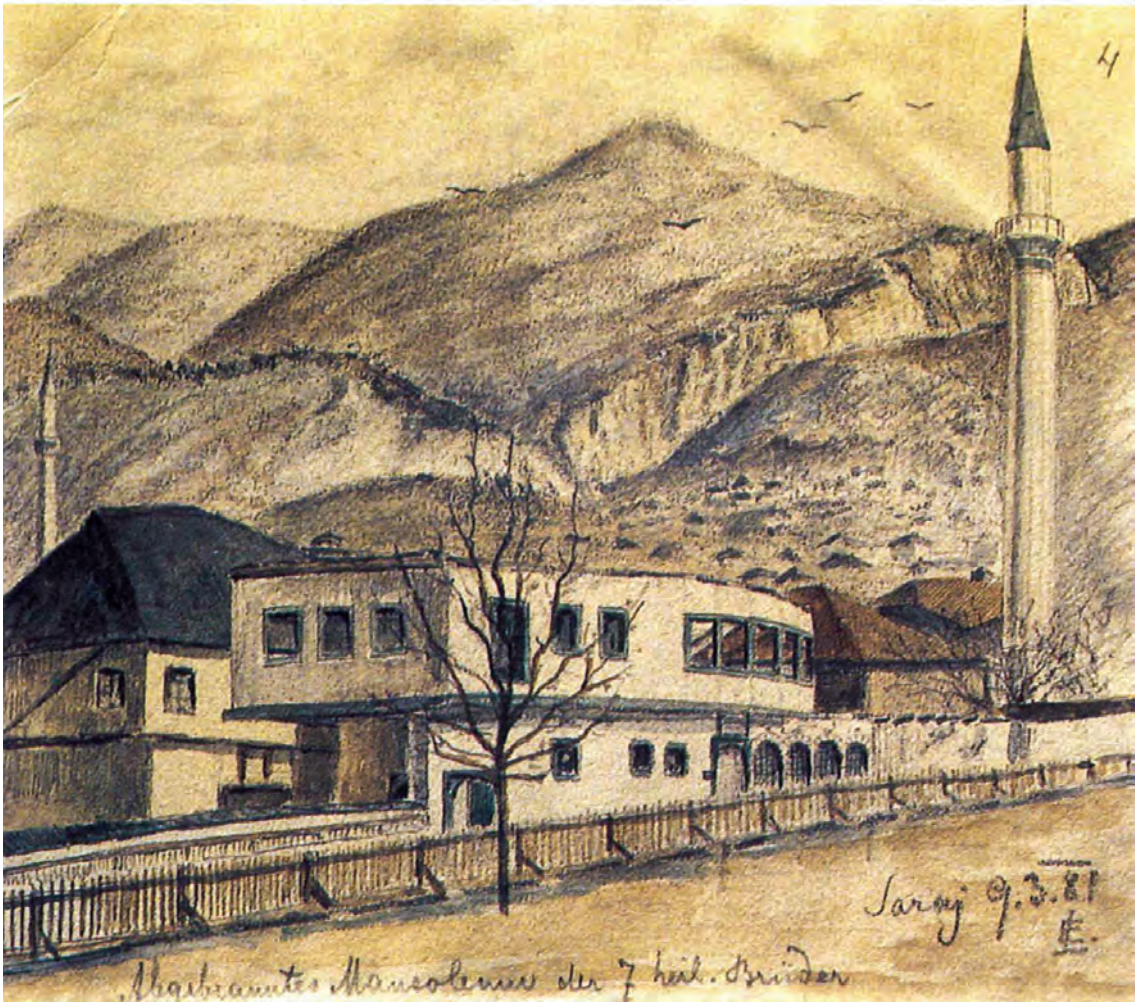

Izgorjela tekija uz turbe "7 braće", 1881.

Eduard Loidolt

Stepenice za Jekovac, 1881.

Bijela džamija sa sahat kulom, 1880.

Eduard Loidolt

Alipašina džamija, 1880.

Sultanija džamija - Careva, 1880.

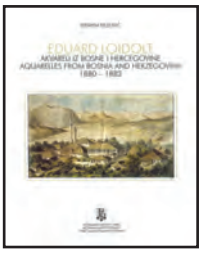

Kafana na Vratnik Mejdanu, 1880.

Eduard Loidolt

Ciganska muzika na Bendbaši, 1881.

Trbušni ples, 1881.

Eduard Loidolt

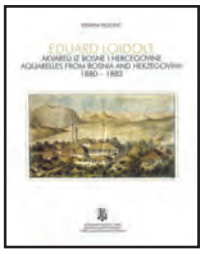

Ribolov na Drini II, 1880.

Igrači domina, 1880.

Eduard Loidolt

Konjic, 1880.

Gacko, 1880.

Ljubinje, 1880.

Samostan Trapisti kod Banja Luke, 1881.

Edmund Misera

Cvetana-han istočno od Mostara, 1880.

Trebinje, 1881.

Radoslav Lopašić

Bihać i Bihaćka krajina
(Mjestopisne i poviestne crtice)

Radoslav Lopašić (Karlovac, 20. svibnja 1835. - Zagreb, 25. travnja 1893.) bio je hrvatski povjesničar, po struci pravnik.. Bio je akademik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, gospodarski podpredsjednik Matice hrvatske i autor velikog broja historiografskih članaka i više knjiga o povijesti Hrvata. U povodu 200. obljetnice oslobođenja Like i Slavonije od Turaka, Matica hrvatska mu 1888. godine izdaje knjigu "Dva hrvatska junaka, Marko Mesić i Luka Ibrišimović", a 1890. knjigu "Bihać i bihaćka krajina - mjestopisne i povijesne crtice".

Ostrožac.

Ostrožac. Knezovi Babonic-Blagaji vlastela u Ostrožcu. Općina, župa i plemena Ostrožačka. – Turske navale na Ostrožac; Turci ga konačno osvoje god. 1578. Sandžak Ostrožki. Kasnije ratne zgode. Bezi Beširevići. Osman-aga Beširević.

Južno od Cazina a sjeverozapadno od Bišća, nekako u sredini medju oba pomenuta mjesta, nalazi se pokraj Une starodavni grad i varoš Ostrožac. Danas se broji Ostrožac medju sela kotara Cazinskoga, a ima 151 kuću sa 993 muhamedovca. U Ostrožcu su dva hodže, trideset ima aga i 257 slobodnih vlastnika zemalja. Kuće su u Ostrožcu više na okupu, a stari je grad dosta velik i prilično sačuvan. Nije tomu dugo, što su u njem stanovali bezi Beširevići, turska vlastela u Ostrožcu. Na prvi se pogled opaža, da je grad stariji, nego su Turci u Bosni i u hrvatskoj krajini; on je spodoban sredovječnim dvorovom u Hrvatskoj, Dalmaciji i u Gornjoj Italiji. Ostrožac je ponešto na strani, pa u novije vrieme nije tako napredovao, kao što Bihać i Krupa, ako i ima i oko njega dosta dobre zemlje i puno naroda po obližnjih selih. Od potonjih je u poviestnom pogledu znamenito mjesto Osredak na cesti Cazinsko-Bihaćkoj sa podorom starodavne crkve sv. Jurja, koja je dugo služila i kršćanom i Turkom za tvrdju.

Ostrožac je vrlo staro mjesto. Ljetopisac Ivan Tomašić zove ga "Horosium" ili "Hostrosach", pa kaže, da je gradjen prije Krsta 405 godina.[1] Dakako da to nije izviestna godina o postanku grada, ali je dokaz, da su već u u šestnaestom vieku držali Ostrožac vrlo starim gradom. Uviek od starine bili su u Ostrožcu gospodari knezovi Babonić-Blagaji. Držao ga je već god. 1286. Radoslav Babonić, pišući se knezom ("comes") Ostrožkim. Radoslava starijeg sliedio je u gospodstvu Ostrožca Radoslav Babonić mladji, a kad i taj god. 1318. umrie, držao je Ostrožac sin mu Dujmo ili Dujmić. I taj se još g. 1346. pisao knezom Ostrožkim. Premda su sinovi Dujmovi: Stjepan, Nikola, Ivan i Babo vladali Ostrožcem po rodbinskom nasljednom pravu, pa se niesu kralju ni iznevjerili, ipak je prevrtljivi kralj Sigismund pokušao dva puta oduzeti Ostrožac knezovom Babonić-Blagajskim. Ponajprije darova on god. 1396. Ostrožac zajedno sa Krupom bosanskomu banu Vuku, bratu Hrvoja Vukčića, a nekoliko godina kasnije pokloni opet Ostrožac svojemu vojvodi Franji od Apulije. Proti darovnici za bana Vuka prosvjedova u kaptolu Zagrebačkom kanonik Stjepan Blagajski, revni zagovornik prava Blagajske porodice. Ban Vuk nije postao nikada gospodarom Ostrožca, a o talijanskom vojvodi pripovieda kasnija listina, da je doduše već držao Ostrožac, ali da mu ga je himbeno izmamio Grgur, sin Ivana Blgajskoga. S obzirom na promienjene prilike u Bosni po svoj je prilici i sam kralj zadovoljan bio, da je tako važan grad, kao što je Ostrožac, ostao u rukû Blagajskoga roda. G. 1406. potuži se kralj Sigismund u listini, kako su mu nevjerni i nezahvalni mnogi podanici, koje bijaše odlikovao i obilnimi dobri nadario; Blagaju pak da su kralju vjerni i za njega zaslužni. Sinovi Nikole Blagaja: Ladislav, Antun i Ivan, pretrpjeli su od Hrvoja Vukčića, od Bošnjaka i njihovih saveznika Turaka ("perfidorum Turcarum et Bos nensium schismaticorum") na hrvatskih imanjih i paleže i otimačine, ali vjere kralju ne prelomiše. Hrvoje bješe Ivana Blagaja uhvatio, držeći ga u tamnici, dok se nije silnimi novci odkupio. S obzirom na takovo držanje roda Blagajskog zajamči kralj Sigismund knezovom Blagajskim na novo sva starija darovanja, sve zemlje, županije i gradove. Grad i gospoštinu Ostrožačku potvrdi g. 1441. kralj Vladislav posebnom poveljom kao nasljedno obiteljsko imanje knezu Ivanu Blagaju i njegovu sinu Nikoli, pa Grguru i Franji, sinovom Antuna Blagaja.

God. 1471. bili su gospodari Ostrožca knezovi Ivan, Stjepan i Nikola Blagaji, imajući uz ostala porodična imanja i dobro Poljanu kod Save medju Jasenovcem i Gradiškom. Blagajem je u poljani mnogo štete činio vlastelin Ladislav od Zemča. Kaštelani rečenoga vlastelina Ptičko i Radoje od

[1] Aktiv za poviest jugosl. knj. IX, str 33.

Čubina uhvate u šumi kraj Save službenika Blagajskoga Ivana Draškovića, koji je do kaptola Čazmanskoga nosio pisma, što se ticahu grada Blagaja na Sani i Ostrožca na Uni. Kaštelani otmu pisma, mnogo srebrnine i zlatnine i 2.000 jaspre, što je imao Drašković uručiti Ani udovi Gašpara Čupora od Moslavine. Valjada su tada propala mnoga pisma Ostrožka i gotova sva pisma, što se tiču staroga grada Blagaja, jer tih pisama sada ne ima u arhivu grofova Blagaja. Slične otimačine dogadjale su se tada ne malo svaki dan, a nije im bilo lieka u doba, kad je pusta sila odlučivala.

Knezovi Blagaji bili su se zamjerili kralju Matiji. Po običaju tadanjeg vremena počinjali su i Blagaji razna nasilja, pa im je radi toga i zemaljski sud kraljevine Slavonije g. 1480. sudio. Više godina bili su knezovi Blagaji lišeni kraljeve milosti. G. 1483. oduzme kralj Matija Blagajem grad Ostrožac i podieli ga cielim kotarom u ovoj knjizi više puta spomenutomu Jurju Mikuličiću.[2] Oslanjajući se na kraljevsku povelju nastojao je Mikulič pravdom, da dobije Ostrožac, ali je Matija Gereb od Vingarta Ostrožac dosudio kao pravu i vječnu baštinu knezovima Stjepanu i Mihajlu Blagajem.[3]

G. 1486. umire u Ostrožcu knez Ivan Blagaj, ostavivši udovu Doru, sestru kneza Ivana Frankopana. Na rečenu udovicu potužiše se braća Stjepan i Mihalj Blagaji, da je prisvojila pisma, koja se tiču svihkolikih imanja Blagajskih i da je ta pisma predala svomu bratu.

Posljednji Blagaji, koji su vladali Ostrožcem i ostalimi Blagajskimi gradovi u Hrvatskoj: Brubnom, Bojnom, Otokom, Blagajem, Buševićem i Blagajskim turnjem, bili su knez Stjepan, sin Grgurov, i ovoga sin Franjo. Stjepan se borio čitav svoj viek s Turci na krajini hrvatskoj. God. 1538. navali 150 gizdavo odjevenih i perjanicami okićenih, strašno oboružanih Turaka iz Drinopolja na Ostrožac, ali im je loša sreća bila, jer svi pogiboše od mača junačkoga gospodara Ostrožca.[4] Takodjer g. 1543. bili su Turci

obsjeli Ostrožac, ali ih razbije Stjepan, koji je iste godine i u Gackoj sa svojimi šurjaci knezovi Frankopani Slunjskimi slavodobitno vojevao.[5] Sa opati Topuskoga imao je Stjepan Blagajski razmirica i pravda radi medja. G. 1523. bio je prikupio knez Stjepan oružanu četu od svojih imanja: Brubna, Buševića i Ostrožca, pa oplieni opatovo selo Bratetić.[6]

Davši se Stjepan Blagaj sasvim na ratne poslove, predao je upravu svojih ogromnih imanja Antunu Bakšiću. Upravu je rukovodio Bakšić i nakon smrti Stjepanove za udovicu Doru, kćer kneza Mihalja Frankopana Slunjskoga. Bakšića obtužiše, da je već pokojnomu Stjepanu Blagajskomu mnogo štete učinio, a po njegovoj smrti da je prisvojio Blagajskoga blaga vriedna više od tri tisuće for. Maloljetnoga Franju Blagajskoga bio je jednom materi oteo i ostavio ga pred gradom Brubnom baš u čas, kad bjehu tamo došli Turci radi izbave sužanja. Pravda je trajala dugo vremena, a sud je saslušao god. 1549. po vlastelinu Jurju Ajtiću i Zagrebačkom kanoniku Stjepanu od Biele Stiene mnogobrojne svjedoke[7], koji potvrdiše, da je Bakšić neograničeno gospodario. On da je bio glavni upravitelj, kapetan, komornik i kaštelan u Ostrožcu, pa poreznik za desetinu na svih imanjih Blagajskih. Za svoju sigurnost da je držao Bakšić dvadeset i pet konjanika, a kadšto i više. God. 1552. pukla je osuda banskoga stola povoljno po Bakšića. Kneginja Blagajska bude odbijena s tužbom, te morade po kraljevskom nalogu vratiti sva dobra Bakšićeva, što ih bijaše zaplienila.[8]

*

O samom mjestu Ostrožačkom i o životu gradjana ima vrlo malo podataka. Donekle može pak razjasniti stanje u Ostrožcu glagolska listina od g. 1403., kojom knez Ivaniš Čavski kupuje "polaču (kuću)" od bratstva svete Katarine u Ostrožcu. Obćina Ostrožačka imala je u to doba sudca Smolca, koji je u obćinskom stolu i u sazvanom vieću odlučivao i izdavao javne izprave pod pečat obćinsku, na kojoj bješe oličena (vidi priloženu sliku pečati iz XIV. vieka) kula sa zviezdom i mjesecem na desnoj strani i s latinskim napisom: "S. Comunitatis Ostrocenzis". Stanovnici Ostrožca zvahu se "purgari"[9] davajući umjerenu daću vlasteli u biru i u častih. Za čudo, kako se tadanji pravni običaji u Ostrožcu sudarahu sa običaji kod obćina u ostaloj Hrvatskoj, naročito u okolici Karlovačkoj: u Dragićanih, na Orlici, u Krašićih i u Steničnjaku. A i jezik listine Ostrožačke posve je nalik govoru u starijih listinah Karlovačke okolice. Pače u glagolskoj listini Ostrožkoj od g. 1403. ima i kajkavštini traga. Kako svuda u Hrvatskoj, tako

[2] Izvornik listine, izdane u Budimu na dan sv. Barbare, u sbirci jugoslavenske akademije.

[3] Odnosni spisi u arhivu grofa Ludovika Blagaja u Boštajnu. – Osuda je izrečena na osnovi starijih povelja od g. 1321., kralja Karla Roberta od g. 1335., kralja Ludovika od g. 1364. i kralja Sigismunda od g. 1406.

[4] Arkiv za poviest jugosl., knj. IX. str. 29. – Valvasor: Ebre etc. knj. XII., str. 120.

[5] Genealogia comitum Blagaj. Rukopis grofa Blagaja u Boštajnu.

[6] Izvorna listina u sbirci jugosl. akademije

[7] Medju drugimi svjedoci sasluša sud takodjer svećenike, plemiće i kmetove iz Brubna, Bojne, Stabandže, Ajtića, Žirovca (Žirovnice), Vrhovine, Buševića, Sračice, Gradca, župnika Cetinskog Nikolu i njegova kapelana Jurja, popa Martina, župnika u Dragoslaviću, popa Gašpara, župnika u Krstinji, popa Petra, župnika Slunjskoga, zatim plemiće i kmetove: Bruvljane, Kladušane, Krstinjane, Slunjane sa kaštelanom slunjskim Jurjem Katkićem, gradjane Hrastovičke, plemiće oko Sračice i Ajtića (danas Vrtline na Buzeti).

[8] Arhiv kapt. Zagreb. Izvorni spisi.

[9] God. 1403. Živjeli su u Ostrožcu medju ostalimi purgari: Vuk Železnović, Brajša, Vlatko, gradski pisar, Ratko Mižerić, Dapša i Gal.

bjehu kod prodaje "polače bratšćine sv. Katarine" dani na to "do veka, volan uzdržati, volan prodati, volan darovati, volan za dušu dati". Župnikom Ostrožačkim bio je god. 1403. Mavar plebanuš, kapelanom pop Paval, a u Ostrožcu bilo je bratstvo sv. Katarine, koje je imalo nepokretnina, naročito polaču, koju mu je oporučno bio ostavio Dujam Milosvić. Po svoj je prilici župna crkva Ostrožačka bila posvećena sv. Katarini. Osim župne crkve spominju se u Ostrožcu još dvie ovelike zidane crkve, i to sv. Marije, koja je god. 1561. po nalogu kralja Ferdinanda razorena, i crkva sv. Jurja u šumi ili u polju Ostrožkom.

Ostrožačko vlastelinstvo bilo je jedno od najvećih i najunosnijih imanja Blagajskih. K Ostrožcu, kako kaže darovnica od g. 1483., pripadala su imanja i plemena: Jamomet, Miostrah, Strina, Vrtimerić, Menić, Vrhovina, Dužne (Dozne), Starovsane (Starowsane), Goličnik i Medvidjane. God. 1374. spominje se i imanje Ostrožačko Dobornica izmedju današnjih mjesta Prošića i Ostrožca na Uni. Dobornica je pram sjeveru graničila sa zemljami crkve sv. Jurja, koja je jur god. 1374. postojala.

U Ostrožcu je obično stanovao poglaviti upravitelj i kapetan nad svimi Blagajskimi gradovi. Pošto su Blagaji poslije g. 1400. izgubili Krupu, pripale su k Ostrožcu plemenske obćine, što su ih knezovi Blagaji zaštićivali. Osim gradjana bilo je u Ostrožcu i plemića[10], koji su ponajviše stajali u službah knezova Blagajskih. God. 1343. imao je knez Dujam Blagaj u Ostrožcu kaštelana kneza Vojna, sina Vičena, a g. 1359. Spominje se kao izaslanik kneza Dujma kod opata Topuskoga, fratra Vilima, odlični i bogati Ostrožki gradjanin Markulin.

* * *

Polovicom šesnaestoga vieka dobio je i Ostrožac krajišku stražu. General Ivan Lenković bio je g. 1551. ratnoj upravi preporučio, da postavi stalnu posadu u grad i varoš Ostrožački, jer je mnogo do njih stalo. G. 1563. bilo je u Ostrožcu uz porkulaba još četrdeset vojnika, a general Lenković bješe tada predložio, da se posada još za toliko pojača. To nije učinjeno, već je Ostrožac i unapried branilo vazda 40 haramija, a za njih se mjesečno trošilo 146 for. Pošto je g. 1565. pala obližnja Krupa, a god. 1576. još bliži Cazin, stajalo je vrstnoga porkulaba Ivana Bogdanića velike muke, da održi Ostrožac proti velikoj turskoj sili. Porkulab je jedva umirio Ostrožačke stanovnike, koji ne htjedoše već g. 1565. odseliti. Osvojivši Turci g. 1576. Cazin, osvanuše i pred zidinami Ostrožca i jurišahu ga jedan čitav dan, ali hrabra posada toga puta grad obrani. Sačuvano je u izvorniku pismo Bogdanićevo od mjeseca srpnja g. 1576. sa glagolskim vlastoručnim podpisom, u kojem pismu moli Ivana Auersprega još pedeset haramija u pomoć gradu. Ostrožac pade u turske šake 13. studenoga god. 1577., kad pod njega stigoše s velikom vojskom Ferhad i Kapidži paša. Grad zauzmu Turci na juriš, a u boju pogibe s obje strane mnogo ljudstva. Što je još Hrvata ostalo živih, njih su Turci poslije, kad ih zasužnjiše, posjekli. Samo nekolicina sa porkulabom Bogdanićem spase se u Bihać. Kapetanu Bihaćkomu Sebastijanu Lambergu bude naloženo, da sporazumno sa porkulabom Bogdanićem nastoji opet predobiti Ostrožac, ali Lamberg se nije usudio to izvesti bez velike pomoćne vojske. Kad se počela g. 1578. Kenvenhüllerova vojna, ostaviše Turci 1. kolovoza bez boja uz Cazin i Ostrožac, koji posjedne general Ivan Ferenberg, ali Turci opet zaokupe rečene gradove mjeseca listopada g. 1578. U Ostrožcu je bio Kenvenhüller ostavio uz porkulaba Bogdanića dvie hrvatske vojvode i nekoliko vojnika. Bogdanić se nije ni pored jakog bombardovanja s lake ruke predao, već je pred gradom Turke ljuto izmlatio, pa ih prisilio na ugovor, kojim bude zajamčen slobodan izlaz cieloj njegovoj hrabroj četi. Turci niesu držali vjere, već su kršćane plienili, a porkulaba i vojvode, 7 njemačkih sluga i četiri žene zasužnjili.[11]

Postavši Turci gospodari u Ostrožcu, smjestiše u grad i po okolici i Vlahe, što ih iz Bosne privedoše. Vlasima bude povjerena i obrana grada, ali su oni slabo marili za Turke. Već u prosincu g. 1579. izviesti general Ferenberg, da mu Vlasi Ostrožani ponudiše predaju grada, a nešto kasnije na početku g. 1580. poželješe Vlasi u Ostrožcu i u Zrinju prieći na kršćansku stranu.[12] Ponuda bude u Beču i Gradcu prihvaćena, ali Ostrožac je ipak ostao turski; u Hrvatsku prebježe kasnije samo nekolicina Vlaha iz Ostrožca. Turci učvrstiše uz ostale gradove g. 1579. i Ostrožac i crkvu u sv. Jurju, postavivši u oba mjesta vojsku. Za predobljenu g. 1578. Unsku krajinu bude postavljen novi Sandžak i njemu sielo opredieljeno u Ostrožcu. Taj je sandžak Ostrožki obstojao sve dotle, dok ne bude g. 1592. osvojen Bihać, kamo se Ostrožki sandžak premjesti. Od to doba vladao je Ostrožcem kapetan sa dizari u Ostrožcu i u sv. Jurju.

Vojevalo se i kasnije nekoliko puta pod Ostrožcem, ali ne radi toga, da se grad opet otme, već da se Turkom što više naudi i zemlja uništi. Jedan takov broj spominje se pod Ostrožcem g. 1587., ali je rdjavo ispao po Hrvate, osobito Bišćane, kojih je tada toliko izginulo, da se morala posada Bihaćka gotovo sasvim iznova popuniti. Zapoviedao je tada Ostrožcem turski aga Fojtović, kojega bješe hrvatski kapetan Matija Karinčić pozvao na dvoboj.[13] Sretniji je bio Karlovački general Vid Kisel, koji je god. 1605. Šabar-pašu i veliku tursku vojsku kod sv. Jurja u Ostrožkom polju hametom potukao, dvadeset odličnih Turaka zarobio, dvie zastave i mnogo drugoga pliena zgrabio. [14] Ovom prigodom izveo je rečeni general iz Ostrožkoga polja više stotina Vlaha i medju njimi do 200 dobrih puškara. Vlahe nije znao Kisel gdje nastaniti, pa su čitavu jednu zimu koje tuda tumarali medju Severinom i Bosiljevom, a najviše po selu Jadrču, dok ih nije knez Nikola Frankopan primio u Ponikve i u Dubrave, gdje su im potomci još i danas.[15]

G. 1661. popalio je i oplienio s hrvatskimi graničari Ostrožac knez Petar Zrinski, a kad je iza Bečke obsade nastao veliki turski rat, dva puta je g. 1684. i 1685. karlovačka

[10] G. 1482. bili su kod povjerenstvenoga uvoda svjedoci Ostrožki plemići: Juraj Kralić iz Omršlja, Anton Čarić i Matija Vokojević od Ostrožca i Paval Kosavić od Medvedjana, – a g. 1519. uvadjao je Ivana Bornemisu i Ivana Kobasića u Suču, Omršal i Topoljane plemić Nikola Kruhomičić od Ostrožca. – Kod navale Stjepana Blagaja na Bratetić g. 1523. spominju se kaštelan Ostrožački Ivan Markočelić i plemići Ostrožki: Ivan Dragunić, Gašpar Dobrošević, Ivan Krtić, Ivan Nenadić, Bartol Plavčić, Marko Šarar, Andrija Varojević i Grgur Zemlić.

[11] Lopašić R.: Spomenici hrv. Krajine, knji. I., str. 24. – Štaj. arhiv, Miscellanea, fasc. 36. – Valvasor, Ehre etc. Knj. XII., str. 129. - Bilježke iz Ljublj. arhiva.

[12] "Croatica" u ratnom ministarstvu, knj. II.

[13] "Croatica" u ratn. ministar. knj. IV.

[14] Valvasor: Ehre etc., knj. XII., str. 129. – Vitezović: Kronika hrvatska, str. 195.

[15] Valvasor: Ehre etc., knj. XII., str. 17, 32.

[16] Lopašić R.: Spomenici hrv. Krajine, knj. III., str. 4.

vojska opustošila čitavu okolicu Ostrožku.[16] Loša je sreća u Ostrožcu bila g. 1693. Ogulinskim krajišnikom po zapoviedi podkapetana Ogulinskoga Krištofa Hranilovića i njegova brata Jurice Hranilovića, kapetana Slunjskoga. Ogulinci htjedoše poharati Ostrožko polje, ali budu 31. svibnja g. 1693. hametom potučeni "na vratih kod Ostrožca". Osim pomenutih kapetana poginuše tu, kako izvorno izviešće kaže, "mnogi oficiri, zastavnici, desetnici i siromašni junaci, kojih je vsih toti mrtvih bilo bolje od sto, a u životu budu uhićeni Petar Vojnović, vicekapetan huzarski, mnogi drugi oficiri i š njimi okolo trideset ostalih junakov".[17]

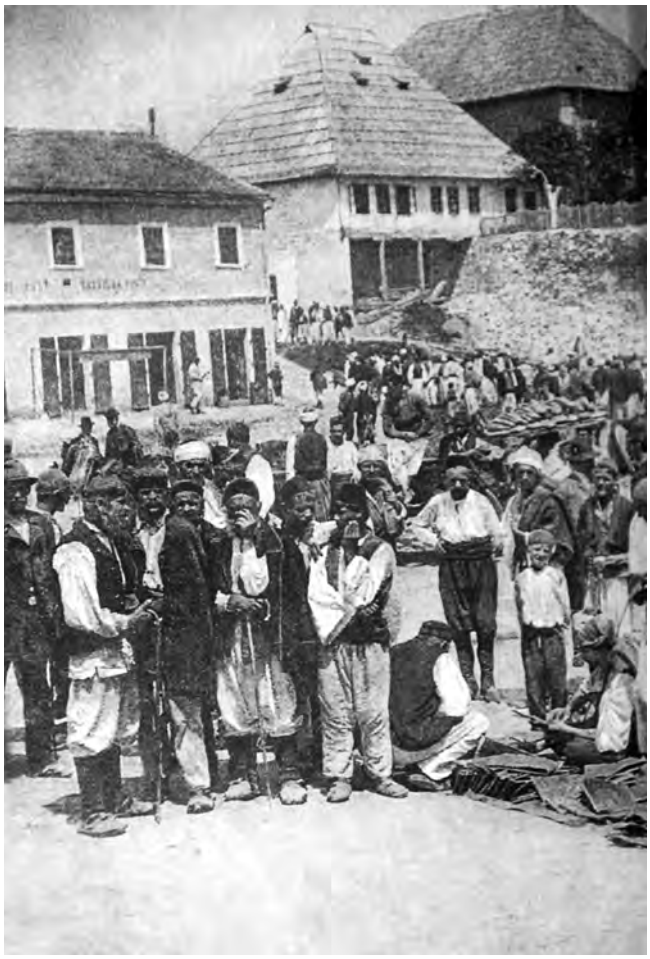

Poglaviti Turci Ostrožki na koncu sedamnaestoga i na početku osamnaestoga vieka bijahu: Osman-aga Beširević, kapetan od Ostrožca, Muhamed-aga, dizdar Ostrožki, Sefer Ćehaja Kalauzović, odobaša Omer Kapić, Hajdar-aga, Harunbaša Hokić i tadanji hodža Ostrožki Mehmed, te se oni spominju opetovano u izvještajih krajiških poglavica, kad se radilo o odkupu sužanja i turskih i kršćanskih. Gospodari pak Ostrožca bili su bezi Beširevići, koji su takodjer držali nasljedno kapetanstvo Ostrožko. Na glasu je bio Osman-aga Beširević, kapetan Ostrožki od g. 1690. do g. 1727. Što su pogranični gradovi Cetin, Sturlić, Furjan, Podzvizd za tursko carstvo uzdržani, poglavito je njegova zasluga, braneći se ih od kršćana i napučiv ih bez znanja bosanskoga paše narodom, osobito bjegunci iz Bosne. Njegov sin ili rodjak Derviš-aga Beširević bio je g. 1703. dizdarom u sv. Jurju Ostrožkom, a drugi rodjak Muhamed-aga g. 1718. dizdarom u Ostrožcu. Osman-aga Beširević prava je slika i prilika spahije i poglavice krajiškoga, kojega su se bojali i Turci i kršćani, ali ga ujedno i poštivali zbog iskrenog prostodušja i osobne odvažnosti i hrabrosti. Beširević je često imao posla, pa se je dopisivao sa hrvatskimi krajiškimi zapovjednici: s namjestnikom banskim grofom Petrom Keglevićem, generalom Krištofom Delišimunovićem, Ogulinskim kapetanom grofom Adamom Purgstalom i s vicekapetani: barunom Karlom Gusićem i Sigismundom Znikom.

Najviše bi vriedjalo Beširevića, kad hrvatske poglavice ne bi na dlaku održale zadanu rieč ("viru"), pa ih je znao radi toga u pismih ljuto koriti. Gospodu bi hrvatsku smatrao donekle sebi ravnom, ali su mu zato i turski i hrvatski kršteni "Vlasi" malo vriedni bili. Namjestniku banskomu grofu Petru Kegleviću pisao je g. 1700. medju ostalim: "Kakov si čovik, takov si mi list pisao, jere se pišeš zapovidnik Pounski Pokupski, a nisi vrstan od svoga Vlaha uzeti svoje blago! ... Kakve god mi knjige pišeš, sam si onaki čoek." Još je gore izgrdio podkapetana Ogulinskoga baruna Gusića, pišući mu radi nekog zasužnjena Vlaha Marka Tatalovića i zaprietivši mu: "hoću učiniti, da se smiju i Turci i Kauri s tvojom virom".[18] Još g. 1727. zapoviedao je Osman-aga Beširević krajini Ostrožkoj i Cazinskoj, a Osmanovi ljudi činili su po starom običaju nasilja na Kordunu i kršili naredbe, što su cesarske oblasti izdavale proti kugi. Namjestnik generala Karlovačkoga barun Ernest Kulmer tužio se god. 1726. na krajišnike: Sadić barjaktara, Duraka Jugu Crnoga, Bosnić Ahmeta, Aliju Vestića, Jušu Sekulića, Mislin Elića Hrominoga sina, Selima Kasazovića i Vlaha Barača, "da su zasidali vicekapetana Belačića (u Kolokoču), da ga ubiju, i da rade, da ga kako smaknu na ovom carevom i ćesarevom miru." Ne mogavši ništa izposlovati kod Osman-age, prijavljena je stvar po cesarskom poslaniku Porti u Carigradu, odakle je u tom poslu ferman izašao na Uhtugli vezira i pašu Bosanskoga.[19]

Ulomak iz izdanja *Matice hrvatske,*
Zagreb, 1890.

[17] Ibidem, knj. I., str. 346., 359. I 374.

[18] Da se bolje upozna Osman-aga Beširević i život na Krajini, neka služi ovo još nepriobćeno pismo iz moje sbirke, koje je Osman-aga oko g. 1700 pisao hrvatski a pismom latinskim barunu Karlu Gusiću:
(Iz vana:) "Plemenitomu i uzvišenomu i svake gospodske časti i dike dostojnome gospodinu Karli Gusiću, vicikapitanu Ogulinskom da se ima dati u njegove plemenite junačke gospodske ruke u Ogulin ili Gradac."
(Pismo glasi:): "Od mene Osman-age Beširevića plemenitomu i uzvišenomu i svake gospodske dike i časti dostojnomu gospodinu Karli Gusiću, vicikapitanu Ogulinskomu lipi poklon i veliko drago pozdravljenje kako junaku na toj poštenoj Krajini. A po tom toga nemogu drugačije učiniti, nego ti još sada pisati za ovi put, jere ti ovo šaljem četrtu ali petu knjigu, da mi nisi poslao odpisa, nego jedan po Vuku Striki. Ali, gospodine, meni nije hasne od tvojih knjiga, kad mi nije moga sužnja na sridu, niti moga blaga, koje sam pustio na tvojoj poštenoj viri. Nego, gospodine, ovo ti šaljem još sada knjigu zaradi moga sužnja Marka Tatalovića, da mi šalješ glavom na sridu onako, kako je zakon krajični, da nečinimo na Krajini prezakonje, što nije bilo do sada od take gospode, niti od tebe, gospodine. I ja se ufam, da nećeš ni meni na svojoj viri moga blaga ustaviti, nego mi kali (postavi) na sridu glavom Marka. Ako mi ga sada nepošlješ, veće ti posli ove knjige pisati neću, veće hoću učiniti, što ja znao budem. Ali hoću još sada počekati, jere se nadam, da nećeš svoju viru ostaviti za jednoga Vlaha; jer nisu to ni tvoji stari činili, nećeš ni ti izgubiti glasa svoga. I da si zdravo na toj Krajini. Amen."

[19] Savremeni ovjerovljeni priepis u mojoj sbirci.

Heinrich Renner

Bosnom i Hercegovinom uzduž i poprijeko 1896.

S njemačkog preveo: **Ibrahim Dizdar**

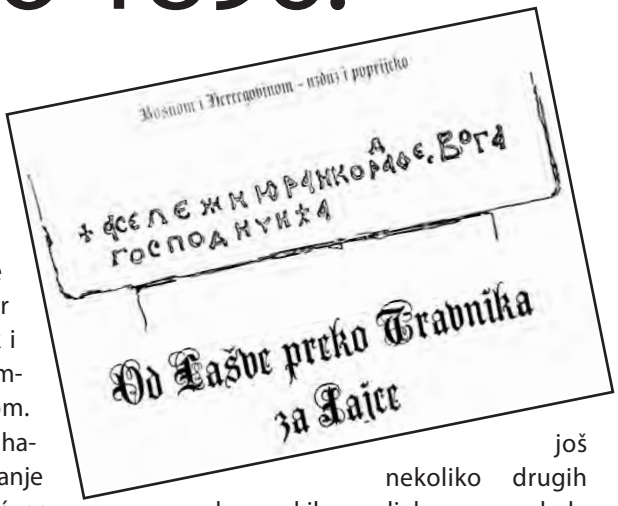

U hercegovačkoj bašti

Bio je već pao mrak, kada smo s našim konjima stigli u Trebinje. I ma koliko zvučalo čudno, ovdje je uvijek nedostajalo smještaja za strance. Kada sam ovuda prolazio 1888. god., zatekao sam veliki evropski hotel "Orient", koji je bio zaključan, a začudo zaključan je i danas. Prilikom moje prve posjete Trebinju odsjeo sam kod jednog srpskog trgovca Andrije, koji me je smjestio u svoju kuću. Ovoga puta nas je s najvećom susretljivošću ugostio kotorski namještenik. Sagrađen je mali hotel "Trebinje", ali još nije otvoren. Naše su sobe bile dotjerane, i nije im ništa nedostajalo.

Trebinje se sastoji iz dva dijela: od starog dijela grada, okruženog zidinama, tabijama i mezarima, oko kojeg teče Trebišnjica, i novog grada, u kojem su sada nalaze sve javne ustanove i evropske građevine. Ovaj dio grada smješten je na zapadnoj strani i nastao je nakon okupacije. I pored velikog broja novih građevina, Trebinje nije izgubilo svoju orijentalnu i srednjovjekovnu draž.

I danas ovaj, dijelom talijanski, a djelom turski grad grije južnjačko sunce. U svojoj unutrašnjosti stari dio grada malen i tijesan, ali je zato uredan čist, a mir koji vlada po njegovim sokacima smiruje. Grad broji oko 1 300 stanovnika svih konfesija. Ovdašnje stanovništvo živi od trgovine s Dubrovčanima, od malih zanata, naročito od proizvodnje duhana. Duhan je pribavio Trebinju svjetsku slavu kakvu mu ni historijska prošlost nije nikada podarila. Trebinjski duhan ubraja se među najfinije duhane u svijetu, omiljena sultanova sorta. I mada ga se sve više i više sadi, opet se ne može podmiriti tržište, makar da se nove površine, pa čak i najmanje parcele plodne zemlje, zasade ovom kulturom. Kada je riječ o proizvodnji duhana i vina, tu tek leži blagostanje ovog stanovništva, koje već po svome izgledu razaznaješ, da li je neko građanin ili seljak. Povelika agrarna fabrika duhana upošljava veliki broj radnika.

Na srednjovjekovnoj trgovačkoj cesti, kojom iz Dubrovnika za 15 dana stižete u Niš, a za mjesec u Carigrad, Trebinje je bilo prva važna stanica. Isprva je nosilo naziv Trebunia ili Trivunja. Javlja se u prvim stoljećima po našem računanju vremena, a nakon Konstantina Porfirogeneta tu na gradu Trivunju stolovao je slavenski vladar, čija je vlast sezala na jugu do Duklje, na zapadu od Kotora do Dubrovnika i na sjeveru preko Popova polja. Nakon pada srpske vladavine na moru (1355.), Trebinje je palo pod vlast humskog bana Vojislava, pa je na taj način zauvijek ostalo unutar teritorije Bosne i Hercegovine. Rođak i nasljednik Vojislavov Nikola Altmanić bio je 1371. primoran štititi svoje posjede od raškog kralja Vukašina, udruženog s Balšama, koji su dospjeli na vlast u Zeti. Altmanić je Travunju 1373. prepustio Đuri Balšiću, i to pod uvjetom, da ga ovaj pomogne protiv bosanskog kralja Tvrtka, čiju vlast nije želio priznati. No, Tvrtko, koji je bio u savezu sa srpskim knezom Lazarom, 1376. ponovo zaposjeda Trivunje, kao i još nekoliko drugih bosanskih predjela, pa se dade proglasiti kraljem bosanskim, raškim i primorskim. Za vrijeme Tvrtkove vladavine porodica Sanković stekne veliki ugled u humskom kraju i Trivunju, a za vrijeme kada je kraljev ugled počeo opadati, ove su im predjele preoteli Pavel Radinović i Sandalj Hranič 1392. godine. Radinović je za sebe zadržao Bileću, Trebinje, Klobuk i Konavle, a nakon što ga je dao ubiti Sandalj, njegovi sinovi uspjeli se su održati na vlasti u Bileći i u Trebinju. U Trebinju su pored njih važnu ulogu igrali i porodica Nikolić s Popova polja i Ljubibratić iz Trebinja.

Kasnije je i Trebinje zadesila ista sudbina kao i sve ostale krajeve Hercegovine, palo je pod vlast Osmanlija. Za Osmanlije je Trebinje bilo jedna granična stanica koju su morali utvrditi, jer je u blizini bila crnogorska, dubrovačka i venecijanska granica, i na taj način bi zauzdali stanovništvo. Stoga su sagradili veliki broj tvrdih kamenih kula, koje se nalaze svuda unaokolo; s njih su motrili na dešavanja po svim cestama.

Iz toga doba datira i jedna ćuprija, Arslanagićev most, koji nekih 7 000 stopa povrh grada ide preko rijeke Trebišnjice. Isti naziv nosi i jedno muslimansko selo od 25 domaćinstava,

koje je smješteno usred kamenjara, a prije sela most prelazi preko rijeke skučene između stijena, koja tuda vijugavo teče. Danas je u blizini Trebinja sagrađen novi most, čija je gradnja započeta još za vrijeme Turaka, i za koji su Trebinjci morali kao žrtvu priložiti dječiji leš s dubrovačkog kraja, te ga, prema starom običaju, uzidali u stup od mosta.

Iz prošlosti se radije vraćamo u današnjicu. Hodimo ovim gradom tvrđavom, u kafani "Gale degli Signori" ispijamo ti filidžan crne kahve, a onda nekoliko trenutaka slušamo učenje Kur'ana, što dopire iz mejtefa, posjećujemo džamiju, a zatim kroz kapiju staroga grada koračamo ka novoj čaršiji, gdje nas odmah prijatno dočekuju lijepi drvoredi i široke čistine. Našu pažnju privlači jedna monumentalna građevina, velika nova škola. Prozori na jednoj od učionica u prizemlju stoje otvoreni, pa malo osluškujemo nastavu. Čas je geografije, djeca odgovaraju precizno i tačno. Kakva samo razlika u odnosu na ono nerazumljivo "zujanje" iz mejtefa!

U gradu postoje i katolička i pravoslavna škola, kao i veliki broj modernih privatnih zgrada, koje tako, jedna do druge, čine ulice. Nižu se dućan za dućanom, kafane i gostionice, knjižare, uredske zgrade, sve se to nalazi u novoj čaršiji, koja jednim dijelom obuhvata dio stare čaršije. Tu je i tržnica na kojoj se prodaje prelijepo voće po vrlo smiješnim cijenama. U ovom dijelu grada nalazi se i krasan park, lijepo održavan, podignut u čast carskog ministra finansija, tzv. "Kallyev park". Divne aleje smjenjuju se sa prekrasnim zelenim travnjacima, posvuda se nalaze klupe za odmaranje, a jedna se gostionica tu brine za jelo i piće. Za Trebinje, koje baš i nema neke hladovine, ovaj park je za vrijeme žestokih vrućina pravi raj. Naravno, da je i ovaj park djelo novijeg vremena.

Na samo nekoliko sati dalje od Trebinja ima još jedan dokaz koji svjedoči o brizi zemaljske vlasti, a za ovaj kraj je od velikog značaja: voćarsko-vinogradarska stanica Lastva. Od Trebinja naovamo pruža se u dužini od 14 km novosagrađena cesta preko Arslanagića-mosta na

lijevoj obali Trebišnjice. Na oko tri kilometra prije Lastve cesta prelazi novi solidni željezni most; prokrčen je put za Korjenjički kraj, na zubačkoj granici. Ovdje se na visini od 770 m nalazi dražesna dolina koja nalikuje na pravi mali raj, Lastva, kakva je danas, a ne kakva je bila još prije nekoliko godina. Onda, kada su dnevni upadi crnogorskih razbojnika bili svakidašnjica, tu je živio jedan surov i siromašan narod, koji je svoj oskudni svakidašnji hljeb iščekivao pa i dobivao od turske vlasti. Nesigurnost na granici, te nepraktikovanje sadnje primorali su vlast da se zauzme za svoje pogranično stanovništvo, pa makar ga i unajmilo protiv Crnogoraca. Oni bi kao nadoknadu dobivali "tain", potrepštine, te neki manji novčani iznos. Od toga je stanovništvo živjelo, a obrađivanje zemlje bilo im je strano, pa je kraj u potpunosti opustio. Nakon što su umarširale u Bosnu austrougarske trupe, "tain" je dokinut, a ljudi su počeli živjeti od svoga rada, za što su im za vrijeme prijelaznog perioda bila osigurana sredstva. No, dreka za tain godinama nije prestajala; oskudica u hercegovačkim pograničnim kotarima, a tu je bila i Lastva, postala je redovna rubrika zemaljske uprave. lako su svake godine za smanjenje elementarnih nepogoda bila izdvajana velika materijalna sredstva, te se s vremenom uspjelo, razuzdano stanovništvo ponovo okrenuti na obrađivanje svojih imanja i prakticiranju redovnog ratarstva.

Danas pogranični kraj izgleda sasvim drugačije, posebno Lastva. Ovaj potpuno osiromašeni i opustošeni dio zemlje, s ponosom se može ubrajati među ostale oblasti koje na privrednom planu prednjače. Neovisno od prirodnih ljepota, koje ovom lastvanskom kraju, što obiluje vegetacijom i brojnim izvorima, pridaju posebnu čar, sve su doline i visoravni u ovoj oblasti veoma plodne. Kvalitet ovdašnjih poljoprivrednih proizvoda odličan je, a krompir na bjelogorskom kraju postiže začuđujuću veličinu i nenadmašan okus. (...)

Kraljevski grad Jajce

Jajce, stari bosanski grad, poznat po svojoj historijskoj prošlosti, svom prelijepom položaju, jer se nalazi na sutoku rijeka Plive i Vrbasa, a jednim svojim dijelom sagrađen je i na osamljenom živopisnom vrlo slikovitom i veoma znamenitom uzvišenju. Svakom je strancu prava riznica romantike - to je Jajce, jedan od najinteresantnijih gradova u Bosni i Hercegovini. Kako bismo mogli donijeti sud o njegovom značaju, ili shvatili njegove građevine, morat ćemo se pobliže osvrnuti na historiju ovog grada. Najdetaljnije i najstručnije ga je opisao kustos bosanskohercegovačkog muzeja dr. Ćiro Truhelka, a čije malo djelo ("Historija Jajca i njegovi spomenici", Sarajevo 1888) je meni nekako najdraže. Kada je grad utemeljen nije poznato, već je Constantin Porphyrogenitus spomenuo plivski kraj u doba kada su Franci pod vodstvom Cotzilinasa protje-

rani iz Ilirije, te je taj kraj docnije zajedno s ostalih deset župa činio Kraljevinu Hrvatsku. U dvanaestom stoljeću otimali su se za ovaj kraj bosanski ban i hrvatski kralj. Plivski kraj se kasnije u bosanskoj historiji ne spominje. Međutim, kada je početkom 15. stoljeća bio pod upravom moćnog magnata Hrvoja, tek tada se javlja u javnom životu. Kako to spominje Klaić u svojim zabilješkama o historiji Bosne, Hrvoje je već 1404. nosio titulu "vojvode donjeg kraja", a time se mislilo na plivski kraj. Nakon što se otcijepio od bosanskog kralja Ostoje, a potom se pridružio mađarskom kralju Sigismundu, on je 1411. i od ovoga tražio da prizna njegovu teritoriju, nakon čega je ova oblast kraći period pala pod mađarsku vlast. U tom vremenu na stjenovitom kraju između Plive i Vrbasa nastadoše prvi počeci grada Jajca, koji nakon određenog perioda postade Hrvojev stolni grad.

Postoje dokumenti od 1411. i 1412. koji potječu iz Jajca. Za kratko vrijeme grad natkrili većinu bosanskih gradova. On postade sjedištem banova, i u tu čast 1459. jedna povelja kralja Stjepana Tomaševića spominje Radivoja Jablanovića, a i sam kralj odabra Jajce za svoju rezidenciju, kada je bio stupio na prijestol, tako da je od savremenog povjesničara Laonicosa Chalkokondalisa Jajce prozvan bosanskom metropolom. Za vrijeme burnih vremena koja zahvatiše Bosnu, grad Jajce bijaše najvažnija strateška tačka. Dolaskom Turaka 1463. godine po zemlji nastupi metež. Kada je velika vojska sultana Mehmeda II el-Fatiha prešla bosansku granicu, kralj Stjepan Tomašević pobježe za Jajce iz svog dvorca Bobovca, čiju odbranu prepusti svom glavnom komandantu Radaku. Bobovac pade u ruke sultana zbog Radakove izdaje, koji istog komandanta za nagradu dade baciti sa stijene. Sultan naredi Mahmud-paši i 20 000 vojnika da prate odbjeglog kralja. Mahmud pređe Vrbas i dođe pred Jajce, gdje ga izvijestiše da je kralj napustio grad. Ovaj se zaputio prema Sokolu, obližnjoj tvrđavi, a pošto mu ni ovdje ne bi sigurno, pobježe ka dvoru Ključ na Sani, gdje je namjeravao nekoliko dana predahnuti. Mahmud-paša prema Ključu posla jedan manji odred pod vodstvom Omer-bega Turchanoglua. Dođe do žestokog okršaja, te se Omer-beg morade povući, a njegova se vojska uspjela uvući u grad. Omer-beg nije imao pojma da se toliko traženi bosanski kralj nalazi tu u blizini. Turska vojska zarobi nekoliko seljaka od kojih nastojahu saznati gdje se ovaj krije. I pošto su seljaci odbijali bilo šta kazati, Omer-beg ih posla Mahmud-paši. Konstantinović pripovijeda kako je neki Bosanac za komad kolača otkrio gdje se kralj skriva. Rečena tvrdnja zvuči nevjerovatno, ali se takvo nešto u to vrijeme ipak moglo desiti u Bosni.

Kada Mahmud-pašu obavijestiše o tome gdje se kralj krije, ovaj pođe s konjanicima i krenu tijesnim klancima prema Ključu. Stigavši na Sanu, smjelo pređe nepotpuni visoki most, te stade kolati kao da će zaposjesti tvrđavu. Mada je imao brojnu vojsku, slabi su bili izgledi da će osvojiti utvrdu. Ključka tvrđava bila je sagrađena na strmoj stijeni, a podnožje te stijene oplakivala je rijeka Sana. S tri strane apsolutno nije bilo prolaza. Južnom stranom, koja ide uzbrdo, gospodari golema kula sagrađena na Babinoj stijeni i ona znatno nadvisuje samu tvrđavu. Osim toga, bila su i još dvoja vrata na spuštanje, koja su bila postavljena na okomitim pukotinama u stijeni. Jedna su izlazila prema Sani, odakle se grad snabdijevao vodom, a druga su služila samo za bijeg u slučaju nužde.

Po modernoj strategiji, osvajanje tvrđave ne bi trebalo predstavljati poteškoće, jer se s druge strane sa Zelenbrda dala lahko gađati topovima, ali čak i oni oskudni, još danas vidljivi, ostaci stvaraju dojam da se Ključ u to vrijeme nije mogao osvojiti, kada se u boj išlo s teškim topovima, no nekad bi se, da se izbjegne težak transport, oružje lijevalo na samom bojištu, kao što je to bio slučaj kod druge opsade Jajca.

Mahmud-paša, koji sa sobom nije vukao topove, uvidje da sa svojih 20 hiljada lahko naoružanih vojnika malo šta može uraditi protiv utvrđenja na stijeni. Nije se pomišljalo ni na izgladnjivanje, pošto duže opsjedanje nije odgovaralo ratnom planu. Stoga je nagovaranjima htio natjerati kralja na predaju. Obećavao mu je sve i svašta, a kada mu je napismeno dao svoju zakletvu da će se poštedjeti njegov život kao i život njegovog strica i sinovca, te da će mu sultan umjesto Bosne dodijeliti neku drugu jednaku provinciju, kralj se predade. Pri okupaciji i prilikom pregovora Mahmud-paša je koristio princip kojim se njegov vladar služio kod svih dosadašnjih osvajanja. Trećina stanovništva bi ostala medu njegovom vojskom i bila bi uzeta u janjičarski korpus, druga trećina bi se odvukla za Stambol, kako bi se tamo u pustim predgrađima umnožilo stanovništvo, a treći i najsiromašniji dio bi ostavio u njihovom gradu. Nakon što je u Oradžju, nedaleko od Jajca, uhvaćen i kraljev stric Radivoje, Mahmud-paša se sa svojim plijenom vrati u Jajce, gdje je, u međuvremenu, došao sultan Mehmed Fatih i zaposjeo grad u kojem više nije bilo kralja. Čim su kraljevi vojnici vidjeli da im je kralj zarobljen, predali

su se. Kada je Mahmud-paša stigao pred Jajce, sultan bijaše radostan, no, ono što je paša obećao kralju ne bi mu po volji.

Preko zakletve jednog od njegovih najboljih vojskovođa ne mogaše tek olahko preći. Kako se ne bi ogriješio, sultan se obrati ulemi, a jedan od tih pobožnjaka, koga je sultan uvijek imao uza se prilikom svojih pohoda, perzijski šejh Ali Bistami, s nadimkom Massafinek, izdade sultanu fetvu koja presudi kraljevom sudbinom. O obrazloženju ove fetve postoji nekoliko verzija. U "Tarihi-diari" postoji predanje, kako je sultan dao zakletvu da će pogubiti kralja ako ga se dočepa živog, a tom se zakletvom dokida ranija zakletva njegova vezira. U drugoj verziji od Hammer-Purgstalla fetva ima oslonac u jednoj čudnoj misli po kojoj vladar nije dužan pridržavati se zakletvi svojih sluga ako su one date bez njegove saglasnosti. Obje verzije bile su dovoljne da presude kralju. Sultanu je sada stalo do toga da se okoristi zarobljenikovom nevoljom. On podstaknu zakletvama zabludjelog kralja da svim svojim gradovima izda naredbu da se bez otpora predaju Turcima.

Na taj način 70 utvrđenih gradova pade pod osvajačevu vlast. A sultan Mehmed Fatih, nakon što je brzo okončao svoju osvajačku operaciju po Bosni, odluči završiti s kraljem. Pozva ga k sebi, a ovaj znajući da ga čeka isto ono što je zadesilo i cara Trapezunta, kneza atinskog i mitilenskog, ponese sa sobom zakletvu Mahmud-paše da se, bude li potrebe, na nju pozove. Nikakve mu od nje koristi nije bilo, njegova je smrt već bila određena. Na Carevu polju kod Jajca, a ne, kako se ranije mislilo, kod Bilaja, ili čak kod Blagaja, šejh Ali Bistami odsiječe Stjepanu Tomaševiću glavu, a priča se kako mu je živom oderao kožu.

Nakon pogubljenja sultan poželi da - kako pripovijeda Ibrahim-beg Bašagić u "Glasniku Zemaljskog muzeja" - oko uzroka smrti ne bude sumnje, šejhovu fetvu doslovice ukleše nad gradskom kapijom u Jajcu. Tu je navodno bila sve do izbijanja ustanaka u drugoj polovini našeg stoljeća. Njen se sadržaj ne nalazi ni u "Taddžut-tevarihu", ni u djelu "Mirati ćajinat", niti u drugim turskim knjigama historije, koje pišu o Bosni, nego je samo usmeno predanje. Kaže se: "El mumin lajuldagu min dzuhrin merretejni", što znači: "Vjernika ne smije zmija ujesti dvaput iz iste rupe".

Time se želi reći da je kralj bio izdajica, nakon što je već bio pod sultanovom zaštitom. Tako se želi ublažiti nepravda zbog smaknuća. Kraljev je grob dugo vremena bio nepoznat, mada se u narodu na Humu jedno mjesto isključivo označavalo kao "kraljevski grob", a poznata je i priča o kraljevoj sahrani. "*Tako je sultan jednom janjičarskom odredu izdao naredbu da se tijelo mrtvog tu prenese, tako da grob ne gleda na grad, niti da se iz grada vidi. Povorka s mrtvim tijelom kralja krenu u pravcu Huma, a ispred je jedan od vojnika nosio zastavu. Sultan ih je pratio pogledom, i kada janjičari izmaknuše iz njegova vida, tako da se samo vidio krajnji vrh zastave, jednim znakom naredi im da stanu, i tu gdje su se zadesili ukopaše kralja.*"

Ovaj naivni opis grada bio je povod dr. Truhelki da pokuša pronaći kraljev grob, i posrećilo mu se! Juna 1888. tijelo posljednjeg bosanskog kralja izvađeno je i pokopano na dostojno mjestu u franjevačkoj crkvi u Jajcu. O samom iskopavanju mrtvog navodim iskaze izvođača radova:

"Na desnoj strani Vrbasa, preko puta prekrasnog plivskog vodopada, uzdiže se prilično strm proplanak koji završava kao nepravilna zaravan, koja je s jugoistočne strane okružena oštrim stijenama Huma. Krenete li putem koji vodi iz Jajca preko starog vrbaskog mosta, stižete do mjesta na ovoj zaravni odakle vam se prema sjeveru otvara krasan pogled na Carevo polje. Negdje na jugoistoku krečnjačke stijene Huma se penju, dok se prema zapadu nježnim rubom ove zaravni pruža pogled na Jajce. Ovdje, pokraj puta nalazi se neukrašena kamena ploča koju svako od ovdašnjeg svijeta naziva 'kraljev grob'. Ploča je široka otprilike 1 m, duga 1,8 m, grubo isklesana, i po njoj nema nikakvih vidljivih tragova o uresima ili napisima. Samo na gornjoj strani, ne baš na sredini, može se primijetiti da stoji običan krst. Krst je vrlo primitivan, urezivan duboko nekim vrlo neprikladnim alatom. Na gravuri se vide manji tragovi vremena nego po drugim dijelovima ove ploče, što ukazuje na to da je krst urezan poslije polaganja kamene ploče, možda je riječ o posveti ovdje zakopanom.

Na dubini koja otprilike iznosi oko 80 cm javljaju se veliki kameni blokovi kojima se prekriven cijeli grob. Ovi su uklonjeni, i nakon što se malo iskopalo, ukazaše se kosti lobanje, baš onako kako smo i sumnjali, na zapadnom dijelu groba. Prostor oko cijele lobanje očistili su, ali i pored najopreznijeg pokušaja da se ona podigne, sva se raspala na komadiće. Razlog tome je bio taj što je tijelo prvo bilo poklopljeno velikim kamenim blokovima koji su na lobanji prouzrokovan neke pukotine, a zatim su i prsa bila zgnječena. S vremenom je voda, koja je prokapavala, nataložila vlažnu ilovaču po skeletu, te je ispunila fuge između kamenja i šupljina na skeletu...

Prilikom daljnjeg iskopavanja izvađeni su na svjetlo dana preostali dijelovi ske-

leta. Skelet je bio dijelom, gdje je bila glava, okrenut prema zapadu, a noge su gledale prema istoku, mada je glava bila odvojena od trupla i stavljena u iskrivljenom položaju pored grudi, tako da je s profila lijeva strana bila okrenuta prema gore, dok je sama glava ležala na desnoj čeljusti i dijelu uha. Prsni koš je uslijed kamenja koje je bilo pobacano po mrtvacu, zgnječen, ruke prekrštene preko grudi, a desna je ruka, pritisnuta teretom, bila u takvom stanju da je lakat bio izokrenut nagore. Donji ekstremiteti bili su u prirodnom položaju, ali sam u gornjem dijelu lijeve noge mogao zamijetiti lom. Gornji dio kosti bio je normalan, no kada sam došao do loma, a kad ono kost se ne sastavlja u istom pravcu, već nekih osam centimetara udesno, uz kost desne noge, na gornjem dijelu.

Prema položaju skeleta, nema sumnje da se radi o ostacima nekog ubijenog čovjeka, kojem je otkinuta glava, koji je masakriran i go zakopan. Go iz razloga što nisu pronađeni niti jedna kopča ili druga stvar koje bi ukazala na odjeću. Jedino je pronađen iskrivljen komad željeza podno nogu i nakon detaljnijeg istraživanja ispostavilo se da je riječ o luku od lokota, koji je, bez sumnje, bio dio nožnih okova. Također sam, nekih desetak centimetara iznad grudnih kostiju, tamo gdje su ruke bile ukrštene, pronašao dva mađarska srebrenjaka Ludviga Velikog - kovanice koje su u 15. stoljeću po Bosni bile dosta korištene. Sve se navedeno slaže s okolnostima sudbine kralja Tomaševića, i ima još nekoliko dokaza koji potvrđuju identitet. Pronađene kosti pripadaju čovjeku srednjih godina, niskog rasta, kao što je to bio slučaj s Tomaševićem. Pored toga, oblik lobanje ukazuje na mnoge upadljive sličnosti sa spomenutim koje sam mogao primijetiti na dvjema kraljevskim slikama. Jedna je u posjedu Štrosmajerove galerije u Zagrebu, na njoj je kralj predstavljen kao da mu se u snu prikazuje Isus. Ova je slika, svakako, rađena još za njegova života. Drugi portret u Sutjeski mlađi je i prikazuje isto. Na objema slikama vidi se ovalno lice, usiljeno prema dolje s izbočenom bradom, visokog lijepog čela, karakterističnog za građu lobanje kakva je nađena u "kraljevskom robu." Profili i jedne i druge slike jednaki su spram oblika lobanje - dokaz više o identitetu i o tome da tradicija, mada dosta isprepletena i oblikovana fantazijom, uvijek ima neku historijsku pozadinu, posjeduje pozitivnu bazu, na kojoj su je narodni duh i stoljeća izgrađivali." (...)

Od Lašve preko Travnika za Jajce

U Jajce se iz inostranstva može stići dosta udobnim i različitim putevima. Kako se preko Metkovića, Mostara i Jablanice može doći u Jajce, već smo opisali. Pošto je u međuvremenu izgrađena željeznička pruga od Bugojna, preko Donjeg Vakufa prema Jajcu, to je put postao još kraći i udobniji. Sa sjevera iz Zagreba preko Siska i Dobrlina ide željeznica za Banju Luku, a odatle se poštanskom kočijom ili diližansom u Jajce može stići za dan. Ko, međutim, u zemlju stiže bosanskom željeznicom, od stanice u Lašvi cijeli put preko Travnika može lahko prevaliti vozom.

Prije nego krenem s pripovijedanjem mog daljnjeg putovanja iz Jajca prema sjevernim dijelovima Bosne, želim se osvrnuti na put preko Travnika, kojim sam jednom prilikom išao na konju, kasnije u kolima, i posljednji put vozeći se nekim dionicama puta parnim vozom. Za nama je željeznica u Lašvi. Povrh ušća istoimene rječice u Bosnu nalazi se stanica u idiličnoj šumskoj samoći. Pruga za Travnik odmah ulazi u usku lašvansku dolinu, usijeca se po desnoj strani rijeke, dok se cesta pruža uz lijevu obalu. To je prekrasna oblast, pretežno šumovita, ali pusta. Tek u Busovači, na vojnoj cesti Brod - Sarajevo, opet je življe. U mjestu ima nešto metalne industrije, inače malo obrtne djelatnosti, ali je zato razvijena poljoprivreda. Sljedeća stanica jeste Han-Kompanja ili Vitez.

Tu, na raskršću gdje se odvaja put za Travnik od glavne ceste, nastala je čitava nastamba. Prevladava drvna industrija firme "Rudgers" iz Beča. Vide se naslagane gomile hrastovih podnica za željeznicu i drvenih ploča, sve proizvodi iz obližnjih šuma. Voz ide po ravnici, koja se prostire sve do Viteza. Pruga je prešla most na Lašvi i prati cestu. S desne strane nalazi se masivna Vjetrenica, a ispred nas visoki, uglavnom prekriven snijegom, Vlašić (1919 m).

Stižemo u Han-Bijelu, opet smo u ravnici. Nakon nekih 9 km s desne strane ukazuje nam se samostan Gučja gora, glavna prijestolnica bosanskih franjevaca, koji je godine 1857. ponovno sagrađen. Putujući neprekidno po dobro zasađenoj plodnoj ravnici najzad stižemo u Dolac, koji važi za predgrađe Travnika, a 3 km poslije (pruga je duga 30 km) u nekadašnju rezidenciju bosanskih vezira, Travnik, koji se najedanput pojavljuje u uskom kanjonu rijeke Lašve i očarava svojim položajem.

Od bivšeg političkog značaja Travnika (6 804 stanovnika), danas se ništa ne primjećuje. Na glavnoj cesti u šarenilu stoje evropske građevine pored klimavih drvenih objekata iz osmanskog perioda, no sliku ulice svako malo presijecaju bašče, tako da se u svemu tome osjeća neka svježina. Ako želite baciti

pogled na Travnik, onda se morate ispeti na jedno od okolnih uzvišenja, odakle možete posmatrati dugačke redove kuća po desnoj strani Lašve, te kubeta i minarete gotovo skrivene u pukotini Gratovine, u dijelu grada koji se nalazi na lijevoj obali na strmim i golim stijenama planine Vlašić, a zatim staru tvrđavu (stari grad), kao kakav srednjovjekovni grad sa zidinama i kulama, sve tursko, a ipak pusto. Okolo tvrđave grupisao se dio grada u kojem pretežno žive muslimani. Na uzvišenjima, s obje strane rijeke, posvuda se mogu vidjeti seoske kuće u sred bujnih polja, a iza njih se prema sjeveru i istoku redaju sve planina za planinom, prema jugu se vide blage padine i mračne šume. S Tarabovca, jednog uzvišenja južno od grada, se na jutarnjem suncu pruža divan pogled. Tada odbijena svjetlost svjetluca i blješti sa svih metalnih krovova džamija i minareta kao i novijih građevina, koje su jednim dijelom sagrađene u maurskom stilu sa bosanskim bojama (crvenom i žutom). Usto se u pozadini javljaju mračne stijene Vlašića. Nije baš tako lahko dati tačan opis orijentalnog grada; opis je uvijek daleko od stvarnosti, a bosanski se gradovi pretežno nalaze na tako rafiniranim položajima, da ih čak ni najbolji slikar ne bi bolje naslikao. Unutar starih gradskih mahala, u njihovim prilično uskim krivim sokacima, groznom kaldrmom s dubokim udubljenjima između kamenja, ponekad je prilična grozota. No, okrenete li pogled s kuća, možete zapaziti pokoji lijep detalj rezbarenog drveta kao što su, naprimjer, lijepo izvedene drvene rešetke, mušebaci, po haremskim prozorima, da ti se mašta jako pobudi.

Kada je nastao Travnik, nije poznato. Priča se kako je nekada na ovom mjestu bio grad Lašva na lijevoj obali istoimene rijeke, u blizini današnjeg mjesta pod nazivom Putačevo. Kako dr. M. Hoernes navodi, u uskoj dolini, u kojoj je smješten današnji grad, u doba Turaka, bili su pašnjaci, gajevi i bašče, po čemu je Travnik i dobio ime. Onda su se u nekom vremenskom periodu, koji nije tačno preciziran, Turci iz Lašve preselili na ovo mjesto, a svoje su nekadašnje kuće pustili da propadaju. Ovakav stav ima jako uporište u historijskim činjenicama, jer postoji još jedna prilično interesantna hronika o događajima u Bosni koju je napisao jedan franjevac, koji je sebe isključivo nazivao fra Nikolaus Lašvanin. U spisima se Travnik prvi put spominje 1503. godine. U drugoj polovini 15. stoljeća, kada je južna Bosna bila u potpunosti pod turskom vlasti, turske bi vojske, prilikom zauzimanja mađarskih utvrda na sjeveru Carstva prolazile lokalitetom današnjeg Travnika, tako da se razaranje Lašve i premještanje u ovaj grad, vjerovatno, desilo negdje u tom periodu. (...)

Kasnije, nakon što je utemeljen grad, sjedište bosanskog vezira prebačeno je u Travnik, vjerovatno, kako bi se bio bliže sjevernom dijelu zemlje, u kojem se još ratovalo. Njegov službeni naziv bio je "vezir mađarskih zemalja". Kada je Husein-beg Gradašević 1830. pozvao na ustanak, tada je i Travnik bio zauzet, a vezir se gorko kajao. Kada je uslijed druge velike bune muslimana između 1840. i 1850. Omer-paša osvojio Sarajevo, dokinuo je tamošnju oligarhiju, sjedište valije ili vezira prebacio je u Sarajevo, a Travnik je izgubio svoj dotadašnji značaj. A danas je ovuda prošla i pruga, a nastalo je i nekoliko fabrika, iskreno rečeno, nešto skromnijih. Zemaljska vlast izgradila je Tvornicu duhana, Trgovačku školu, jednu prelijepu medresu s džamijom, za đake muslimane. Sa stare tvrđave, u kojoj se još može stanovati, pruža se divan pogled na grad. Iza tvrđave obrušava se sa znatne visine vrelo Šumeć. Jedno vrijeme je ova voda korištena za pokretanje fabrike kože, ali ta kožara već neko vrijeme ne radi, nedostaje kapitala i poduzetničkog duha iz Austrije. Sve treba i mora da radi vlast, mada Bosna pruža idealne uvjete za privatni obrt. Na glavnoj ulici nalaze se lijepi nekadašnji konak valijin, sada je to sjedište Okružne službe, zgrada Uprave s lijepim dvorištem, Trgovačka škola, Samostan sestara milosrdnica, hotel "Austrijski car", velika džamija, a između njih turbeta vezira, pretežno lijepo ukrašena mauzolejima i kamenim stropovima i kubetima, i kao takva nalikuju kućama za stanovanje.

Ono što također treba spomenuti, jesu veliki isusovački kolegij i nova katolička crkva. Travnik, koji je ranije samo u Dolcu brojao 2 000 stanovnika, katolika, sa seminarom i crkvom, uz prisustvo sile prerasta u pravi katolički centar. Otkako je dopušten isusovački red u Bosni, što je tek uslijedilo nakon jakog zalaganja franjevaca, koji su do tada jedini radili na ovim prostorima, Travnik je postao njihov stolni grad. Novosagrađeni isusovački kolegij jeste jedna od najvećih i najljepših građevina u gradu. To je dvospratna zgrada u sred prostranog dvorišta, koje služi kao igralište za mlade učenike. Uz brdo se proteže bašča, jedna površina koja je još u fazi nastajanja, i u kojoj bi trebao biti zasađen voćnjak. Ovaj objekat liči na samostan. U prizemlju se nalaze radionice svakojakih zanatlija, koji ponajprije izrađuju za potrebe mnogobrojnih ukućana, profesore i mlade službenike. Tu dolje je i jedna velika kuhinja. Lijepe svijetle nastavničke sobe te prostorija za seminare nalaze se na prvom i drugom spratu. Kabinet za fiziku bogato je opremljen, a treba spomenuti i prirodoslovne zbirke, posebno opsežni herbarij, koji se, doduše, ne može mjeriti s onim u sarajevskom Zemaljskom muzeju. Tu ima još i izvrsna zoološka zbirka te zbirka minerala, koje upotpunjuju prirodno-naučne materijale za razgledanje. Mora se priznati da se sa završenom gimnazijom, kao takvom, može upisati studij na nekom od austrijskih univerziteta, i može se pohvaliti izvanrednim uspjesima. Njeni učenici su pretežno katolici, mada ima pokoji pravoslavac i dosta židova.

Jedno od prijatnijih mjesta u Travniku jeste "Cafe Dervent", na istočnom kraju grada, gdje Turci ćejife pod hladom drveća, okruženo potokom.

Ovdje bi odsjedao prijestolonasljednik princ Rudolf, gdje bi ispijao izvrsnu kahvu. S poštovanjem vlasnik čuva i dan-danas fildžan kao uspomenu na preminulog nasljednika Habsburškog carstva...

Ulomci, izdanje *Dobre knjige,*
Sarajevo, 2007.

Muhamed Ali-paša

Ljetno putovanje u Bosnu i Hercegovinu

Prevela i priredila:
Hana Younis al-Ghoul

Muhamed Ali-paša je sin Muhamed-Teufik paše, a praunuk Muhameda Alija.[1] Rođen je u Kairu 1875. godine. Imao je tri sestre - princezu Nazliju, princezu Hatidžu i princezu Naimu i brata Abasa, koji je bio kediv[2] Egipta u periodu od 1892. do 1914. godine. Muhamed Ali-paša i njegov brat su se školovali u Austriji. U Egipat su se vratili nakon smrti oca Muhameda Teufika u januaru 1892. godine. Abas-paša je preuzeo vlast nad Egiptom i dobio titulu kediv, dok je Muhamed Ali-paši ostao pasivni politički posmatrač. Posvetio se putovanjima prilikom kojih je nastojao upoznati različite zemlje, a posebno one nastanjene i muslimanskim stanovništvom. Sebe je smatrao turistom koji je upoznavajući mnogobrojne države, obavljao posao istraživača, a što je smatrao izrazito važnim. Pored zemalja Evrope koje je redovno posjećivao, također je posjetio brojne zemlje kako azijskog tako i afričkog kontinenta. Napisao je više knjiga u kojima je opisao svoja putovanja, ali su nažalost samo dvije objavljene: *putovanje po zemljama Šama* i *Putovanje kroz sjevernu Afriku*. Oba putopisa nalaze se u biblioteci Al-Azhar.[3]

Muhamed Ali-paša je živio u dosta burno političko vrijeme po vladajuću porodicu u Egiptu. Godine 1914. engleski vrhovni komesar svrgnuo je Abas-pašu II dok se on nalazio van granica Egipta.[4] Njegovim

Uvaženi princ Muhamed Ali-paša, brat Njegove ekselencije kediv Abas-paše II

nasljednikom, sa titulom sultana, proglašen je Husein Kamil. Zatim je na vlast došao Ahmed Fuad dobivši titulu kralja. Nakon smrti kralja Fuada, za prijestolonasljednika je imenovan njegov sin Faruk. S obzirom da kralj Faruk I nije bio punoljetan, za regenta je postavljen upravo Muhamed Ali-paša. Da bi što brže preuzela egipatsko prijestolje, kraljevska porodica je zatražila da se na Al-Azharu izda fetva u kojoj se godine života kralju Faruku računaju po hidžretskom kalendaru kako bi za kraće vrijeme postao punoljetan.[5] U kratkom periodu regenstva, od 28.04.1936.g. do 29.07.1937. g., za Muhamed Ali-pašu je sagrađen veliki dvorac. Nakon gubitka političkog položaja ovaj dvorac je pretvoren u sjedište Medžlis-vusaja[6], a nakon smrti Muhamed Ali-paše 1954. godine dvorac je pretvoren u muzej koji nosi njegovo ime

Kao član vladajuće porodice, Muhamed Ali-paša je pripadao svjetskoj, društvenoj eliti svog perioda. Njegovo obrazovanje, poznavanje više stranih jezika (njemačkog, francuskog, engleskog) olakšavali su putovanja koja je vrlo često praktikovao. Iako putovanja nisu imala političku pozadinu, njegova vjerska pripadnost i porijeklo su usmjeravali da su zemlje koje je posjećivao uglavnom bile one nastanjene i muslimanskim stanovništvom. Kao što sam naglašava, ovaj putopis je napisao isključivo za prijatelje. Bosnu je izabrao kao zemlju kroz koju je napravljena željeznica te je stoga smatrao da je na višem civilizacijskom stepenu od ostalih balkanskih zemalja. U toku putovanja osnovni cilj mu je bio upoznati običaje naroda koji je nastanjuju. Na početku putopisa, autor naglašava da je planirao posjetiti i Crnu Goru, ali da nije imao dovoljno vremena za to.

Koliko je Muhamed Ali-paša malo poznavao političku situaciju, tradiciju i običaje naroda u Bosni primjetno je kroz cijelo opisano putovanje. Upravo zbog toga on vrlo često donosi zaključke koji ne odgovaraju

1 Muhamed Ali-paša postavljen je za namjesnika Egipta u julu 1805. godine. Tim činom je on postao začetnik egipatske vladarske kuće.

2 "Presjajni", "prejasni", naslov egipatskog vladara od 1867. do 1914. g. dok je Egipat bio nominalno pod osmanskom upravom. Abdulah Skaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku,* Sarajevo, 1966., str.405.

3 Muhamed Ali-paša, *putovanje po zemljama Sama,* Kairo, 1911.; Isti, *Putovanje kroz sjevernu Afriku,* Kairo, 1925.; Putopis koji je pred nama je nezvanično štampan samo za uži krug prijatelja.

4 Godine 1881. Engleska je okupirala Egipat, no na vlasti je ostala vladajuća dinastijala noseći titulu kediv i nominalno priznavajući osmansku vlast. 18. decembra 1914. godine Egipat je proglašen kraljevinom pod patronatom Engleske čime je okončana osmanska vlast. Vidi: *Historija osmanske države i civilizacije* (priredio E. Ihsanoglu), Sarajevo, 2004., str. 1079, 1083.

5 Kralj Faruk rođen je 11.02.1920.godine. Za kralja je proglašen 28.04.1936., a prijestolje je preuzeo 29.07.1937.

6 Savjetodavno vijeće.

stvarnom stanju. Ne treba zanemariti ni njegov visoki položaj u društvu zbog kojeg vrlo često *sa visine* posmatra mjesta u kojima odsjeda tokom putovanja. Subjektivni pristup je odlika svakog putopisa, ali je on ipak i slika određenog vremena, političke situacije i njihovog viđenja, ovaj put, iz ugla jednog arapskog princa. Putopis dosta detaljno donosi opise prirodnih ljepota i kulturnih tekovina. Specifičnost promjene sistema i očuvanje tradicionalnih vrijednosti kroz više aspekata u njemu su dosta izražene. Odnos muslimana i pravoslavnih prema austro-ugarskoj vlasti, također je oslikan u ovom putopisu. Najuočljivije je ipak nepoznavanje i neshvatanje političke situacije u Bosni i Hercegovini od strane ondašnjih muslimanskih vladara kojima je ovaj putopisac pripadao.

U dosadašnjoj literaturi ovaj putopis nikada nije korišten. Muhamed Ali-paša ga je nakon završetka putovanja umnožio i podijelio svojim prijateljima. Primjerak koji smo mi koristili je objavljen 1907. godine kao drugo izdanje, što je naznačeno na koricama, s obzirom da je prvim izdavanjem smatrano ono koje je autor podijelio prijateljima. Nismo pronašli podatke ko je izdavač niti u koliko primjeraka je štampan ovaj putopis, ali se on ne nalazi u spisku objavljenih knjiga Muhameda Ali-paše, niti u biografiji ovog princa.

Posjeta Bosni je trajala četrnaest dana, tačnije od 8. septembra 1900. godine, kada kreće iz Beča prema Bosni, do 22. septembra, kada stiže u Zagreb. Putopis ima sedamdeset stranica,[7] štampanih, napisanih arapskim jezikom uz osmanske izraze upotrebljavane u tom periodu. Dimenzija je 22x14 cm i nalazi se u Istorijskom arhivu Sarajevo, u Zbirkci rukopisa Mehmeda Teufika Okića.[8]

Prevođenje ovog putopisa često je nailazilo na teškoće, posebno jer je autor koristio govorne arapske izraze sa egipatskim dijalektom iz perioda u kojem je živio, spominjao ličnosti koje nisu poznate široj javnosti. Također je vidan problem dešifriranja geografskih pojmova koji transkripcijom obično nisu odgovarali stvarnom imenu mjesta na koje autor misli. Tokom prevođenja problem su predstavljale poslovice i stihovi koje na drugom jeziku najčešće izgube na značaju.

Putopis je skup zapažanja, dojmova, razmišljanja i shvatanja Bosne od strane princa Muhameda Ali-paše koje smo nastojali prevesti upravo onako kako ih je autor opisao.

Početak putovanja u Bosnu i Hercegovinu

Po završetku putovanja po Evropi 1900. godine, krenuo sam iz Pariza prema Beču, glavnom gradu Austrije i počeo da sastavljam plan putovanja u Bosnu i Hercegovinu. Želio sam da na samom početku prvo krenem od Beča do Budimpešte, glavnog grada Mađarske, zatim do Banje Luke, Jajca, Travnika i Sarajeva glavnog grada Bosne, zatim do Mostara, glavnog grada Hercegovine. Odatle sam želio nastaviti put do Metkovića, i dalje morskim putem do Kotora da se nagledam nevinih prirodnih ljepota Crne Gore, posebno njenog glavnog grada Cetinja, ne bih li vedrinom i svježinom tamošnjeg čistog zraka razgalio i okrijepio svoju dušu. Nažalost, raspoloživo vrijeme mi je dopuštalo samo da posjetim Bosnu, prošetam se kroz nju i upoznam njene raritete. Da pustim svoje poglede da se šeću njenim brdima i dolinama i tiho lutaju među cvijećem i drvećem. Stoga sam odustao od spomenutog plana, te sam se zadovoljio da putovanje posvetim samo Bosni. Krenut ću od Beča do Budimpešte, pa preko Szabadke i Bosanskog Broda do Sarajeva. Posjetit ću Travnik, Jajce a zatim i Banju Luku.

Odlazak iz Beča u Bosnu

Ujutro, osmog septembra 1900. godine odlučio sam, uz Božju pomoć, da napustimo Beč i krenemo ka Bosni i Hercegovini za kojom sam žudio i koja je odredište mog putovanja. Tužnog pogleda smo napustili lijepi ambijent hotela *Imperijal* gdje smo bili ljubazno i ugodno ugošćeni. Na izlazu hotela čekala su nas kola koja, premda su bila za iznajmljivanje, nisu po izgledu i ljepoti izrade zaostajala za privatnim vozilima. I samo što zaposjedosmo udobna sjedišta, kola su krenula hlapljivo grabeći tlo ispod nas. Začudila me ova žustra vožnja po bečkom drevnom pločniku kojem vrijeme obrisa konture i učini ga krivudavim i neravnim. Kola su nastavila da jure putevima i ulicama prijestonice sve do na nekih desetak metara ispred željezničke stanice gdje je vozač usporio, vjerovatno zbog gužve koju je stvarala masa putnika. Bez obzira na ovaj metež, vlasti su dobrom organizacijom obezbijedile komoditet putnicima, što ne bi bio slučaj da je vozačima dopušteno da i ovdje voze onakvom brzinom. Platili smo vozača dvije i po forinte, i on je bio prezadovoljan. Koliko se sjećam, zahvaljujući brzini vožnje koju sam već spomenuo, od hotela do željezničke stanice smo stigli za deset minuta. Uskoro sam, poslije ulaska u državnu stanicu Ostbahnhof, odakle se putuje ka Mađarskoj, vidio hotelskog prevodioca koji je sa pratnjom stigao prije nas. Podsjećam čitaoce da su sa mnom putovali moj dragi prijatelj Muhsin-beg Rasim i tri

[7] U analitičkom inventaru pogrešno piše 80 stranica jer original putopisa sadrži 70 stranica.
[8] JU Istorijski arhiv Sarajevo, Zbirka Mehmeda Teufika Okića: OZ; MTO 1, Š-115.

pomoćnika - Muhamed Džafer Šamaširdži, poznati kočijaš Devlet Čerkesi i Muhamed-aga Karodži, kojeg smo uzeli kao prevodioca pošto je bio porijeklom iz Crne Gore te je poznavao *slavenski jezik*. (...)

Grad Sarajevo

Ovaj grad je, kao i ostali evropski gradovi, uredan i velik. U njegovu izgradnju je uložen maksimalan napor, a između zgrada je ostavljen prostor koji osigurava preglednost i otkriva unutrašnji izgled grada. Njegovim ulicama prolazi parni tramvaj koji spaja željezničku stanicu sa centrom grada. Tu je i električni tramvaj, kakav imamo i u Egiptu, samo što tamo vozač stoji u sredini, a ne naprijed kao ovdje. Ulica koja vodi od stanice do trga velika je i široka. Dijeli se na tri trake - jedna je samo za tramvaj, druga je za automobile, a treća za bicikle i konje. Sa obje strane ulice ima puno kafana, dućana, a iznad njih se nalaze stambene prostorije i visoke četverospratne zgrade. Dok smo prolazili ulicom i razgledali okolo, vidjeli smo kasarnu Kršla.[9] Ona je ogromna, raskošnog izgleda i grandiozne strukture. U njenom dvorištu smo vidjeli nekoliko oficira kako stoje na ulazu u mali park. Vozač nam je rekao da taj ulaz vodi do sastajališta i do kluba oficira. Prošli smo pored kasarne, razgledajući lijevo i desno od tvrđave i kule po okolnim brdima, dok nismo ušli u ulicu koja vodi do hotela. Tamo smo zatekli masu oficira i raznih ljudi.

S obirom da su ovdje službenici obučeni u vojne uniforme, posjetiocu se, pogotovu ako je stranac, čini da je u toku neka vojna kampanja ili da se našao usred golema vojske. Prošli smo skoro do kraja ulice kada se naše vozilo zaustavilo ispred hotela. Požurili smo ka ulazu gdje nas je čekao vlasnik hotela koji je bio porijeklom Mađar.[10] Pored njega je stajao šef posluge koji se držao kao da je predsjedavajući. Tražili smo dvije sobe sa zajedničkim ulazom, ali pošto je bila velika gužva u hotelu, o čemu ćemo kasnije govoriti, nisu nam mogli ispuniti želju, pa su nam dali dvije sobe - broj 10 i broj 4. Bogu smo zahvalili što uopšte imaju i te dvije sobe, pa makar i ne bile susjedne. Bolje su i takve nego nikakve.

U deset sati ujutro zatražili smo čaj i mlijeko da utolimo glad jer nismo bili doručkovali. Došao je šef posluge i čuvši mene i mog prijatelja kako razgovaramo na francuskom jeziku, pokušao se i on uključiti u razgovor, iako nije znao francuski. Grozno se i nepravilno izražavao. Nije očekivao da znamo njemački jezik koji je dosta poznat u ovoj zemlji. Možda bi se bolje sporazumjeli da smo pričali njemački. Kada smo mi ipak počeli pričati njemački, on je, suprotno našem očekivanju, i dalje pokušavao razgovarati na svom lošem francuskom, a Bog sami zna, mislio je da će nas na taj način obradovati.

U međuvremenu naša posluga je stigla u hotel koja se, nakon cjenkanja i nagodbe, smjestila, a da se nisu prijavili kao naša pratnja. Zatim je Muhamed Džafer Šamaširdži donio moju torbu u sobu. Sa njim je došao i jedan hotelski službenik kako bi uzeo podatke o nama kao gostima hotela. Ja sam uzeo cedulju i napisao da je Muhsin-beg Egipćanin, da živi od svog imetka i bogatstva, i da nije službenik. O sebi sam naveo da sam Muhamed Ahmed-beg iz Tante u Egiptu i da sa sobom imam trojicu sluga. Nakon što nas je još ponešto upitao, a mi mu odgovorili kako smo htjeli, tražio sam da mi pronađu jednog mog prisnog kolegu sa studija u austrijskoj školi kako bi nam bio dobar vodič za sve što želimo saznati i otkriti o ovom gradu. Riječ je o mom prijatelju Muhamed Bakir-begu, ali sam nažalost saznao da se on nalazi u Tuzli, koja je oko tri sata vožnje od Sarajeva. Imao sam još jednog prijatelja, gospodina Petrovića, koji je obnašao funkciju konzula u gradu Valoni, u zemlji Arnautskoj,[11] ali ni on nije bio u Sarajevu. Saznao sam da je njegov mlađi brat tu, pa sam zatražio da ga pozovu da dođe u hotel. Ubrzo su mi javili da će on za sat i po doći. Mislio sam da ću u međuvremenu imati prilike da se odmorim. Želio sam presvući prašnjavu garderobu i izbanjati stopala. Ali, dostava garderobe je zakasnila mnogo više nego smo mi pretpostavljali, što me je do te mjere naljutilo da sam naredio Muhamed-agi da iznajmi kola i hitno ode do stanice po naše stvari. Hotelska kola koja prenose torbe su čekala naredni voz kako bi pokupila prtljag iz oba voza. S obzirom da će najmanje četrdeset minuta proteći dok Muhamed-aga ode i dođe sa stanice, odlučih da se u međuvremenu presvučem, te sam se obrijao, stavio fiksator za brkove i opustio noge u toplu kupku.

Gospodin Petrović

Došao je šef posluge i obavijestio me da je g. Petrović došao i da želi ući da me pozdravi. Zamolio sam da gost malo sačeka dok se obučem i posušim noge. Međutim, on se vratio i rekao da g. Petrović smatra da nema smetnji da on bude primljen, te ni ja ne nađoh razloga da ne odobrim prijem. Kada je ušao, nisam ga prepoznao kao da ga nikada ranije nisam vidio. Bio je to bradati mladić. I sam Bog zna koliko sam se začudio i zbunio kada sam vidio nepoznata čovjeka takvog izgleda. Ali šta sam mogao, bio sam prinuđen da ga sa nogama u vodi i ogrtačem na ramenima ljubazno dočekam. Prije

[9] Medžedija kršla - kasarna na Bistriku

[10] Hotel *Evropa* je bio u privatnom vlasništvu porodice Jeftanović, ali je bio pod zakupom Edvarda Lasslauera. Vidi: Šefko Hodžić, Hotel *Evropa* - ogledalo nove istorije Sarajeva, *Oslobođenje,* 15.11. 2006.

[11] Albanija

nego što smo počeli razgovor, izvinuo sam se što ga dočekujem u ovakvom stanju. Kad sam se uvjerio da je on brat mog prijatelja, pitao sam ga kako su mu braća i gdje se nalaze. Odgovorio je da je stariji brat još uvijek u Valoni, a drugi u Szabadki koja je udaljena od Sarajeva oko 4 sata putovanja. U toku razgovora nije spomenuo da on još uvijek ne zna s kim razgovara sve dok me nije zamolio da mu dam svoje ime kako bi putem telegrafa izvijestio svog brata da smo mi stigli u prijestonicu. Više nisam mogao od njega kriti svoje pravo ime, ali sam mu rekao da bih volio da ne govori o nama nikom, izuzev svome bratu. Nisam ovo još ni izgovorio, a on je već ustao i ponovo mi uputio pozdrav rekavši: "Neka se pamti, gospodaru moj, da ja sada stojim pred bratom Njegovog uzvišenog veličanstva kediva!" Tada mi je jedino preostalo da i ja ustanem i uzvratim na njegov novi pozdrav, iako su mi noge još uvijek bile u vodi.

Sjeli smo i pričali o raznim temama koje su me razvedrile i obradovale te podsjetile na protekla vremena, krasne godine, kada smo još u ranoj mladosti bili zajedno, skupa sa našim porodicama. Iz njegove priče sam saznao da je on najmlađi i da ima oko 24 godine, iako je izgledao kao da mu je skoro 38 godina. Zamolio je da ide nakon petnaest minuta razgovora, ali prije nego što je izašao izrazio je želju da se prema njemu odnosim kao i prema njegovoj braći, te da imam povjerenja u njega kao i u njih, dodavši da mi je na raspolaganju za cijelo vrijeme mog boravka u gradu. Zahvalio sam se na ljubaznosti, ali sam već bio odlučio da u obilazak grada krenem tek idućeg dana. Nisam želio da tog istog dana zamaram ovako prijatnog i dopadljivog čovjeka. No, on je insistirao da se odmah dogovorimo kada ćemo krenuti u razgledanje grada, i toliko je bio uporan da nisam imao drugog izbora nego da mu dozvolim da za dva i po sata dođe do mene, nakon čega je otišao. Bilo je podne, vrijeme ručka, te sam požurio da se obučem poslije čega sam krenuo ka trpezariji. U hodniku, prije nego ću proći do sobe mog prijatelja Muhsin-bega, prišao mi je neki čovjek pedesetih godina. U tom momentu nisam znao šta želi od mene, ali sam na njegovom licu pročitao da je riječ o prevarantu. Dao mi je vizit kartu gdje je pisalo da je prevodilac. Na prvi pogled, u kartici sam pročitao jedino da se zove Husein. Užurbano mi je poče objašnjavati da on poznaje puno Egipćana, među njima i Izet-bega, turskog sekretara Njegove ekselencije kediva. Rekao sam mu da mi trenutno nije potreban, a ako mi zatreba da ćemo ga pozvati. Kada sam ponovo pogledao karticu, uočio sam da na njoj piše Husein Olmutz Paša.[12] Saznao sam od njegovih poznanika da je prozvan ovim imenom zato što je bio u zatvoru u gradiću Olomucu kada su Austrijanci okupirali Bosnu. Na drugoj strani kartice odštampao je nazive mjesta koje turisti treba da posjete. Ta mi je kartica bila od velike koristi jer sam iz nje odabrao najbolja mjesta koja ću posjetiti sa g. Petrovićem. Prepisao sam nazive tih mjesta na jednu od vizit-kartica, a to su: prvo - Antikhana, drugo i treće - Begova džamija i Husrev-begovo turbe, četvrto - Šerijatska škola, peto - Tvornica ćilima, šesto - Stara srpska crkva, sedmo - Bazar, osmo - Fabrika duhana, deveto - derviški zikr, deseto - Kursiluk[13] i jedanaesto - Kozija ćuprija. Kada sam se našao sa Muhsin-begom, sišli smo zajedno u restoran. Stigli smo do prostorije koja je bila prilično tamna, sa vrlo malo svjetla i dosta nas je podsjećala na bečki restoran. Kada smo ušli, vidjeli smo mnogobrojne službenike i nekoliko oficira, a među njima i skupinu admirala. Bili su to otmjeni, krupni ljudi, a svaki od njih je sjedio u pročelju trpeze sa nižim oficirima oko sebe koji su odavali utisak da su pristojni, pokorni i da se dodvoravaju svojim čelnicima. Kada smo mi ušli, svi su nas dvojicu, lijepo obučenih i elegantno sređenih momaka sa fesovima na glavi, začuđeno gledali. Uputili smo se ka stolu i sjeli. I mi smo se njima čudili ništa manje nego oni nama. Kada smo vidjeli kako ručaju, ogluhli smo od zveketa njihovih viljuški i kleptanja kašika i doimalo se kao da orkestar svira, odjekuju trube i lupaju bubnjevi.

Tu je sve, počevši od hrane, posuđa do ustrojstva posluge i načina posluživanja bilo ružno i banalno, a najružnije je bilo to što ljude koji ne nađu mjesto trpaju za stolove drugim gostima koji su već posluženi. Smiješno je bilo vidjeti vlasnika ovog hotela kako oponaša gazdu nekog velikog hotela dok prolazi između gostiju nadajući se da će čuti neku pohvalu ili slično. Na njegovu sreću, nije nam prišao jer sigurno bi čuo

ono što mu se ne bi dopalo.

Smučilo mi se od buke, brujanja i ponašanja ovih ljudi, te nisam imao drugog izbora osim da napustim restoran i vratim se u svoju sobu u nadi da će me osama i tišina moje sobe rasteretiti i osloboditi ove tjeskobe. Tačno u pola tri došao je gospodin Petrović. Pozdravio sam ga rukujući se sa njim i potom ga upoznao sa svojim prijateljem Muhsin-begom. Odlučismo da izađemo, te mu pokazah vizit-kartu čovjeka koji me zbunio svojom posjetom. On mi je savjetovao da ipak uzmemo tog prevodioca. (...)

Završetak putovanja i povratak u Egipat

Ujutro, drugog dana u sedam sati ukrcali smo se u voz i stigli smo u Agram, glavni grad Hrvatske, odakle smo drugim vozom otišli u Trst. Nakon toga smo morskim putem zaplovili do naše domovine.

Ovom prilikom se iz sveg srca zahvaljujem mom izvrsnom prijatelju, Muhsin Rasim-begu, koji mi je bio krasan saputnik sa kojim sam se divno slagao. Dijelio je sa mnom sve tegobe i radosti tokom cijelog putovanja. Tada sam upoznao svu ljepotu, čestitost i nježnost njegove ćudi, što nije nikakvo čudo, jer sam to i očekivao od prefinjenog mladića koji se odgajao u odajama blagodeti i sreće i odrastao u kolijevci dostojanstva i savršenstva.

[12] Radi se o Huseinu Pašaliću, prvom vodiču stranaca u Sarajevu. Vidi: Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela IV,* Sarajevo, 1991., str. 121-122

[13] Vjerovatno je riječ o Kuršumliji.

Završna riječ
U ime Allaha milostivog, samilosnog

Gospodaru moj, jedino je kod Tebe prava uputa i zaštita od zablude. Tebi se priklanjam, a Ti si svemoćan. Sačuvaj me zloće jezika i srca. Molim Ti se da mi oprostiš za grubu riječ i neobuzdanu olovku, jer nisam od onih koji su vješti i vrsni u kazivanju i pisanju, pa mi ne zamjeri na neodmjerenoj riječi. Uzmi nas, Gospodaru, pod okrilje svoje, onakvo kako znamo da je, milostivo i praštajuće, jer jedino si Ti onaj koji prašta. Bože, Tebi se zahvaljujemo kao oni kojima si poslao izobilje Tvoje blagodeti, koja se ne može prebrojati niti dovoljnom hvalom zahvaliti. Jer, Ti si, Gospodaru, u Tvojim blagodarima plemenitiji i uzvišeniji od svake zahvale Tvojih robova. Svojim Uzvišenim imenima uzdigao si se do vječno nedokučivih visina jer Ti si izvor svakog dobra i nagrade. Zahvaljujem Ti se na podršci koju mi daješ u izricanju hvale i pohvale što si mi dao snagu i što si me uputio na ovo putovanje. Da je nije bilo, ja se na ovom putovanju ne bih ni jedne stope pomakao, niti bih o njemu i jednog retka ispisao. Tvojom voljom si počastio muslimana koji ljubi svoju braću da mu se ispuni želja da se lično i detaljno upozna sa njima, da ispita u kakvom su stanju pa, ako ih zatekne u zdravlju i veselju, da podijeli radost sa njima, a ako vidi da su posustali i da su razdijeljeni, da podijeli sa njima njihovu muku i tugu, da ohrabri one koji su na pravom putu i da, koliko je u mogućnosti, nasavjetuje one koji idu pogrešnim putem.

U Bosni sam vidio da se muslimani, Bogu hvala, na najbolji način, čvrsto i istrajno drže svoje vjere, da je vole, da čuvaju svoju kulturu i običaje, bez obzira što ih pritijesniše teška vremena u kojima su postali tuđe sluge, nakon što su bili gospoda i časnici. Drugi njima sada upravlja nakon što su oni bili velikani, vođe i uglednici. I van svake je sumnje da će oni,ako Bog da, za svoju odanost, postojanost i nepokolebljivost doživjeti slavna vremena u kojima će se, uz Božiju pomoć, visoko uzdići. Ko poznaje muslimanske moralne vrijednosti i tradiciju, taj zna da su muslimani takvi svugdje, na Istoku i na Zapadu, bez obzira na njihov jezik i boju. Uvijek imaju istu nadu i isti cilj kao da su strijele odapete iz istog luka. Naći ćeš indijskog Muslimana kako brine za svoga brata u Maroku i želi mu da bude sretan. Također vidiš Bosanca zaljubljenog u njegovog osmanskog brata, i želi pod njegov suverenitet. *Vjernici su braća.* Ne mogu ih u toj neograničenoj privrženosti promijeniti rasne ni etničke razlike, niti teritorijalne podjele i udaljenosti. (U islamu nema nacionalizma). Islamske su zemlje rasute po zemaljskoj kugli, podijeljene na plemena i narode koji kao da su povezani strujnim žicama, koje povezuju ta udaljena srca najčvršćom vezom, tako da se čini da je islam jedno tijelo. Ovo je, zaista, jedna od Božijih tajni!! Jednom dušom diše to razgranato tijelo. Ako mu se probodu prsa na Istoku, naprsnuti će se njegov bok na Zapadu, ili ako mu se ukrute leđa u Carigradu, porasti će mu snaga u Bagdadu. Hej ljubljeniče islama, da si ti samo vidio kako muslimanski svijet osluškuje vijesti o svojoj udaljenoj braći, koliko se obraduju posjeti svog brata iz daljina da proslave njegov dolazak! Okupe se oko njega hvatajući mu svaku izgovorenu riječ, pitaju ga za njegov narod u nadi da čuju dobre novosti kojima će liječiti i utješiti njihova ranjena srca, ili, ne bi li ugledali svjetlo predskazanja da se islam budi nakon što je pokleknuo i oslabio. Molim ti se, Gospodaru moj, da zacijeliš njihove rane, da učvrstiš njihove stope, da učiniš da njihova riječ bude riječ sloge, da ih podržiš Tvojim duhom, da ih podstakneš na rad i marljivost kako bi korigovali svoje greške i bili pobjednici ove životne bojišnice. I molim Allaha da sačuva muslimanske vladare i časne prinčeve, svjetionike vjere, čuvare dragog nam šerijata.[14] Molim Ti se da podržiš njihovu vlast, da njihova riječ bude gornja, da ojačaš njihovu snagu i moć, podržiš im carstvo i zemlju, a posebno njegovu visost nasljednika veličanstvenog hilafeta, čuvara vjere i vjernika, širitelja pravde, gospodara krune i žezla, gaziju[15] na Allahovom putu, sultana Abdul-Hamida hana,[16] da ga Bog učini vječitim pobjednikom i pobjedi saveznikom, slava mu se pripitomila i sa njime udomila dokle god jezik insanski[17] zbori i romori.

I čuvaj Tvojim očima koje nikada ne spavaju, njegovu ekselenciju, utemeljivača slobode, onoga koji učvrsti stubove mira, koji neprekidno bdije na poboljšanju stanja muslimana, zalaže se za napredak podanika, onoga koji svojom pravdom i dobrotom prihvati kako bližnjeg tako i daljnjeg, egipatskog kediva, našeg vladara Abas-pašu Hilmija II. Neka, Božijom voljom narod uživa pod njegovim okriljem, i neka im ostvari sve što poželi. Slava i milost neka je na onog koji je Tvoju Objavu primio i širio, koji je Tvoj dokaz među Tvojim robovima, koji po tvome naređenju poziva na dobro i posreduje kod Tebe uz tvoju dozvolu, na Muhammed a.s, nepismenog poslanika i na njegovu porodicu i prijatelje koji su njega podržavali i borili se za njega, i na Allahovom putu se žrtvovali sve dok temelji vjere nisu očvrsli, a vjera ojačala i zavladala. Bože, uputi nas njihovim putem, učini da se držimo njihove tradicije, primi naša dobra djela, a oprosti nam griješne posrtaje. Uz Tvoju milost, uvrsti nas na dan proživljenja u njihovo društvo kako bismo postigli naš konačni i najljepši cilj.

Ulomci iz izdanja *Instituta za istoriju Sarajevo* i *Istorijskog arhiva Sarajevo,* Edicija Memoari, 2008.

---

[14] Islamski vjerski zakon. A. Škaljić, navedeno djelo, str. 586.

[15] Heroj, ratni pobjednik, počasni naslov islamskih pobjedničkih vojskovođa. B. Klaić, navedeno djelo, str. 448.

[16] Car, vladar, titula mongolskih i turskih vladara. A. Škaljić, navedeno djelo, str. 309.

[17] Ljudski.

Robert Michel

Mostar 1908

(s fotografskim snimcima Wilhelma Wienera)

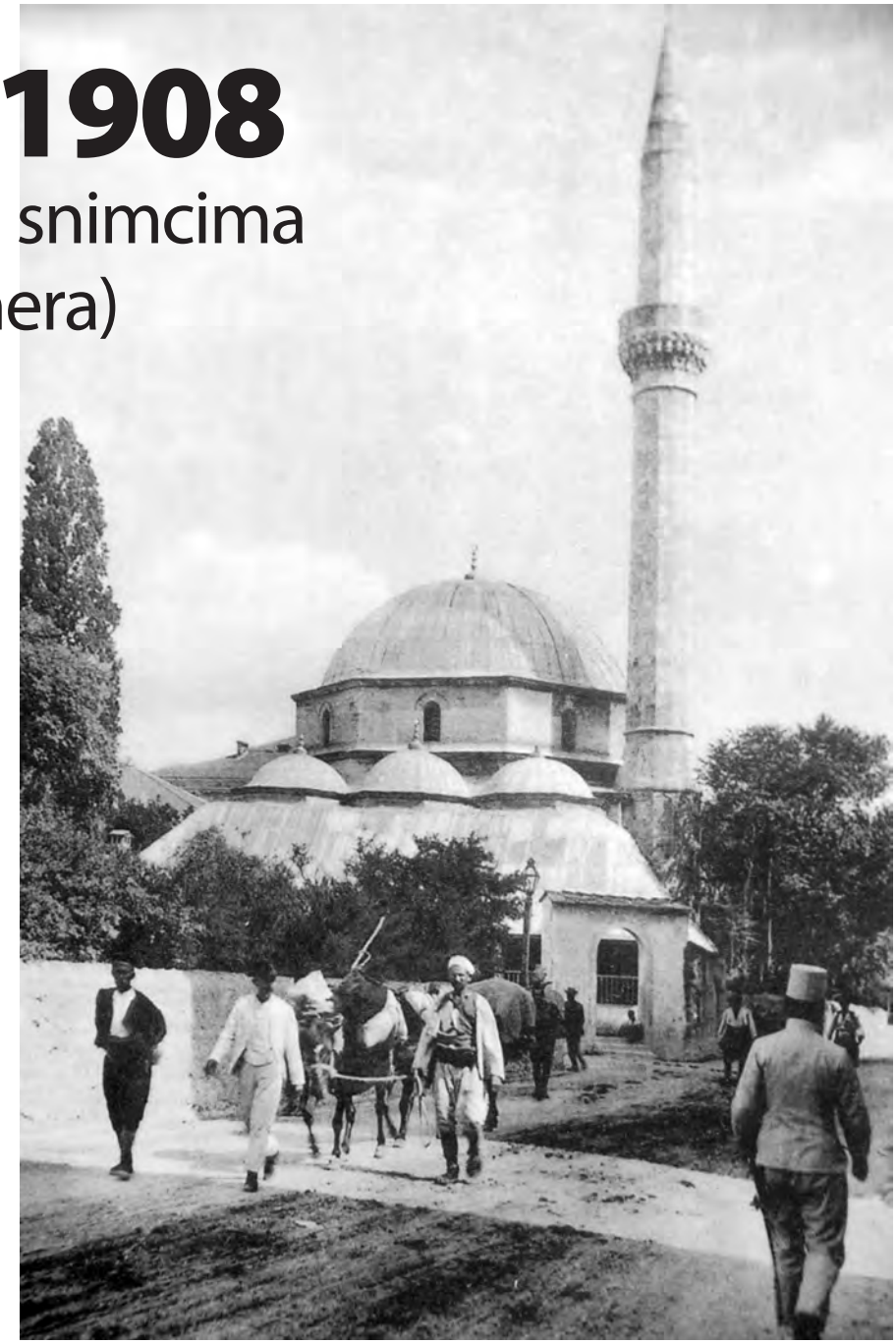

S njemačkog preveo: **Irfan Čolaković**

Iz predgovora

Svojim duhom oficiri K.u.k. armije su u znatnoj mjeri nadmašivali prosjek oficira drugih evropskih država. Za njih je vojna služba u Bosni i Hercegovini predstavljala veliki izazov. Propisi službe nisu im dopuštali nikakvu drugu privilegiju osim biranja garnizona. Prihvatali su se teškog i izazovnog zadatka da, pripadajući različitom narodu i kulturi, zadobiju povjerenje običnih vojnika, nastojeći da kolikotoliko nauče njihov jezik. Često su se bavili umjetnošću i književnošću, što im je, za vrijeme vojne službe i boravka u zabačenim garnizonima, nerijetko bila jedina razonoda. Mostar je bio grad koji su stranci rado posjećivali, posebno zbog Starog mosta, koji je spajao dvije obale Neretve. Njegov luk, vitak i ponosan, bio je simbol grada. Generacije ovdašnjeg stanovništva pisale su Mostu pjesme i pohvale. Jedan namjesnik je još u 16. stoljeću rekao da se *nijedan luk na svijetu ne može porediti sa nebeskim lukom Starog mosta, pod kojim se zvijezde skrivaju i ogledaju.*

Robert Michel doživljava Mostar kao grad iz bajki. Vrelo sunce pali i izbjeljuje već bijele uske uličice, pokrivene prilike lebde pored starih zidina. Lijepe djevojke u narodnim nošnjama promiču pored njega. U Mostaru, tipičnom orijentalnom gradu, u vrijeme kada ga pohodi Robert Michel već je bio evidentan prodor evropske kulture, koja je ipak u njega ulazila tiše i pažljivije nego u Sarajevo. (...)

Dr. Zijad Šehić

Karakter i historija

Mostar leži na granici islamskog Istoka. Prodor islama stoljećima je ovdje, na obalama Neretve, bio toliko snažan da u samom izgledu grada Orijent dolazi do izražaja neposrednije i jače nego u mnogim drugim gradovima duboko u evropskoj Turskoj, ili još dalje u Aziji. Ko se pri dužem boravku ovdje zaživi s mjestom, taj se više ni u jednom gradu istoka neće osjećati kao stranac. Prisnost s Mostarom postat će čarobni ključ koji lahko i sigurno može otvoriti sve tajne Istoka. Ali, nije jedino islam dao gradu njegov osobit pečat. Mostar ima i onu lijepu i rijetku premoć u postojanju okolice koja je s njim u potpunoj harmoniji. A okolica je pusti sivi krš. Mostar bi se mogao usporediti s Venecijom. Venecija je nastala kao grad prostranih mora, a Mostar je grad hercegovačkog kamenog mora.(...)

Pohlepna ruka Venecije često je dosezala do Mostara, čak i u vrijeme dok je bio pod

sigurnom turskom vlašću. Još ranije, prije nego je Mostar zapravo nastao, jedna druga sila sa susjednog poluotoka (Rimska imperija) nastojala se dočepati ove zemlje. Pošto su Iliri, Autarijati, pa onda i Kelti zavladali zemljom, 78. godine prije naše ere, i Hercegovina je pripala svjetskom carstvu Rimljana. Uz Dalmaciju je bila rimska provincija sve do 476. godine naše ere. (...) Glavni grad ove provincije bio je Narona, današnji Metković.

Nakon nekog vremena obilježenog krvavim nemirima godine 1463. Osmanlije osvajaju Hercegovinu, pretvaraju je u turski sandžak, a Mostar proglašavaju središtem paše. Do danas se nije moglo tačno ustanoviti kad je Mostar osnovan. Sigurno je da je kao grad izgrađen tek pod vladavinom Turaka. Žestoki sjeverni vjetrovi i strah od neprijateljskih napada odredili su najstrožija pravila u nepisanom zakonu gradnje. Kuće su se morale zidati tako da im ni najžešće bure, a ni neprijateljska zrna, nisu mogli naškoditi. Uspješnost gradnje najbolje se očituje time što su preživjele stoljeća. Historija zemlje pod turskom (osmanskom) vlašću šarolika je kao orijentalni ćilim i puna nenadanih pojedinosti. (...) Vlast častohlepnih paša i različitih stranaka ovdje je često bila lahko ostvariva. U zemlji vladaju nemiri uzrokovani sukobima između islama i kršćanstva.

Opća slika

Kad s nekog uzvišenja bacimo pogled na grad i opazimo kako se crveni krovovi ističu dođemo u iskušenje da se pomirimo s novim Mostarom, jer stvarno crvenilo novih krovova ne remeti ukupnu sliku baš kao ni crveni fes nošnju ovdašnjeg stanovništva. Ako tad uđemo u grad, oko će se, gledajući novo, opet otrijezniti. Ipak, s malo dobre volje, još možemo potpuno uživati u osobnosti starog Mostara, jer, uprkos upadljivosti novog, staro je u svojoj čednosti ipak jače. Čim skrenemo pogled s jednog takvog novog sandučastog objekta, oko ga zaboravi odmah kao da ga nije ni vidjelo. Ali, ako se samo načas zaustavimo pred nekom džamijom i njenim haremom, bit ćemo vrlo brzo očarani. Isto tako, kad krenemo nekim od uskih sokaka, ili dolje prema Neretvi, ili u neki još netaknuti dio grada, obuzet će nas jako, čisto osjećanje. Većina će ovaj osjećaj nazvati "Orijent". Mi ćemo ga skromno, zapravo ipak neskromno, nazvati "Mostar". Lakše ćemo predvidjeti šta je novo kad noć raširi svoja krila nad gradom i kad po sokacima zatrepere petrolejske svjetiljke. Ili za vrijeme Ramazana, kad s bezbrojnih munara zasvijetle kandilji. Sve to stvara nijemu svečanost koju duša upija i ne zaboravlja. (...) I tamo, gdje se Radobolja ulijeva praveći gizdave vodopade nad ponorima Neretve, izdiže se stari umjetnički most poput okamenjenog polumjeseca.

Stari most

(...) Ovaj most nadsvođuje riječne dubine u jednom jedinom ljupkom luku. Na njegovim prilazima stoje stare tamne kule. Put preko mosta vodi bez stepenica gore i dolje, strmije nego stepenasti put preko Rijalta u Veneciji. Brojčani podaci daju bolju predodžbu te neka mu služi na znanje da raspon luka iznosi gotovo 18 metara, a da je visina vrha mosta nad običnim vodostajem oko 20 metara.

Mnogi ga nazivaju "rimski most". On zapravo ne potječe iz vremena rimske vlasti, nego su ga u sadašnjem obliku u XVI stoljeću podigli Turci. Prije toga obale su bile povezane samo jednim nesigurnim drvenim mostom. O ovom drvenom mostu, i o kamenom mostu koji je bio podignut namjesto ovog, čuveni geograf i historičar Mustafa Ben Abdulah hadži Kalfa (umro 1658.) piše: "Pošto većina bašči leži s one strane rijeke nekad se na drugu obalu prelazilo preko velikog drvenog mosta koji je visio na lancima, jer nije imao stupova, a koji se ljuljao tako da se samo uz smrtnu opasnost preko njega išlo. Tada zamoliše stanovnici sultana Sulejmana da im sagradi most od kamena. Ovaj pošalje neimara Sinana, koji izjavi da je nemoguće ovdje sagraditi most. Od toga se dana odustalo, tačnije jedan vješti mjesni stolarski majstor zajamči da je zamisao izvodljiva, i most bi ostvaren... jedno umjetničko djelo koje divljenenjem ispunjava sve neimare svijeta. Most je sagrađen 974. godine." (prema našem računanju vremena oko 1567. godine)

Jedna stara narodna pjesma opjevala je postanak kamenog mosta: odvažni majstor, kamenorezac Rade, dugo pokušava sazidati most; svaki put most mu se sruši. Najzad pita vilu iz Podveležja za savjet. Dobrostiva vila kaže mu da mora najprije umiriti vodene duhove, jer je navukao na sebe njihovu srdžbu zidajući most, kao novi sigurni prijelaz preko rijeke čime će se smanjiti broj onih koji su dotad stradavali.Ona mu savjetuje da radi umirenja neretvanskih duhova uzida u temelje mosta jedan ljubavni par. Rade postupi po savjetu i zidanje mu odmah uspije. Godine 1087. (1677.) most je bio popravljen. Bilo je to za vrijeme vladavine sultana Muhmeda IV. (...)

Narod i vjera

Iliri, Austrijati, Kelti, Rimljani, Istočni Goti – jedan narod smjenjuje i potiskuje drugi s vlasti. Tek južni Slaveni, Srbi i Hrvati, koji se useljavaju u VII. stoljeću, ostaju stalni stanovnici zemlje. Čak i kad zemlja padne pod tuđu vlast, oni čvrsto ostaju na rodnoj grudi. Čak i kad su Turci zavladali Hercegovinom, Slaveni se nisu dali potisnuti. Istina, njihova rasa doživljava jak priliv orijentalne krvi, čime se stvara zaseban rasni ogranak, ali, i nakon svega, narod ostaje južnoslavenski. Slaveni su došli kao neznabošci i nastanili su se u ova područja jednako udaljena od Rima i od Bizanta. Katolički misionari iz Dalmacije i Bizantijski misionari s Istoka obratili su narod u kršćanstvo / hrišćanstvo. Već tada je nastao prvi rascjep u vjeri ovog naroda. Jaz između katoličke i pravoslavne vjere probudio se naročito u XII. stoljeću, kada je srpski princ Sava, prema uputstvima svojih učitelja, grčkih monaha, izvršio reformu crkvenog pitanja srpsko-hrvatskih zemalja. Pod utjecajem srpskih knezova, pod koje je zemlja više puta padala, istočna vjera jačala je sve više. Katolici su se mogli održati samo uz oslonac na susjednu Dalmaciju.

Odvajanjem sekte bogumila nastao je novi rascjep u istočnoj vjeroispovijesti. (Vjera ovih sektaša nastala je u hrišćanskoj zajednici Persije. Glavno sjedište vjere bio je grad Patara u Maloj Aziji, po kojem su se privrženici ove vjere prozvali patarenima. Svećenik i reformator Jeremija Bogumil približio je patarensku vjeroispovijest istočnom obredu, a njegovi privrženici prozvaše se tada bogumili). Vjerski zagriženi bogumili postadoše toliko moćni da su preuzeli čak i vlast u zemlji. Bosanski kraljevi i svjetosavske vojvode pređoše na ovu vjeru. Posljednji tragovi bogumilske vjere registrirani su sve do kraja prošlog stoljeća. Ali, u narodnom sjećanju oni stari moćni bogumili još uvijek su živi. Priča, pjesma i praznovijerje osiguravaju im

neprolazan život. Uspomenu na njih održavaju čudni fantastični ogromni bogumilski nadgrobni spomenici na raznim mjestima zemlje, čije samo nijemo postojanje predstavlja rječiti dokaz gospodarstva bogumilskih vremena. Katolička vjera bila bi sigurno potpuno potisnuta da papa Honorije II. nije 1208. godine poslao u zemlju pripadnike franjevačkog reda, koji ubrzo ostvariše veliki utjecaj vjerskom gorljivošću i djelotvornom ljubavi prema narodu.

U XV. stoljeću dođoše Turci. Većina patarena, kao i mnogi pravoslavci i katolici iz nužde pređoše na Islam. Oni katolici koji su ostali vjerni svojoj vjeri postepeno odseliše u Dalmaciju, gdje zatražiše zaštitu Mletačke i Dubrovačke Republike. Osvajač zemlje Muhamed II., plašeći se da zemlja odveć ne opusti, izda ferman kojim garantira katolicima svoju visoku zaštitu. Njegova ugovorna povelja (ahdnama) čuva se i danas u samostanu u Fojnici. Islam je stoljećima bio vladajuća vjera. I katolici i pravoslavci trpjeli su često zla vremena. Jedina uporišta kršćanske vjere bila su tada manastiri katoličkih franjevaca i pravoslavnih vasilijanaca.

Katolicizmu je bilo najgore u XVI. stoljeću. Neprestani ratovi sultana s papom, s rimsko-njemačkim carevima i s Venecijom, kao zaštitnicima katoličke vjere, imali su za posljedicu da su i katolici u Hercegovini i pored ugovornog pisma Muhameda II. bili izloženi krvavim progonima. Otkako su franjevci došli u zemlju, cjelokupna katolička služba ostala je u njihovim rukama. Čak je i biskupska stolica bila posjednuta iz njihovih redova. U teškim vremenima proganjanja kršćana vršenje dužnosti svećenika bilo je ostvarivo jedino tako što su izbjegavali da se ističu svojim odijevanjem. Još i danas franjevci u Hercegovini nose brade i često glavu pokrivaju orijentalnim fesom. Ni pravoslavcima nije uvijek išlo najbolje. Ali činjenica da je njihov vjerski poglavar bio u turskoj rezidenciji, i da se na njega moglo utjecati lakše nego na papu u Rimu, donosila im je uvijek neku prednost.

Preokret u korist katolika desio se tek potkraj XVIII., a naročito u XIX stoljeću. Tada sultan nije više vodio rat s moćnim katoličkim knezovima, nego najviše s pravoslavnom Rusijom, a i Crna Gora se uzdigla. U tom vremenu pravoslavci su bili politički sumnjivi, a katolici podupirani, pa je čak 1846. godine ustanovljena u Mostaru Katolička biskupija. Naravno, sjedište biskupa nije bilo u samom gradu, nego u jednoj skrivenoj uvali u Vukodolu. Tek u ovo vrijeme Mostarska župa bila je odvojena od prastare parohije Gradac koja je bila, također, smještena u Vukodolu. Godine 1862. župa se morala smjestiti u grad, gdje je u isto vrijeme bio podignut veliki franjevački samostan, a uz sultanov prilog, i nova katolička crkva u kojoj se 7. marta 1866. služila prva sveta misa. (...)

Muslimani Hercegovine nisu čisti orijentalci, nego zasebna rasa nastala miješanjem kristjana koji su prešli na islam i Osmanlija, koji su osvojili zemlju. Ova je mješavina umnogom nadmašila čistu osmansku rasu. Ali ovi muslimani ne žele ni čuti priču o nekadašnjem miješanju s kršćanima. Većina porodica svode svoje porijeklo na Malu Aziju ili najradije na Arabiju. Ali isto tako kao što se ne stide južnoslavenskog jezika kojim govore, ne bi se trebali stidjeti ni ovog činjeničnog miješanja krvi, jer je upravo taj način rezultirao naciju koja je umnogome superiornija izvornim osmanlijama.

(...) Dubok urođeni ponos hercegovačkog muslimana rezultat je dugogodišnje vladavine njegovih predaka na ovim prostorima. Ovaj

ponos sjedinio se sa izrazitim osjećajem takta, tako da južnoslavenski musliman pruža krajnje simpatičnu pojavu. Vjera ima presudan utjecaj na njihov način mišljenja i djelovanja; da, vjera je u svim životnim situacijama pokazatelj ispravnoga. Rano školovanje je počivalo na učenju Kur'ana. Ništa ove ljude ne može uvrijediti kao uvreda njihovih religioznih osjećanja. Uz odgovarajuću obazrivost s njima je lahko živjeti, jer, i pored evidentnog ponosa, oni su istovremeno čedni i miroljubivi, a prvenstveno u svakom su pogledu pošteni. U komunikaciji su ozbiljni i na svoj način otmjeni, ne vole galamu ni viku. U svemu što musliman čini i radi vidljivo je jako zadovoljstvo i samopouzdanje. Prema stvarima i postupcima koji ga se ne tiču pokazuje apsolutnu ravnodušnost. Jedan musliman koji sjedi podvijenih nogu i posmatra svijet kao da je negdje daleko u vilinskoj zemlji, pruža sliku nesumljive zemaljske sreće. Ali, postoji viši stepen ove posmatračke sreće: potegnuti mirisni dim cigare, polahko srknuti kahvu iz findžana i ugodno ispustiti dim. Satima se musliman može odavati ovakom stanju bezuvjetnog mira duha i tijela – samoisčezнuću u carstvo beskrajnosti. Ovo stanje on zove ćeif. (..)

Intimni život muslimana velikim je dijelom zaklonjen od pogleda stranca. Istina, njihovi vjerski obredi po džamijama i pogrebi mogu se nesmetano posmatrati. I ašikovanje muslimanske mladeži također je dostupno radoznalom strancu. Mnoge dražesne scene mogu se pratiti petkom, njihovim prazničnim danom. Mlade djevojke stoje uz

prozore s gustim drvenim rešetkama (mušepcima), ili iza odškrinuti avlijskih vrata i tako zaštićene primaju posjete mladića, koji svakako moraju ostati na sokaku. Razmjenjuju se samo ljubavni pogledi ili čudesno sročeni ljubavni razgovori. Kada flert uznapreduje, mladić dobije kroz odškrinuta vrata djevojčin prst ili čak cijelu ruku. Na takav ili sličan način se odvija ljubavna igra sa odbijanjem ili pristankom. Zbog njihovog insistiranja na intimnom porodičnom životu, intimni život muslimana ostaje tajna za strance. Zanimljiva je činjenica da muslimani Hercegovine, gotove bez iznimke, žive kao monogami, a riječ "harem" unjihovom govoru ne označava ženske odaje, nego groblje (svetilište).

Stranac koji bi posjetio Mostar sigurno bi se radovao što bi po različitoj nošnji mogao raspoznati plemensku i vjersku pripadnost ljudi koje bi vidio na sokacima. Najlakše je razlikovati ženu jednog muslimana, jer ona van kuće drži lice uvijek pokriveno. Ona to čini vrlo temeljito. I zimi i ljeti ona uvijek nosi svoj dugi tamni postavljeni ogrtač, feredžu, koja joj od tjemena dopire do zemlje. Kroz prorez marame koju nosi na glavi ona može vidjeti put, a i ovaj otvor je najčešće pokriven jednim šarenim velom. U toj nošnji koja je karakteristična za Mostar, one podsjećaju na bube koje hodaju uspravno. Osim ovoga postoje i drugi načini pokrivanja karakteristični za Sarajevo i druge gradove. Ispod feredže, žene su bogato obučene. I čerme i dimije većinom su od svile, a često uz to nose i fermen zlatom i srebrom izvezen.

Kršćanske varošanke također nose dimije. Dimije podsjećaju na široke pantalone, a zapravo to su suknje (sa nogavicama na dnu) koje se trakama vežu oko članaka što ispunjava zahtjeve higijene i pristojnosti pri kretanju po buri (zimi) ili prašini (ljeti). Ječerme su uglavnom iste boje kao i dimije. Starije žene i djeca na nogama nose nanule. One pri hodanju proizvode čudesan klepetavi zvuk. Seljanke su sasvim drugačije obučene. Odjeća im je od gustog sukna koje same tkaju od ovčije vune. Nose uske šalvare i preko njih zubun, koji je sprijeda razrezan do pasa (da ne sprečava hod). Ječerma je obrubljena crvenim gajtanom ili izvezena zlatom i srebrom. Pojas sprijeda zatvaraju velike srebrene kopče. Na nogama, kao i muškarci, nose mehke opanke. Ljeti zubune od teške vune zamijene onim lagahnim od domaćeg lanenog platna. Na glavi nose bijele čipkaste jašmake, koji, pripeti u kosu, ovlaš padaju niz leđa.

Sve se žene rado kite zlatom, srebrom, merdžanima, biserom, a i dragim kamenjem. Čak ni siromašni ne odstupaju od toga i ukrašavaju se lažnim nakitom i novcem. Osim velikih kopči na pojasevima, seljanke nose još i brojno srebreno prstenje i kovane novce u kosi i oko vrata. Omiljeni nakit su im veliki lažni korali. Muslimanke većinom nose skupocjen nakit. Omiljeni ukras im je niska dukata ili zlatnih novčića, ravnomjerno stavljenih oko fesića. Kod Srpkinja može se ponekad vidjeti čudan ukras od bisera i novca u omotanoj kosi (tepeluk). (...)

Mostarci nose čakšire koje prilično usko obavijaju listove i butine, oko kukova su vanredno široke, a pozadi vise kao vreća. Koporan i džamadan izrađeni su od istog tamnog štofa kao i čakšire. Oko pasa nose crveni vuneni pojas, koji se može više puta omotati, ili troboloz od šarene svile. Na nogama nose cipele u obliku čuna, na glavi fes. Imućni zimi nose i dugački krzneni kaput, ćurak. Ovako se većinom nose građani. Seljaci nose odijela sličnog kroja, ali od teškog vunenog tamnog sukna. Umjesto pojasa većinom nose kožne silahe za oružje u kojima drže i druge potrebne predmete. Na nogama nose opanke, a na glavi fes, većinom bez kićanke, izblijedio i izgužvan. Dok u nošnji građana orijentalna svijetla boja potpuno dolazi do izražaja, seljaci nose samo boje koje ne kvare harmoniju općeg sivila, i boje koje njihova brda jedino podnose. Seljaci i seljanke za vrijeme kišnih zimskih dana nose teške gunjeve od ovčije vune, ili primitivne vunene kabanice u koje se zamotavaju kao djeca kad se igraju duhova.

Nije uvijek lahko odrediti plemensku pripadnost muškaraca po načinu nošnje. Najsigurnije se mogu raspoznati oni pravoslavci koji nose srpsku nošnju, često bogato izvezenu, i koji ne nose fes, nego nisku okruglu kapu. Kod ostalih pravoslavaca, kod katolika i muslimana razlikovanje se ponekad svodi samo na nagađanje i reakciju izraza lica. Zeleni pojas tako najčešće otkriva muslimana. Raspoznavanje je otežano i zbog sve češće prihvaćenosti evropskog načina oblačenja. Tako se mogu vidjeti čakšire u kombinaciji sa sakoom, ili (većinom kod Dalmatinaca) džamadan s dugim hlačama. Lahko se poznaju muslimani iz učenjačkih i duhovnih krugova: hodže, muftije i mujezini, softe, učenici ruždija i medresa – svi nose široke duge hlače i džube poput kaftana, oko fesa imaju bijeli omotač, ahmediju. Svaki musliman koji nosi ahmediju od finog tkanja, vezenu zlatnožutom svilom, išao je na hadž u Meku. Crveni turbani nisu uvijek znak pripadnosti islamu, jer Hercegovci različite vjerske pripadnosti, radi bolje zaštite od studeni, zimi rado zamotavaju oko fesa topli crveni pojas, poput turbana. I bijeli fes može se ponekad vidjeti na ulicama. Nose ih Arnauti iz Albanije koji ovdje u zemlji žive kao halvedžije.

(...) U Mostaru ima i Roma. Oni su se već u ranije vrijeme priključili islamu radi koristi, ali ih muslimani ne smatraju sebi ravnim, nego ih preziru i brane im pristup džamiji. Doista, Romi u neku ruku štete ugledu muslimana, naročito zbog prosjačenja. Prekrivene žene što prose od kuće do kuće, ili sjede na ulici s djecom u naramku, bez izuzetka su Romkinje. Siromašni muslimani, zapravo, ne moraju prositi, jer primaju pomoć od bogatijih vjernika, a isto tako i od Vakufa. Pri strogom izvršavanju kur'anskih propisa imućni su obavezni udjeljivati dio imetka tako da nijedan siromašni musliman nije prinuđen prositi. Jednu sasvim zasebnu grupu čine domaći i doseljeni jevreji (Sefardi), koji se bave različitim poslovima, obično trgovinom. Među mnogim Austrijancima svih nacija koji su se ovdje naselili ima i jevreja Eškenaza i protestanata. Tako se u ovaj grad sklonilo mnogo ljudi različite religijaske pripadnosti. Zaista, u pogledu raznolikosti narodnih plemena i vjera, Mostar je jedan od najznačajnijih gradova na evropskom tlu.

Džamije

Katolici na desnoj obali Neretve, u dijelu grada gdje su većinom bašče, imaju svoj hram. To je jednostavno zdanje, skromno ukrašeno iznutra i svana. Pravoslavci su podigli svoju novu crkvu s moćno uzdignutom kupolom visoko na padini brda Stolac, gotovo kao simbol težnje za vjerskom dominacijom (vlasti) nad ovim gradom. Uporedimo li je s katoličkom crkvom, katolicima treba odati priznanje za skromnost, jer stvar-

na vlast nad gradom pripada bezbrojnim džamijama s vitkim munarama. Zvuk kršćanskih crkvenih zvona tvrdo se lomi o kamene bregove, ali kad s munara mujezini pozovu na molitvu i kad se njihovi glasovi, drhteći nad sivim kamenim krovovima, pomiješaju, onda to zvuči kao muzika kojom duša ovog grada zvoni. Poput kvočki kad skupljaju svoje male oko sebe, postavljene su džamije u starom Mostaru. (...)

(...)Stranca koji sa željezničke stanice dolazi u grad dočekat će kao prva Lakišićka džamija. Pod priprostim dubokim kamenim krovom ona bi gotovo izmakla pogledu da nema divnu munaru koja se uzdiže uporedo s dva mlada jablana. Njena čedna ljepota mnogim je strancima pružila prvi nagovještaj draži ovog divljenja vrijednog grada. Pritiješnjena novim kućama, usred grada, stoji glavna džamija zvana Karađoz-begova. Ko zna (izolirati svoj pogled od utisaka sa strane, kao kad se konju stave naočnjaci) može uživati u krasoti ove čudesne građevine. Svijetla i vitka diže se munara u nebo i nosi na lagahnom vijencu od kamenog ukrasa šerefu (doksat) s kojeg mujezin zove vjernike na molitvu. A nad tim stremi toranj, koji na svom oštrom vrhuncu ocrtava zlatan polumjesec u nebo. Džamiju pokriva jedno široko kube, a tri manja kubeta presvođuju prednji prostor. (...)

Nedaleko od čempresa, u unutrašnjosti ogradnog zida, stoji šadrvan opasan starom rešetkom. Tu muslimani prije svakog namaza, pobožnog čina, uzimaju abdest. Sličan šadrvan imaju mnoge džamije. Kod nekih voda jednostavno pritječe iz potoka kroz ozidani žlijeb preko dvorišta. U svakom slučaju mora postojati neko rješenje za pranje. Pokraj kamenih korita što hvataju vodu iz šadrvana, ili kraj otvorenih žlijebova čučnu vjernici i peru lice, vrat, usta, ruke i stopala, da čisti stupe pred Allaha. I zvučno otjecanje vode u korita i žuborenje u kamenim žljebovima stapa se s molitvama vjernika i s glasnim kujisanjem mujezina. (...) Unutrašnjost džamije obično je vrlo jednostavna, jer vjera zabranjuje bilo kakve slike ili idolopoklonstvo. Izreke iz Kur'ana sačinjavaju redovno jedini ukras po zidovima. Pod, na koji stupa bez obuće, pokriven je skupim ćilimima, na kojima vjernici za vrijeme molitve klanjaju. Siromašnije džamije zadovoljavaju se prostirkama od trske. U zidu okrenutom prema

Meki u jednom udubljenju nalazi se mihrab, gdje imam (hodža) predvodnik molitve ima svoje mjesto. Lijevo je kjurs (ćurs), propovjedaonica za hodžu, za propovjed, a desno mimber na kojem se samo petkom uči dova za sultana. Nasuprot mihrabu su mahfile, balkon s kojeg mujezin asistira imamu. (...)

Najstarija džamija u Mostaru jeste Sinanpašina džamija, koja leži na samoj Neretvi. Sagrađena je, navodno, pete godine nakon dolaska Turaka. Danas je, nažalost, već pokriva crveni krov. I ova je džamija, čini se, pod svoju zaštitu uzela jednu vrstu ptica – noćne laste, koje stanuju u pećinama stjenovite obale. U najbližem susjedstvu ove uzdiže se Koski Mehmed-pašina džamija, u koju se dolazi s Male tepe. Čaroban je pogled sa Starog mosta na obje ove džamije. Evropsko susjedstvo najviše zasjenjuje džamije glavne ulice. Ima jedna među njima koja bi s odgovarajućom okolicom pružala divan pogled. To je Vučjakovića džamija. Kao da je posađena u saksiju, iz jednog kamenog korita pokraj munare, raste jedna stara lipa koja se sasvim blizu privija uz munaru, i kao da time nastoji da je granama bojažljivo zagrli. (...)

Vrlo lijep položaj ima Nezir-agina džamija na rubu Mlinarske četvrti na vodopadima Radobolje. Najpovoljniji položaj ima Šarića džamija na južnom izlazu glavne ulice Mostara. Ona odaje utisak veličine koja premašuje njene stvarne mjere. Njenu okolicu prema gradu nije dotakao strani utjecaj, i od južnog logora do njenih zidova proteže se veliki turski harem. Predvorje džamije bogato je drvećem, osobito sprijeda gdje priroda svojom zelenom građom najljupkije podražava oličje džamije. Iz širokog lipovog granja diže se tamna munara čempresa, a iza džamije stoji isto tako jedan čempres – prastaro drvo. Navodno je još jedno takvo stablo stajalo pored ovog, ali se samo srušilo na dan kad su Austrijanci ušli u Mostar. Njegov vrh pri padu okrenuo se u pravcu Pravoslavne

crkve. Razvila se, sad već poluzaboravljena, priča o ovom događaju, da se o njoj teško raspitivati. Završava se otprilike ovako: "...kad i drugo stablo padne, sa islamom će u ovoj zemlji biti svršeno." Pad čempresa lahko se može objasniti kao prirodni slučaj, koji u ostalom nije ništa manje čudan nego i priča. Uporna borba onog stabla protiv insekta, krasca, trajala je dulje nego prepirka islama sa kršćanstvom o prvenstvu. (...)

Prema Katoličkoj crkvi u staroj četvrti na padini huma stoji Derviš-pašina džamija s čarobno zaraslim haremom. Lafinova džamija čudna je osobito po svom haremu. Tamo divlji bršljan na visokim stablima i bašlucima stvara izvanredne ukrase. Još dalje ka dolini Radobolje stoji jedna vrlo stara džamija, čija se munara već opasno nagnula. Sa svojim zaraslim haremom ona je kao izrezak iz priča "Hiljadu i jedne noći". Dva prastara oraha šire svoje granje nad haremom i krovom džamije. I kad bi bila manje lijepa, pristajao bi joj visok rang među džamijama Mostara, jer je to džamija slavuja. Iz gustog grmlja ovog harema odjekuju u blagim proljetnim noćima ljupke pjesme slavuja, koje nalaze odziv u nebrojenim grlima nad baščama Mostara i cijelom dolinom Radobolje. Ne smije se previdjeti jedna džamija koja usred polja i bašči stoji sasvim napušteno. (...)

Sokaci i kuće

U dolini Radobolje, gdje sjevernjak ne dopire punom snagom, moguće je vidjeti i kolibe sa slamnim krovovima ili bijedne štale za stoku, sastavljene od sandučnih dasaka i starog lima. U samom pak Mostaru čak i sasvim uboge kuće moraju biti od kamena i s dobrim kamenim krovom, inače buru ne bi preživjele. Najsiromašnije mostarske kuće izgledaju otprilike ovako: četiri niska kamena zida bez žbuke, preko njih krov od kamenih ploča, jedna vrata, jedna ili dvije rupe kao prozori, unutra samo jedan prostor s podom nabijenim od ilovače, s golim krovnim kosturom i kamenjem krova kao stropom. U sredini ili u jednom ćošku nalazi se otvoreno ognjište i nad njim na krovu čađava rupa. Ovakvih kuća ima vrlo malo. Čak i kuće siromaha izgledaju ugodnije za stanovanje: prozorske rupe imaju prave prozore, unutrašnjost kuće razdijeljena je na više prostorija, krov ima dimnjak, a pokraj kuće je avlijica ili baščica. Stare kuće pružaju dobrano bolju sliku. Većina ih je nastala na imovini imućnih Turaka. Svaki musliman nastoji stvoriti sebi i svojim ukućanima zgodan dom, jer je porodični život gotovo sasvim ograničen na prostor između kućnih zidova. Vlasnik teži da, prije svega, unutrašnjost kuće uredi tako da se u njoj osjeća udobno. (...)

Naravno, danas u Mostaru nema ni jedne jedine kuće koja bi bila potpuno uređena na dobri stari turski način. Evropskoj industriji i njenim jeftinim fabričkim proizvodima uspjelo je unakaziti jednostavnu orijenatalnu raskoš u toku samo jedne posljednje decenije. Sultan Jildizu uredio je salone u francuskom stilu, a njegovi podanici kupovali su krevete, stolove, stolice i namještaj koji prije nisu poznavali.

(...) Dućani starog stila podižu se odvojeno od kuća. Ponekad su to ćepenci na obje strane čaršije, a nekada zasebne magaze rasute po ulicama. U jednom takvom dućanu može se dobiti sve što je potrebno za jednostavnu kuhinju, zatim južno voće, poslastice, a često odjeća, opanci i svakojake sitne stvari. Musliman je najmirniji trgovac. On sjedi podvijenih nogu usred svoje robe i nikad nije uznemiren zbog toka posla. Zapravo, posao za njega i nije ništa drugo nego jedna vrsta razbibrige. Robu nikad ne hvali, to bi mu bilo ispod časti. Kad mušterija dođe, obavi prodaju, ako je moguće ne ustajući s mjesta. Mušterije i prijatelji obično se počaste crnom kahvom i cigarom. A ako niko ne dođe da što kupi, popije kahvu sam i popuši cigaru za svoj ćeif. Crnu kahvu dobije lahko. Blizu u ulici uvijek postoji kafana. Na ugovoreni znak jedan momčić donese ibrik kahve ili se pomoću zvonca na uzici rastegnutoj preko ulice održava veza kako bi se osigurala dobra usluga. Musliman, kome vjeski propisi zabranjuju uživanje alkoholnih pića, popije prosječno najmanje deset fildžana crne kahve, neki trideset, a neki čak i pedeset dnevno, bez ikakve štete po zdravlje. (...)

Od evropskog utjecaja ostali su nedirnuti: na desnoj obali stari gradski dijelovi smješteni u podnožju Huma i velikim dijelom mahala Cernica, odmah uz Neretvu sa Novog mosta prema Starom, na lijevoj obali neki dijelovi Carine, dio koji leži na Neretvi pored Novog mosta i pruža se dalje prema Starom mostu. Malo je evropskog došlo u Brankovac – dio od Carine prema brdu. Sa Starog mosta nizvodno je kraj zvani Luka. U početku ga unakazuju visoke evropske građevine, ali dalje, nekoliko lijepih slika pruža glavna ulica, a još više sokačići koji vode dolje na Neretvu. Na jednoj golemoj brdskoj terasi uzdignutoj iznad Luke, leže Bjelušine, u kojim stanuju gotovo samo Srbi. Ne smije se izostaviti potraga za najskrovitijim mjestima starih mahala. Tamo se također mora otići sasvim kasno uvečer. Takav put može čak i kod ozbiljnog čovjeka izazavati uzbuđenje ravno pustolovini iz bajke. Bat koraka iz azida, zatvaranje vrata, prigušen šapat iz neke busije, jednolična pjesma iz daljine, i svaki najmanji glas čudnom snagom ući će mu u krv. I sama tišina iza prozora, prekrivenog mušebekom, djelovat će, možda, na njega dublje nego neki uzbudljivi doživljaj.

Ulomci izdanja *Dobre knjige,*
Sarajevo, 2006.

Leon Biliriski

Bosna i Hercegovina
u Uspomenama Leona Biliriskog

U godini u kojoj se navršava 90. godina od događaja u Sarajevu, u kojem je ubijen austrougarski prijestolonasljednik Franz Ferdinand, Institut za istoriju u Sarajevu objavio je dio *Uspomena* tadašnjeg zajedničkog ministra finansija Leona Biliriskog. Cjelokupne uspomene, pod naslovom *Wspomnienia i dokumenty – TOM 11846-1914* objavljene su u Warszawi 1924., i odnose se na znatno širi vremenski i prostorni okvir nego što je Bosna i Hercegovina. U *Uspomenama* Biliriski se osvrće na brojne aspekte svoga djelovanja iz nadležnosti zajedničkog ministra finansija. On nije toliko poznat u Bosni, budući da se sama dužnost zajedničkog ministarstva finansija kod nas najčešće veže uz ime Benjamina Kallaya, koji je tu dužnost obnašao najduže, i čije je djelovanje najbolje poznato kako u historiografiji tako i u široj javnosti. Međutim, nepravedno je zanemarivati i djelovanje ostalih znamenitih ličnosti.

Husnija Kamberović

Prijevod s poljskog: **Zdravka Zlodi**

Atentat u Sarajevu

U kolikoj mjeri prjestolonasljednik nije želio da se zajedničko ministarstvo financija miješa u njegovo bosansko putovanje, uvjerio sam se najbolje nekoliko dana pred katastrofu. Nekoliko dana nakon mojeg povratka u Beč, dakle 23. ili 24. lipnja javio mi se moj prezidijalni šef Kuh-Chrobak sa zanimljivim dokumentom. K njemu je došao neki njegov službenik s carskog Burga, kako bi se s njim posavjetovao u vezi s pozivima na carski ručak, koji je u povodu boravka Franje Ferdinanda u Bosni trebao biti priređen 27. lipnja navečer u Ilidži. Kada mu je Kuh skrenuo pozornost da se jednu osobu ozbiljno može smatrati za državnog neprijatelja, dvorski je službenik obećao da će to telegrafom javiti u Sarajevo. Tijekom razgovora gost mu je pokazao tiskani program cijelog prjestolonasljednikovog putovanja. Na četvrtoj stranici tog programa nalazio se tzv. "Verteiler", odnosno popis vlasti kojima je program trebalo službeno uručiti te da im se onda iz centrale narede potrebne mjere. Bila su tamo popisana sva austrijska ministarstva, kao i ugarska, zatim sva dvorska tijela zajedno s namjesništvom u Trstu te sva zajednička ministarstva s iznimkom zajedničkog ministarstva financija!

Kada je gospodin Kuh pitao sugovornika zbog čega je sa spiska izostavljeno baš naše ministarstvo, on je odgovorio da je to bio nalog prjestolonasljednika, koji nije želio da smetamo zemaljskom poglavaru u njegovim nastojanjima da primi dostojnoga gosta. Na odlasku, ovaj je službenik mojem prijatelju ostavio dva primjera programa, koji su ostali kod nas u spisima. O tome sam detaljno izvijestio cara, dana 30. lipnja, pokazavši mu primjerak programa. A kada mi se negdje godinu do dvije kasnije, već kao predsjedniku Kola, obratio izvjestan barun Conti (Talijan, oženjen groficom Ledowskom, koji je bio u rodbinskim odnosima s obitelji Braganza, iz koje je potjecala nadvojvotkinja Marija Terezija, carska snaha), kako bi od mene dobio autentične podatke o mojem odnosu prema atentatu u Sarajevu i to za nadvojvotkinju, koja je kao maćeha Franje Ferdinanda jedina podržavala njegov brak s groficom Chotek; dokazao sam mu, uručujući službene dokumente: 1. da mi program uopće nije bio poslan, 2. da je tvrdnja Potioreka kako sam mu, u svrhu ugošćivanja prjestolonasljednika, uskratio tražena sredstva za tajne policijske agente, bezočna laž.

Barun Conti (već tada pokojni) je lojalno stvar predstavio nadvojvotkinji Mariji Tereziji, koja me je pozvala k sebi i nakon duljeg razgovora, držeći moju ruku na svojem srcu, izrazila bolnu radost zbog mojeg ponašanja u čitavoj toj nesreći. Iskoristio sam najzad čitavu tu akciju, kako bih preko direktora kabineta Schiesse-la uvjerio cara da Potiorekova izjava, kako sam mu uskratio sredstva za policiju, nema veze s istinom. Na to mi je Schiessel odgovorio, po nalogu cara, da monarh takvu verziju nije nikada čuo, ali da ionako u nju ne bi vjerovao pa čak i da mu je došla do uha. Dan 28. lipnja 1914. padao je u nedjelju. Kao i obično, namjeravao sam otići u crkvu, a oko jedanaest sati u tu svrhu čekali su me konji pred kućom. Nakon doručka, uzeo sam u ruke "N. Fr. Presse" i mirno pročitao sav politički dio, da bih na kraju naišao na veliki stupac pod naslovom "Program putovanja prjestolonasljednika Franje Ferdinanda po Bosni".

Još sam mirno čitao točke vojnog zakona, kada sam opazio da program uključuje - suprotno prvoj carevoj odluci da će putovanje imati vojni karakter - i svečani ulazak u Sarajevo. Kako se kasnije pokazalo, car je na molbu prjestolonasljednika dopustio da se bez mojeg znanja napravi ta izmjena i još k tome

da kneginja Hohenberg sudjeluje u toj točki programa. Do danas točno pamtim osjećaj formalne fizičke boli koju sam tada osjetio čitajući pojedinosti o tom ulasku. Nisam ni bio svjestan uzroka te boli, morao sam sebe uvjeravati da uostalom nemam razloga prjestolonasljedniku biti zavidan ili nesrdačan zbog te svečanosti. Ali, nekoliko trenutaka kasnije zazvonio je telefon: dr. Čerović, koji je te nedjelje bio dežuran u prezidiju mojeg ministarstva, rekao mi je da je iz Sarajeva došla još nejasna vijest o atentatu na prjestolonasljednika. To znači da se, u trenutku kada sam ja s tako čudnim osjećajem proučavao program, baš to isto dogodilo i izazvalo atentat! Nije li to pravi simptom telepatije?

Smjesta sam sišao dolje, sjeo u kočiju i krenuo u ured. S velikim teškoćama uspostavili smo telefonsku vezu sa Sarajevom, ulovili smo tamo pri aparatu baš šefa financija Prileszkog i nakon nečuvenih napora glasa i sluha pouzdano utvrdili da su oboje, nadvojvoda i njegova žena ubijeni! Ne sjećam se više osjećaja koji su me tada preplavili; držim da je prvi bio osjećaj ljudskog suosjećanja, a drugi strah od dojma kakav će ova vijest ostaviti na cara. O odgovornostima, posebice mojoj osobno, tada uopće nisam razmišljao. Naredio sam da me odmah telefonski spoje s carskom vilom u Ischlu, kamo je car bio otišao niti prije tjedan dana. Veza je odmah uspostavljena: javio se prvi ađutant šefa štaba grofa Becka, koji mi je potvrdio da je car već primio brzojav od grofa Rummerskirchka, velikog maršala ubijenog nadvojvode. Na moje traženje ađutant je ipak otišao do cara kako bi ga ponovno u moje ime obavijestio o novostima. Dana 29. lipnja, car je u večernjim satima došao u Beč, a 30. lipnja me je primio u Schonbrunnu. Predstavio sam mu cijelu genezu tog puta, predložio sam reviziju tzv. "Verteiler" na programu, nisam poricao svoju odgovornost jer ministar odgovara za sve što se dogodi dok je na vlasti, ali sam upozorio i na prijestolonasljednikovu volju, koja je isključivala moju suradnju. Car, vrlo zabrinut kao čovjek i šef obitelji Habsburgovaca, ali pomiren sa sudbinom, kao dobar poznavatelj nadvojvodina karaktera, opasnog za prijestolje, primio je moja objašnjenja vrlo ljubazno i priznao, također kasnije trećoj osobi, da sam ja bio isključen iz akcije krivnjom nadvojvode. Osim toga ovo što govorim o toj mojoj audijenciji i prijestolonasljednikovom putovanju, nisam govorio nikada prije, a niti poslije toga. Glasine da sam cara prije putovanja upozoravao, nemaju veze s istinom jer se nisam imao razloga miješati u čisto vojno putovanje, a proširenje putovanja na civilno područje bilo je dopušteno bez da me se pitalo i bez mojeg znanja. Zanimljiva je, uostalom, na kraju bila primjedba cara da se mladi nsljednik prijestolja (budući car Karlo), zbog svoje blagosti i vezanosti uz njega (cara), da odgojiti za dobrog monarha. Možda je u tome imao pravo, ne mogavši znati da će rat prekinuti taj "odgoj" i baciti mladog prijestolonasljednika u vir ratnog i vojničkog života te ga preobraziti u monarha, još nesposobnijeg nego što mu je to po prirodi bilo namijenjeno.

Car se vratio u Ischl, ja sam još neko vrijeme ostao u Beču i započeo posao u uredu, posvećen pitanju odgovornosti kao i sprječavanju daljnjeg pogoršanja političkog položaja srpskog stanovništva u Bosni. U opširnim telegramima nalagao sam zemaljskom poglavaru što treba napraviti u školstvu i sudstvu, kako bi se izbjegla ponovna razočaranja, koja tako strašno djeluju na stanovništvo. Pitanje odgovornosti ubrzo je postavio gospodin Potiorek. U prvom telegramu, koji mi je dao opširnije vijesti o nemilim događajima oko atentata, naglasio je da je jedan od ubojica, Čabrinović, bio udaljen iz zemlje i da je samo zahvaljujući mojoj intervenciji u vrijeme putovanja 1912. dobio dozvolu da se vrati. Bila je to neumijesna laž. Godine 1912. naredio sam da se oslobodi iz izgnanstva tiskarski radnik, kojeg mi je preporučila socijalistička stranka, ali njegovo je prezime bilo drugačije, a zanimanje Čabrinovića sasvim drugo što je potvrdio i organ socijalista, koji, kako je poznato, nisu bili umiješani u ubojstva. Zatražio sam da mi svoje tvrdnje potkrijepi dokazima; gospodin Potiorek je dugo odugovlačio, a na moje požurivanje je odgovorio da su dotični akti - "nestali" (!) Na kraju me uopće nije obavijestio o činjenici, da je tribunal koji je sudio ubojicama, istražio pitanje povratka Čabrinovića i potvrdio formalnom presudom u duhu protivnom tvrdnjama Potioreka!

Doznao sam to tek u kasnu jesen iz akata prilikom pomilovanja. Naime, sud i Zemaljska vlada, osudivši pet krivih na smrt - šesti i pravi ubojica Princip, nije imao minimalne godine - nije predložio nikoga za pomilovanje; ja sam, pak, caru predložio da se dvojica osuđenih na smrtnu kaznu pomiluju i to sam pomilovanje ishodio na osobnoj audijenciji. U tim se aktima također nalazio i predmet izgnanstva Čabrinovića. Zemaljski poglavar, koji me je, kako smo vidjeli, lažno na dvoru optuživao za uskraćivanje sredstava za policiju, a preda mnom za protekciju ubojice Čabrinovića, iskoristio je još jedno sredstvo protiv mene: u sarajevskim i bečkim novinama pustio je vijest da je atentat bio rezultat moje slabosti prema Srbima. Posebno su crkveni krugovi konzervativnog bečkog lista "Reichspost", odavna bliski uvjerenjima ubijenog prijestolonasljednika, vodili zbog toga kampanju protiv mene, a čiji sam utjecaj na dvorske krugove mogao vidjeti već za vrijeme pogreba nesretnih žrtava. Ipak, istina je da se u administraciji Bosnom i Hercegovinom nisam mogao ni ja, a ni drugi ministar (barun Burian je postupao isto tako) snaći bez stranke Srba, koja je svakako od triju tamošnjih bila najjača, brojčano, bogatstvom, političkim osjećajem, energijom, sposobnošću, crkvenom organizacijom, školstvom itd. Tu sam politiku vodio u dogovoru s gospodinom Potiorekom, kod kojeg sam uvijek nailazio na pomoć i prijateljstvo, kojeg sam isto uvijek podržavao kod cara, a čak ni nakon atentata nisam ga predstavio kao krivog iako je zaslužio da ga se makne, premda mi je ta misao nametana u mojem ministarstvu. Čak je i Tisza krivnju pripisivao Potioreku iako, pretpostavljam - ne bez razloga - da nas je obojicu jednako smatrao krivima.

A ipak, cijelu krivnju snosio je Potiorek, što zbog propusta u pripremljenosti za primanje prijestolonasljedničkog para u Sarajevu (je li i u kojoj mjeri savjetovao ulazak, ne znam), što zbog svojeg ponašanja u trenutku atentata. Evo, dakle, detalja o tom nesretnom događaju.

Prijestolonasljednički par je bio smješeten u Ilidži, kupališnom mjestu oko dvanaest kilometara udaljenom zapadno od Sarajeva. Toga dana otišli su iz Ilidže željeznicom, ali ne sasvim do sarajevskog kolodvora, već su izašli na zapadnom ulazu u grad kraj tvornice duhana: tako sam i ja mnogo puta postupio, kada sam imao posla u tvornici npr. Ali tada je očito nastao plan o svečanom ulasku automobilima, duž čitavog, 2-3 kilometra dugačkog Appel-Quaia, na lijevom brijegu rijeke Miljacke pa sve skoro do istočnog kraja grada, tj. gradske vijećnice. Taj plan je iziskivao pripreme, odgovarajuće broju automobila i osiguranje duge linije, koja je iznosila

pola milje. Ni jedno ni drugo nije učinjeno. Prijestolonasljednici i njihova svita, izašavši iz vlaka, odmah su zauzeli mjesta u automobilima i krenuli; ali tajni policijski agenti u njihovoj pratnji - nepotrebno preopterećeni s kutijama princezina nakita trebali su ići ispred i iza prijestolonasljednikova automobila radi nadzora, no tamo u tu svrhu uopće nije bilo priređenih automobila pa niti kočija.

Morali su stoga ostati kod tvornice i tek čuvši odjek eksplodiranih bombi, pojuriti pješice na mjesto atentata, koje je tada već bilo prazno. Još je gore bilo s osiguranjem dugog puta od tvornice duhana do gradske vijećnice. Grad Sarajevo imao je samo malu gradsku policiju, državne u to vrijeme uopće nije bilo, nitko je u zemlji nije podupirao. Tek nakon atentata savjetovao sam zemaljskom poglavaru izradu odgovarajućih administrativnih i financijskih odredbi, koje sam odmah potvrdio. Mudri Poljak nakon štete! Što je s tim kasnije bilo u vrijeme rata, ne znam. Kada se približavao dolazak prijestolonasljednika i najavljen njegov ulazak u Sarajevo preciznim programom u minutu (vjerojatno zato da bi se svim nitkovima olakšala priprema zločina), gospodinu Potioreku se obratio načelnik policijske uprave, vladin povjerenik Gerde (Mađar). Rekavši mu da sveukupno raspolaže samo s 30 ili 40 policajaca, priznao je da dugi put od tvornice duhana do gradske vijećnice ne može sasvim osigurati tim osobljem te je zatražio vojnu pomoć. Zemaljski poglavar je rekao da vojske nema u gradu zbog manevara i da ne može biti na vrijeme vraćena u Sarajevo. Dopuštam da je bilo tako, ali nije moralo biti jer je bilo moguće bilo koja dva bataljuna odozgo ostaviti u gradu. Ali i za to se našao savjet. General Sujarić (Šnjarić), koji je zapovijedao žandarmerijom u ono vrijeme elita od ljudi i organizacije - predložio je zemaljskom poglavaru obustavljanje ulazne linije s obiju strana, kordonom žandara. I taj prijedlog je bio odbijen: da li zbog pogrešnog straha da se time ne izazove prijestolonasljednikovo "nezadovoljstvo" jer je on računao na entuzijazam masa ili zbog njegove urođene samouvjerenosti i fatalističke uvjerenosti u vlastitu "nepogrešivost" (ipak je stanovništvo stalno Potioreka nazivalo "umornim carem"!: "Der mude Kaiser"), teško je danas prosuditi. No, sigurno je da su gosti takvom odlukom predani kao plijen ulici.

Jezuit O. Puntigam, izdavač ilustrativnog mjesečnika, čije sam čestite namjere sa zadovoljstvom podupirao subvencijama, dao je ubrzo nakon atentata u svojem listu fotografiju kritičnog dijela Quai-a, zajedno s publikom kako iščekuje prijestolonasljednika. Na toj slici ne vidi se niti jedan žandar ili policajac. A, osim toga niti u najidealnijim državama ne može se biti bez policije za vrijeme velikih okupljanja ljudi na ulicama velegradova! Pa i 1910., kada je u Sarajevo došao Franjo Josip, čak najpopularniji vladar u Bosni i Hercegovini, nije se štedjelo na opreznosti koja je, kako se kasnije pokazalo, bila sasvim suvišna! U takvim je uvjetima prijestolonasljednički par automobilima krenuo od tvornice duhana u neizbježnu smrt. Odlučujuće pojedinosti opisa tog puta poznate su mi iz službenog pisma, koje je napisao pukovnik i prijestolonasljednikov maršal, grof Rummerskirch, svojem pretpostavljenom, ministru rata (vojnom ministru) Krobatinu, a koji ga je odmah nakon primitka prvih dana lipnja u svom uredu pročitao grofu Tiszi i meni. Jesmo li se kod ministra rata Tisza i ja susreli prema dogovoru ili slučajno, toga se više ne sjećam. Iz tog pisma proizlazi da je tijekom vožnje na automobil prijestolonasljednika bačena bomba, koja je ranila ađutanta.

Vozilo u kojem se obalom Miljacke vozio nadvojvoda Franz Ferdinand sa suprugom Sofijom, nekoliko trenutaka prije atentata, 28. juni 1914. (Fotografija iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu)

On je odmah odvezen u vojnu bolnicu i krenulo se dalje do gradske vijećnice, gdje se usred neugodnog raspoloženja, odvijalo najavljeno predstavljanje vlasti, deputacija itd. Nakon završetka tog službenog dijela posla, piše grof Rummerskirch, prijestolonasljednik se obratio grupi u kojoj su bili Potiorek i komesar Gerde s pitanjem: "No, dakle što je s tim bombama? Ako se to ponovi, može li se mirno ići dalje". Očito da prijestolonasljednik nije htio, osobito zbog prisutnosti voljene supruge, izigravati neustrašivog junaka, nego se kao obični smrtnik prilagoditi datim okolnostima. Na spomenuto pitanje, Gerde je počeo pokazivati određeni strah i suzdržanost. Prijestolonasljednik je očekivao odgovor od zemaljskog poglavara i glavnog zapovjednika vojske. I tada je, opisuje grof Rumerskirch, gospodin Potiorek uzviknuo: "Vaša carska Visost može se mirno voziti, ja za to preuzimam odgovornost". Prijestolonasljednik je onda odgovorio: "Dobro, ali ćemo u tom slučaju prvo posjetiti ranjenog ađutanta, a tek onda idemo kod vas na doručak.". Tim riječima, potaknutim megalomanijom "umornog cara", nesretni je prijestolonasljednik izrekao smrtnu presudu sebi i ženi.

Ostalo je poznato, ispričat ću samo da dovršim priču. Da je Potiorek barem odgovorio prijestolonasljednika od puta u bolnicu, mogao je goste brzo odvesti ili dugim otvorenim putem natrag u Ilidžu ili barem sigurno svratiti do obližnjeg konaka, odnosno sjedišta zemaljskog poglavara na doručak. Konak se nalazi na desnom brijegu rijeke Miljacke prema jugu dijagonalno nasuprot gradske vijećnice; do tamo vodi ili odmah kod vijećnice postavljen most Sherifa Cohajina ili carski most, nekoliko desetaka koraka dalje na zapad prema gradu. Za nekoliko

Policija u Sarajevu hapsi Gavrila Principa neposredno nakon što je izvršio atentat na nadvojvodu i njegovu suprugu. (Fotografija iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu)

minuta moglo se stići do konaka i za vrijeme doručka narediti potrebne mjere opreza u gradu. Nije učinjeno ni jedno ni drugo, nego se krenulo prema vojnoj bolnici, koja je bila smještena na samom sjevero-zapadnom kraju, odnosno na suprotnoj strani grada, što znači da se išlo preko čitavoga grada. Ali, kako je taj plan proveden?

Ispred automobila u koji je au fond sjeo prijestolonasljednički par zajedno s Potiorekom na mjestu vis-a-vis, išli su u automobilu gradonačelnik i povjerenik Gerde. Oni su očito namjeravali brzo voziti prema zapadu čitavom obalom jer bolnica leži odmah sjeverno od tvornice duhana. Nemoguće je uopće pretpostaviti da je ta ruta bila drukčije napravljena, naime Ulicom Franje Josipa, kojom se u normalno vrijeme najzgodnije moglo doći do bolnice. O tome su barem morali znati gradonačelnik i šef policije, koji vjerojatno u odgovarajućem trenutku ne bi smjeli zaboraviti o težini odgovornosti koja je na njima ležala. Tada se dogodila neobična stvar, gotovo nevjerojatna. Odmah u trenutku kada je prvo vozilo s gradonačelnikom i šefom policije prošlo desni ulaz od obale, na sjever prema Ulici Franje Josipa; zemaljski poglavar, opazivši "zabunu", naredio je da se stane kako bi dozvao prvo vozilo natrag. Baš u tom trenutku do auta se, koji je stajao na uglu Ulice Franje Josipa, približio mladi, osamnaestogodišnji Princip i dvama hicima iz brauninga smrtno ranio prijestolonasljednički par. Potiorek, stojeći na desnoj strani svoga auta, nije vidio atentat, već je samo čuo hitac. Na papučicu auta stao je Rummerskirch, ali nažalost s lijeve strane i nije mogao učiniti ništa, vidjevši opasnost koja se približavala. Prijestolonasljednički par je ostao nepomičan na svojim mjestima; ništa se u tim kratkim trenucima o njima nije znalo. Potiorek nije znao za njihovu smrt. Je li znao Rummerskirch, nije sigurno. Dovoljno da je zemaljski poglavar odmah nakon hitaca naredio povratak i da se ide prema konaku, gdje je doznao o smrti prijestolonasljedničkog para tek kada im je uputio poziv da izađu iz automobila i krenu na doručak.

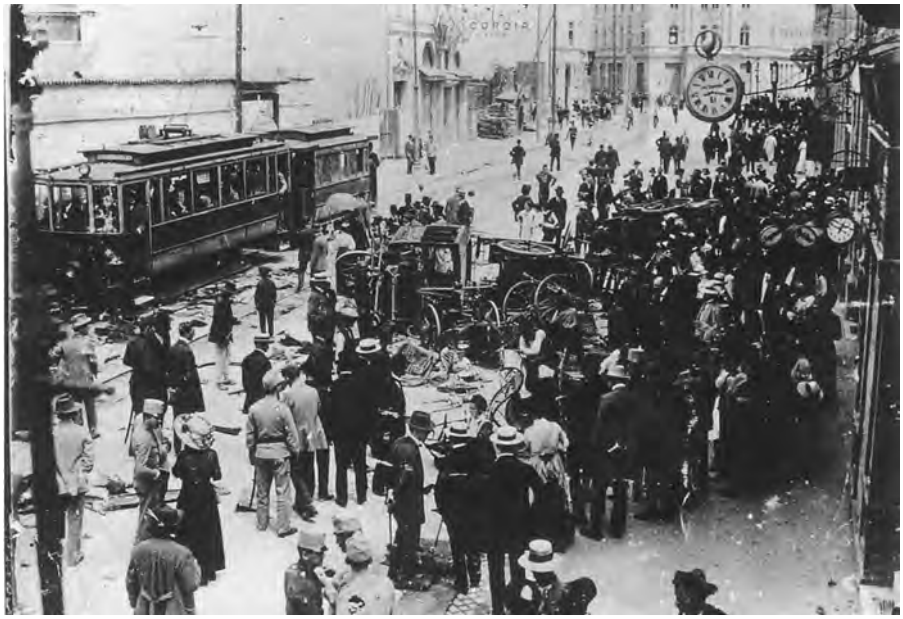

Ostaci razbacane i uništene imovine na ulicama nakon nemira i napada na sarajevske Srbe do kojih je došlo nakon atentata, 29. juni 1914. (Iz zbirke Historijskog arhiva Sarajevo)

Taj trenutak bio je neizostavno zaslužena kazna za Potioreka zbog lakomislene organizacije prijestolonasljednikova putovanja; razumljiva je isto tako - sa stajališta običnog čovjeka - njegova želja za osvetom nad cijelim srpskim narodom. Ali, oba osjećaja morala su kod normalnog čovjeka stvoriti uvjerenje da prije svega on osobno snosi odgovornost za strašnu katastrofu - o kojoj je prvih dana jadikovao upravo Thalloczv (po zanimanju povjesničar) i rekao da ona neće proći bez teških povijesnih potresa.

Za takvu objektivnost nije mogao imati snage čovjek koji je - kako se kasnije pokazalo -bio nemoralan, čovjek kod kojeg su službeni liječnici - još u trenutku predstavljanja vladinog personala, godinu dana prije mojeg preuzimanja mjesta ministra zajedničkih financija - samo iz izraza očiju prepoznali početak uznapredovale paralize. Ne znajući tada još o toj osobnoj tragediji generala - rečeno mi je to tek nakon nesretnog pada Potioreka - bilo mi ga je žao što se trudi svu odgovornost prebaciti na mene, koji sam od prvog trenutka držao da kao ministar trebam preuzeti odgovornost za sve, a to znači i za sve nesretne pogreške podređenog mi zemaljskog poglavara.

Na kraju sam odstupio s dužnosti zbog svoje odgovornosti jer drugim argumentom Tisza ne bi mogao uvjeriti cara o potrebi moje smjene.

Ulomak iz izdanja *Instituta za istoriju* u Sarajevu, Sarajevo, 2004.

Karin Boye

Izlet u Trebinje

Karin Boye (1900-1941) je vrlo značajno književno ime između dva svjetska rata u Švedskoj. Iako nije živjela dugo, ostavila je iza sebe značajan literarni opus.

Rođena je u Göteborgu 1900. godine, a živjela, studirala i radila u više gradova: Stockholmu, Uppsali, Berlinu. Bila je pobornik socijalističke ideje, ali i biseksualna, što je u to vrijeme bilo zabranjeno. Skončala je život od prekomjerne doze pilula za spavanje (vjerojatno svjesno) 23. ili 24. aprila 1941. godine u Alingsåsu. Ona je u prvom redu bila pjesnikinja. Objavila je sljedeće zbirke: *Oblak* (1922.), *Skrivena zemlja* (1924.), *Ognjišta* (1927.), *Radi drveća* (1937.) i *Sedam smrtnih grijehova* (1941., posthumno). Međutim, pisala je i pripovijetke, eseje i romane. Napisala je sljedeće romane: *Astarte* (1931.), *Merit se budi* (1933.), *Kriza* (1934.), *Premalo* (1936.) i *Kallocain* (1940.). Prevodila je Thomasa Manna i T.S. Eliota. Ispred gradske biblioteke u Göteborgu ima njena statua, a od 2004. godine u Uppsali je biblioteka Univerziteta dobila njeno ime.

Međutim, ima nešto što ne vjerujem da je poznato u nas, a to je da je Karin Boye s mužem Leifom Björkom putovala u našu zemlju prije 82 godine, tačnije u ljeto 1930.-te godine. U Sarajevo je došla iz Beograda, ostala tu nekoliko dana, a onda produžila u Dubrovnik, gdje je ostala cijeli mjesec. I nije samo to. Poznata pjesnikinja je bilježila svoje utiske s putovanja i ostavila ih u obliku priče – putopisa, pod naslovom "Lutanja po Sarajevu" (*Strövtåg i Sarajevo*), a koja je objavljena posthumno u zbirci pripovijedaka "Proricanja" 1941. godine u izdanju poznate izdavačke kuće Bonniers (Stockholm). Dakle, poznata švedska pjesnikinja Karin Boye bila je u posjeti Sarajevu u ljeto 1930. godine. Nakon Sarajeva otputovala je u Dubrovnik i tu ostala cijeli mjesec. Iz Dubrovnika je s mužem Leifom Björkom učinila jednodnevni izlet u Trebinje i opisala utiske iz ovoga grada. Prenosimo cjelovit njen tekst sa ovog izleta.

Priredio i sa švedskog preveo: **Izet Muratspahić**

Trebinje

Trebinje je mali muslimanski ("turski") grad, smješten nedaleko od Dubrovnika, sam po sebi ne baš poseban, ali prilično nedirnut od stranaca i centar bojama bogatom selu, koje se prostire uokolo. Ako se želi otputovati tamo, onda to treba učiniti u jedan od pijačnih dana, srijedu ili subotu, kako bi se mogao vidjeti tračak narodnoga života koji ovdje cvjeta sasvim sam za sebe i bez da krišom motri prema turistima. Tu je najšarolikije društvo koje se tada vrti oko dugih stolova na pijačnom trgu, gdje seoski proizvodi: zelene lubenice, žute dinje, crveni paradajzi, zelene i crvene paprike, leže naslagani u krasne gomile. Mlade seljančice, pokrivene sjajnim maramama, prije svega žutim, limunožutim, žutim kao maslac i kremastožutim; starije žene u hercegovačkim narodnim nošnjama, dugim bijelim haljinama s vezenim dugim prslukom i malom okruglom crvenom kapom, stavljenom naprijed na čelo, te sa jednim lahkim bijelim velom koji pada na zatiljak; seljaci u svojim smiješnim kratkim hlačama koje se završavaju oko koljena, a inače vise kao vreća, sigurno krajnje udobne i, konačno, tako originalnog rublja. "Turci", sopstveni stanovnici grada. (Molim čitatelja da obrati pažnju na to da Turci ovdje ne znače ime neke rase; riječ pokriva sasvim jednostavno muslimansko državno stanovništvo iste rase ili rasne mješavine kao i druge.) Muškarci u hercegovačkoj seoskoj nošnji ili običnoj evropskoj odjeći s fesom, žene pokrivene s malim crnim velom, osim onih od svih najsiromašnijih koje skupljaju svoju šamiju ispred lica koliko god se to može. U sjenci ispod drveta stoje vezani magarci seljaka, a mala magarad trčkara okolo u blizini svojih majki.

Kad smo mi stigli ujutro u pola osam, pijaca je već odavno bila u punom jeku.

Ovdje se imaju ranije navike i prati se inače dosta sunce koje izlazi u pet, a zalazi u sedam sati. Jedan časak klizili smo okolo u vrevi kao lovci s fotoaparatom u najvećoj pripravnosti – čovjek je mogao napuniti mnogo filmova na ovoj pijaci – ali kako pijaca u svakom slučaju ostaje pijaca i ne mijenja se mnogo od svog prvog trenutka do posljednjeg, tako smo je ubrzo napustili i izašli vani da pogledamo grad.

Džamija je bila brzo pregledana. Bili smo već zasićeni džamijama. Ova je bila u svakom slučaju lijepa, sa arabeskama u jasnim bojama i arapskim slovima po zidovima: nekoliko od Allahovih stotinu imena. Slike i oltar ne mogu stajati u muslimanskoj džamiji, ista-

kao je s ponosom vratar. Pošto smo imali skoro devet sati prije polaska voza, nismo se žurili, nego smo išli i špartali ulicama nasumice. Kaskali smo glavnom ulicom od kraja do gradske porte. Kao većina starih gradova, ovdje se Trebinje može ponositi zidom koji okružuje grad: nekolicina područja su bila tako neprestano izložena ratovima, kao Balkan, pa je za gradove uvijek bilo važno da se zaštite koliko su bolje mogli. Kraj gradske kapije bilo je najbolje okrenuti se, budući da su se u tom pravcu izvan prostirala samo gola brda, koliko dugo su oči vidjele – beznadno siromašna, bajkovito lijepa bijeloblistava hercegovačka brda, tamo gdje je jedina rijetka biljka zanovijet ta koja raste na obroncima milju za miljom.

Cijeli grad uostalom izgleda siromašan. Muslimanske radnje nemaju onu istočnjačku raskošnost koja vlada u sarajevskim trgovačkim kvartovima. Ovdje se prodaje za gradsko življe, seljake, a robu čine korisni grubi i jednostavni artikli, kante, grube cipele, kose i srpovi. Još uvijek se ljetina žanje sa srpovima! Posjetili smo jedinog srebrnara u gradu. Zvuči to tako otmjeno, ali u stvarnosti nije to nikakvo veliko zanimanje biti srebrnar u Trebinju. Taj jadni čovjek sjedio je osobno tamo unutra iza pulta – bio je i jedan drugi koji je prodavao njegovu robu – i izgledao neopisivo slabašan.

Njegove lijepe filigranske stvari nisu bile uopće skupe, a jeftin je bio također i čudesni antički turski nakit koji je on prodavao. Pošto smo ga pitali, ispričao nam je da radi 13-14 sati dnevno, a zarađuje oko 2-3 krune na dan.

Ubrzo nam je prišao jedan susretljiv vodič i ponudio svoje usluge, pa smo nakon malo cjenkanja pošli za njim. Naravno i on je bio musliman i kao takav jasno smatrao da se žena po svemu treba ravnjati prema mužu, te su on i moj muž požurili dugim koracima – imali su otprilike jednako duge noge – dok smo mi žene, koje nismo imale želje da kaskamo kao mali "Elandijci" u paklenoj vrućini, odbijali da produžimo u istom taktu. Vodič nas je najprezrenije ismijao stavivši krunu na djelo kada je daleko ispred pokazao na našu saputnicu, gospođicu Anderberg, s riječima: *Kann das auch Deutsch?*

Bilo kako bilo, pokazao nam je u svakom slučaju jedno muslimansko groblje. Mi smo takva ranije vidjeli, ali on nije želio propustiti priliku da nas uči. Ovi ovdje grobovi s turbanima su muški grobovi. Oni drugi su ženski. Oni tamo veliki nišani s golemim fesovima na svakom od njih podignuti su nekom paši ili drugom visokom državnom službeniku. Svi su bili okrenuti prema istoku, kako bi se čovjek mogao pojaviti s licem prema Mekki, odakle bi Sudac mogao doći na zadnji dan. Polako je sricao nekoliko natpisa – ime, ime oca i podatke.

Škola pored koje smo prošli bila je zatvorena – dva mjeseca ferija u najtoplijem periodu. Jadna djeca, koju smo ranije u danu čuli i vidjeli kako čitaju tamo unutra, pod turbanom ukrašenom i, dakako, pismu učenom učiteljevom nadzoru – s jednim tonom, ne različitom od onoga koji se ranije uobičavao u našim narodnim školama u divljini, napola mehanički – bila su očito nesretni feriječitači.

Napokon, poslije dugog i vrućeg hodanja, oslobodili smo se vodiča. Nešto posebno neobično zbilja nam nije pokazao, osim onoga što čovjek može svojim očima vidjeti, pa smo odlučili švrljati na svoju ruku, posve jednostavno otići u selo izvan grada i drsko ukoračiti u kolibe. Jedan drugi čovjek, slično susretljiv onom ranijem, ponudio se doduše da nam pokaže jedan stari turski harem, ali smo to sa zahvalnošću odbili. Želi li čovjek kaskati okolo u južnjačkoj podnevnoj žegi, onda je beskrajno i puno manje tegobno kada to čini sasvim vlastitom odlukom.

Velika većina, od službenika putničkog biroa "Putnik", pa do šofera i vodiča, širom otvaraju oči i vjeruju da imaju posla s ćaknutim ljudima kad im čovjek objasni da želi vidjeti seljačke kolibe. To je bilo ipak ono što je moj muž utuvio sebi u glavu da učini, a iz nekoliko uspjelih pokušaja u Crnoj Gori moglo se zaključiti da su najmanje neskloni bili sami seljaci: oni su bili raspoloženi prema gostima, radoznali i zabavni, a osim toga prijateljski naklonjeni što ima neko ko pokušava naučiti njihov jezik.

Ušli smo, dakle, sa zadovoljstvom u prvu najbolju kolibu. Došla je jedna oronula starica i otvorila. Moj muž je pokušao objasniti naše zanimanje, a nakon što nas je starica podrobno uvjerila da je ovdje sve vrlo siromašno i nema se šta pokazati, ponudila nas je ljubazno da uđemo unutra. "Oni koji nemaju zemlje, ovdje teško žive", rekla je. To, međutim, nije bila nikakva seljačka koliba. Koliba nije bila njezina, ona je živjela sama jedan dio puta dalje, već je bila iznamljena od strane jedne obitelji.

Žena i djeca su bili kod kuće. Ono najmanje je ležalo i spavalo na golom kamenom podu s jednom maramom preko sebe radi muha, budući da je stotine njih u roju letjelo posvuda u sobi. Djeca su dobila karamele i razgovor je započeo. Muž je bio radnik u fabrici dolje u gradu. Imao je 600 dinara mjesečno (oko 40 kruna), od toga je išlo stotina za kiriju, a od ostalog su trebali živjeti, muž, žena i četvero djece (ona je uostalom čekala još jedno).

Teško je, rekla je. Zimi je ponekad tako hladno da se rijeka ledi... Koliko mu je dugo radno vrijeme? Nije znala tako precizno, išlo je u smjenama.

Jedan od dječaka pokazao nam je sljedeću kolibu koja je u ovom slučaju trebala biti seljačka. Pokazalo se, međutim, da je to bila greška: tamo je živio jedan penzionirani državni službenik s obitelji. On je izašao vani u dvorište i počeo nas ispitivati o Švedskoj i Skandinaviji i stvarno je znao kako su se zvala sva tri glavna grada...

Njegova nevjerojatno lijepa mlada kćerka, koja je osim toga znala i francuski jezik (iako je očito bila previše stidljiva i previše neizvježbana da bi se usudila na to), dobila je naredbu da pokaže put do jednog istinskog seoskog imanja. Tako se i dogodilo, pa smo nakon jedne prilično duge šetnje usred najgoreg zvizdana došli tamo. Ušli smo u imanje i razgledali okolo. Još uvijek nijedne duše. Izdaleka smo međutim vidjeli jednu staricu kako vodi svoju kravu baš prema imanju, te smo ushićeni pošli i sreli je.

Da, bilo je to uvijek seosko imanje i naravno da ga možemo pogledati. Pokazalo se, međutim, da smo naišli u nevrijeme: bio je baš sada podnevni odmor u žetvi i svi žeteoci su ležali i spavali unutra u kolibi. Za početak smo se mogli zadovoljiti s kuhinjom, koja se sastojala od posebno malog izgrađenog niza kućica okolo ugrađenog dvorišta. Tamo unutra gorio je veliki lonac iznad vatre, zapaljene na primitivnom ognjištu na podu. Doduše, stajao je u jednom ćošku šporet, ali je on očito bio razvaljen, sulundar je bio prekinut, a ranije je izlazio napolje kroz zid. Vani u naseljima,

još uvijek običniji način potpaljivanja vatre direktno na nekoliko kamenova na podu, bio je očito duže prakticiran, sudeći po pocrnjelim krovnim gredama.

Ovdje je bilo tijesno i nisko do krova, ali nije zapravo ni trebalo više, pošto se tu kuhalo samo jelo i niko ovdje nije stanovao.

Vremenom su gazda i gazdarica bili na nogama, te su izašli k nama dobroćudni i šaljivi. Ne, nismo mogli ući unutra jer su tamo još spavali. Samo smo mogli baciti jedan pogled unutra kroz prozor. I to je bilo sve. Unutra je izgledalo čisto i uredno, krajnje jednostavno, naravno, u odnosu na ono što smo navikli kod kuće, ali očito imućno prema odnosima u području. Imali su također životinje: ovce, koze, krave i svinje, a mi smo morali baciti oko na svinje. Izgledale su baš kao i kod nas, a ne kao one bosanske, male crne i bijele, tanke i graciozne slabićke.

Ovdje čovjek dobro gura naprijed, ima dovoljno zemlje i ni na šta se ne žali. Kuća je istina bila razorena u toku rata, ali je sada opet izgrađena.

Inače, morali smo se zadovoljiti time da vidimo ugrađeno dvorište i fotografiramo članove porodice koji su bili za to raspoloženi, što će reći staramajku i potomstvo. Ovi posljednji bili su svijetlokosi kao švedska djeca – to je dosta smiješno ali vrlo obično u Jugoslaviji. Čovjek zamišlja da su ljudi tako daleko prema jugu crni, ali očito je da klima nije ta koja čini boju kose.

No, do sada smo imali malo nesreće. Jedan od sinova pokazao nam je put dalje do jednog muslimanskog imanja koje se nalazilo ne tako daleko odatle. Ni tu se nije niko pojavio u početku, ali, kada je pas počeo lajati, pokazalo se nekoliko ženskih figura i čule šta smo (to jest, moj muž) imali reći. Kratko vijećanje. Nakon toga objasniše da su žene srdačno dobrodošle, ali muškarci moraju ostati vani, budući da gazda imanja nije kod kuće.

Osjećale smo se "jednosmjernim" budući da nismo znale više nego poneku hrvatsku riječ, a premda su to bile one najvažnije riječi, kao "hvala", "vrlo dobro", itd, teško je učiniti neku sadržajno bogatiju konverzaciju s njima. U svakom slučaju, sada je bilo krajnje neuljudno ne prihvatiti poziv, pa smo s njima ušle u kuću, dok su muškarci ostali na dvorištu.

I ovo imanje bilo je čisto i uredno, očito imućno. Ono što je mene najviše iznenadilo bio je harem. Uvijek sam zamišljala harem kao nešto najdosadnije od svega, sa svom svjetskom čamom zatvorenom među četiri gola i prljava zida. Barem sa dosadom, smatram, a vjerovatno to treba biti ispravno, kad je u pitanju grad. Ovako na selu ne može to mnogo biti opasno, ovdje je, zar ne, porodica ipak upućena sama na sebe i posla ima preko glave.

A što se golih zidova posebno tiče, to nije uopće odgovaralo. Velika soba, dobro oribana i u bijelo okrečena bila je namještena s ofarbanim ormarima i jednom dugom klupom, koja se pružala okolo tri zida i bila pokrivena s najljepšim jastucima i sjedalicama.

Kad smo pokazale naše divljenje, iznijele su i druga izvrsna tkanja, ćilime, tapiserije, vezene zarove i stolnjake, te pokazivale s ponosom ko je uradio to, a ko to. Sve je bio ručni rad. Upitale su nas da li želimo kafu, što smo iz sažaljenja prema jadnom čovjeku tamo napolju odbili, kako ne bismo oduljili posjetu u beskonačnost.

Razgovor je bio jednostavan, ali je išao dobro. Pitale smo znakovima da li sva djeca u dvorištu pripadaju ovoj kući i dobile odgovor, također znakovima, da su dvoje od većih bili s jednog daljeg imanja, a ona manja pripadaju ovdje. Žena koja je očito bila vladarica sobe, a vjerovali smo i imanja, pokazala nam je svoj prsten, a mi smo pokušale objasniti značenje naših prstenova, što je također išlo bez teškoća, pošto smo znale kako se kaže žena i djevojka.

Poslije smo bile uvedene u jedan drugi dio kuće, u jednu sličnu sobu, a tamo je bila također jedna žena... Tek nakon toga potvrdile su se moje sumnje da su obje bile seljakove žene. Mnogoženstvo je na izmaku u gradovima, ali na selu, gdje je žena dopuna jeftine radne snage, još cvijeta. I ovdje smo vidjele krasne tkanine i vezove. Ali, sada je već bio došao seljak kući, pa su on i moj muž vani u dvorištu udarili u razgovor. On se žalio i na sušu ove godine i na kamenitu siromaštinu Hercegovine. U Bosni je to drugačije! Tamo oni imaju šumu, čega ovdje nema. On sam je imao tri konja i tri krave, malo uzgajalište duhana i mali nasad vinove loze, ali to nadugo nije bilo dovoljno. Sada je mogao rado i ovaj gost ući unutra, također (shvati, mi muslimani nikad ne dopuštamo nekim gostima muškarcima da ulaze i posjećuju naše supruge). Rečeno – urađeno. Oba gospodina su ušla unutra, a dame su se preselile vani na stepenište, gdje su stajale i slušale što se mogle čuti.

Pitale smo da li su tkanine na prodaju. Ne, u stvari nisu. One su djevojačka oprema, miraz. Jedan ženski glas, odozdo sa stepenica, pitao je koliko bismo bile spremne dati za njih. Međutim, mi se nismo usudile bacati u neko rasipništvo. Umjesto toga izrazili smo sramežljivo molbu za malo vode; dan je bio vrlo vruć, a mi smo išli dugo. Istog časa odozdo je stigla jedna velika čaša puna hladne božanstvene vode.

Za oproštaj smo kao i na prvom imanju dobili jedan mali buket cvijeća – nekoliko cvjetova pelargonije i jednu grančicu nekog rastinja koje je mirisalo na začin. Toplo smo zahvalili za sve što smo vidjeli i otišli.

Ono što je posebno ostalo u mom sjećanju od naše posjete haremu je mirno i ponosno dostojanstvo u držanju žena – dostojanstvo koje, čini mi se, ima posebnu karakteristiku za muslimansko stanovništvo, od trčkarala do pismenih ljudi. Voljela bih znati odakle ono dolazi, je li to njihova pravovjerna sigurna nadmoć ili ono ima dublje osnove...

Putovanje kući (u Dubrovnik, op. prev.) uzelo je svojih dobrih pet sati, ako se uračuna i temeljita pauza pri zamjeni vozova u Humu. Bila je to mala neobična rupa gdje smo dobili ovčetinu u papiru i čaj koji je imao okus toplog punča – vjerovatno je bio začinjen sa raznovrsnim travama. I tu nismo imali ništa drugo raditi osim da sjedimo na željezničkom nasipu, gledamo zalazak sunca i slušamo cvrčke do polaska voza. Može se dodati da smo ponovo našli jednog starog znalca, *Kanold kolu*, pod imenom "Karamele" u željezničkom automatu.

Putovanja vozom su uostalom vrlo sadržajna. Nikoga nije briga za druge, svako radi ono što mu padne na pamet – jedan mladi čovjek bez sluha pjevao je cijelo vrijeme samo za sebe i to tako zavijajuće da nam nije ništa drugo preostalo nego da i mi počnemo pjevati, svako za sebe. I išlo je dobro. Na koncu se svako od nas uspio koncentrirati tako da čuje samo sebe. A šta će čovjek uostalom raditi za vrijeme dugih sati kada je napolju krajolik mračan, a voz gmiže kao puž.

Tone Bringa

BITI MUSLIMAN NA BOSANSKI NAČIN:

identitet i zajednica u jednom srednjobosanskom selu

Autorica knjige je Norvežanka Tone Bringa, danas Mrs. Galbraith, socijalni antropolog s obranjenom disertacijom iz svog znanstvenog područja na uglednoj London School of Economics. Spomenimo da je prestižni američki akademski časopis Choice proglasio studiju dr. Bringe jednim od najznačajnijih znanstvenih antropoloških djela u 1996. godini.

Prevela: **Senada Kreso**

Stanovništvo Bosne i Hercegovine (Osobine, običaji, život)

U prvoj polovini 19. stoljeća BiH su posjetila samo dva francuska putnika, koja su o svojim putovanjima i utiscima ostavila vrijedna zapažanja i djela iza sebe: Ami Bue i Siprijen Rober.[1] (Onaj posljednji, ustvari, nije ni bio u Bosni). Treći putnik, Teodor Valerio, ovjekovječio je svoja zapažanja i utiske o tipovima Bosne, i drugih naših zemalja, u svojim slikama, crtežima, bakrorezima.[2] Prema tome, kao dokumentirana podloga za ovo poglavlje poslužit će nam jedino djela A. Buea (Evropska Turska i Zbirka itinerarija kroz evropsku Tursku),[3] kao i, u izvijesnoj mjeri, knjiga Siprijena (Slaveni u Turskoj).[4] Nasuprot tome, u drugoj polovini 19. stoljeća ima čitav niz raznovrsnih putnika: diplomata (konzula, konzularnih agenata), istraživača i naučnika (geografa, etnografa arheologa), publicista.

Odjeća

(...) Po nahođenju pomenutih autora, muškarci u Bosni su "obučeni kao i u Srbiji", s tom razlikom što stanovnici muslimanske vjere imaju većinom na glavi turban (to je, u stvari, šal svjetlocrven ili tamnocrven), a za pojasom pištolje i "ponekad handžar u koricama".[5] Po dugoj košulji nose obično čakšire, s turom, svjetlocrvene boje i "stegnute oko

lista noge podvezicama".[6] Ovdje je riječ i o raznim drugim dijelovima i vrstama odjeće (o dolami, džubetu, gunju i dr.), kao i o njihovim ukrasima (srebrnim pucima), itd.[7] Od raznih vrsta obuće, isti putopisac pominje opanke (na selu), firale (u gradu) i dr.[8] Prelazeći na opis ženske nošnje, A. Bue kazuje na njenu raznolikost, u zavisnosti od kraja...

"Pletenice im okružuju glavu i ukrašene su jednim cvijetom sa strane, i u isti mah maramom u boji, sa naslikanim cvjetovima, koja pada po leđima. A odjeća nije bez onog čara koji susrećemo kod žena Kukišberga, u planinama oko Berna. Jedan od ukrasa mnogih bosanskih i srpskih žena jeste nož sklopljen (britva), koji visi o pojasu i koji je ponekad ukrašen bisernim sedefom. Narodne pjesme svjedoče da se do toga ukrasa mnogo drži."[9]

Pošto je, zatim, opisao nošnju Hercegovaca, pisci ukazuju na razliku koja, u stavu prema oružju, postoji između Bosanaca i Hercegovaca: "Opšte uzevši, Hercegovci, a naročito muslimanske vjeroispovijesti, kao da su bolje od Bosanaca snadbjeveni oružjem. Svako ima redovno, svoje pištolje i svoju pušku, tako da se, ulazeći u neku kuću, može odmah ustanoviti broj ljudi u porodici, po broju pušaka koje vise na zidu. Često ih može čovjek da nabroji od deset do dvadeset. Oko granica, oni čak iz kuće izlaze sa puškama, dok se Bosanci zadovoljavaju držeći ih kod kuće."[10] Najzad, prelazeći na opis odjeće žena u Hercegovni, A. Bue piše: "Žene su obučene kao u Bosni i u Srbiji, i imaju često široke pojaseve koji se sastoje od komada mjedi. Kao i sve žene Slovena, Vlahinje i Ciganke, one imaju običaj da svoju djecu nose na leđima, i čak ponekad u malim drvenim bešikama, koje samo okrenu naprijed, da bi podojile svoju odojenčad. S tim teretom, ili bez njega, one znaju još i da predu u hodu".[11]

1 Vidjeti gore: II,1.1), 2); II,2
2 Vidjeti gore: I,2
3 Vidjeti gore:II,1.,2).
4 Vidjeti gore:II,2.
5 Ibid., II,214.
6 Ibid.,II, 214-215.
7 Ibid.,II,215
8 Ibid.
9 Ibid.,II,216.
10 Ibid., II,217.
11 Ibid.

Hrana

Ami Bue govori o raznim bosanskim jelima, i iznosi neka svoja zapažanja o načinu njihovog spravljanja. Prije svega treba istaknuti da "orijentalci", uključujući Bosance, uzimaju dnevno samo dva objeda: "ujutro u deset ili jedanaest sati, i uveče, poslije zalaska sunca" (akšama).[12] Kada, pak, ustanu, u rano jutro, "najviše ako popiju šoljicu crne kafe".[13] Od jela spravljenih od mesa pominje, pored ostalih, šiš-ćevab i ražnjiće, za koje kaže da služe da se brzo spravi ručak ili večera na putu. "Ne jednom", piše on, "mi smo tako pripremili, i vidjeli kako se peku pod vedrim nebom, šiš–ćevab ili ražnjići na improvizovanoj vatri, u nekoj šumi ili na obali nekog potoka. Ista jela se mogu dobiti i u krčmama: tu se "ostavljaju, dok ne budu prodani, naređani komadići mesa, i tako se vide, naslonjeni na zidove, štapovi sa jagnjećom džigericom, kao i više cijelih jaganjaca".[14] Pored toga, putopisac navodi jedno drugo, "dobro pečenje": pečeno jagnje, napunjeno "nadjevom koji se sastoji od sala, crvenog i crnog bibera, i isjeckane džigerice i želuca jagnjeta".[15]

Kada je riječ o slatkim jelima, ne treba zaboraviti jednu specifičnost koja je danas, s obzirom na razvoj industrije šećera i široku upotrebu ovog artikla, manje ili više iščezla: spravljanje slatkih jela s medom ili s pekmezom. Tako, među slatkim jelima koja se spravljaju s medom, A. Bue pominje: baklavu (u koju se, između jufki, stavlja med), slatku kajganu (s medom ili sa šećerom), halvu (s pekmezom) i dr.[16] Ukusno slatko jelo je i kajmak sa komadima meda u saću. A po riječima putopisca, Bosna i planine Hercegovine su zemlje izvanrednog gustog kajmaka".[17] S medom se u Bosni, prema riječima istog putnika, pije ponekad i rakija ("medena rakija"). A od vina u upotrebi je "naročito vino iz Novog Pazara i Mostara".[18]

A. Bue piše: "prije podne i pred veče, pekare opsjednute pečenjima, loncima (ragoux), ribama, rakovima, povrćem i kolačima".[19] U ovom razdoblju, u Bosni se pila i kafa, i to, po riječima našeg putnika, samo crna, najčešće bez šećera (kafa sa šećerom bi se služila samo nekome kome se željela učiniti posebna čast), i pri tome bi se "progutao" i talog od kafe (toz). Stoga su oni od naših putnika koji su pili kafu s mlijekom izazivali kod stanovnika ne malo čuđenje: "Nijedan od naših običaja nije, za vrijeme naših putovanja, više i neprestano začuđivao naše domaćine koliko miješanje mlijeka sa kafom. (...) A. Bue saopštava i kako se u Bosni kafa spravlja, a i služi- s desnom rukom na srcu).[20]

Isti putopisac, u vezi s objedima u ovoj pokrajini, ističe jedan lijep običaj koji je bio rasprostranjen kako "kod siromaha tako i kod bogataša: da se, prije i poslije jela peru ruke. Pritom se često upotrebljava leđen, sa poklopcem (na kome se nalazi sapun), koji se podnosi gostu da opere ruke: "Osoba koja drži leđen lijevom rukom izliva vam, drugom, vodu na ruke" iz ibrika (kod kaluđera i sveštenika, drže leđen i polivaju gostima mladi redovnici).[21] Peškiri za posušivanje ruku posebne su vrste: "veoma su dugi i uski", ponekad ukrašeni vezom od zlata i svile.[22]

Stanovanje

Po zapažanjima prvog od ova dva putnika, S. Robera, stanovi Bosanaca (po selima) nisu ništa drugo do "velike kolibe od ilovače (ćerpića) i drveta, pokrivene slamom i korom od lipe". One se sastoje "od više malih prostorija, koje sve vode u jednu centralnu prostoriju".Ta prostorija služi kao "porodična" soba. U njoj se nalazi ognjište. Na ognjištu se pripremaju objedi; oko njega se uveče okupe svi članovi porodice braća, sestre i roditelje i, sjedeći na klupama, vode razgovore, poređani oko "djeda ili stariješine porodice, koji je, sa svojom starom suprugom, prirodni čuvar ognjišta".[23] Kada je riječ o bogatašima i stanovnicima u gradovima, pomenuta središnja i zajednička prostorija je smještena "obično na prvom i jedinom spratu kuće". Po riječima putopisca, u njoj se nalazi "elegantna" divanana, sa prozorima u naokolo, i "izbočena na ulicu, kojom dominira.[24]

Što se tiče namještaja u pomenutoj prostoriji, jedino što "opominje na Evropu" jesu "njemačke peći od pečene peći i lakirane zemlje, masivne, gotovo isto tolike visine koliko i soba".[25] S. Rober napominje da se stanovnici Bosne služe svojim stanovima samo zimi, kada je hladno. Inače, čim dođe ljeto i otopli, "Bosanac pohita da podigne u bašti, na putu ili usred polja, šator od lišća, da bi tu objedovao i provodio noć".[26] Putopisac kazuje i to da Bosancima nije mnogo stalo do udobnosti. "On (Bosanac) bi se zacrvenio kada bi mu za spavanje bio potreban krevet; ogrtač mu služi kao pokrivač; zimi se opruži na malo kukuruzne komušine, a ljeti na travu u livadi".[27] "Dvorište i bašte kuća okružene su visokim i drvenim ogradama" (tarabama).[28] U sjevernoj Bosni, po tvrđenju pomenutog putopisca, "drvene kolibe hrvatskih seljaka najbjednije su od svih, sudeći prema mnoštvu rupa na krovu i zidovima". One liče A. Bueu na "vašarske šatre".[29] Međutim, "najbolje kuće od kamena" u čitavoj Turskoj, budući da je kamen "dobro istesan i simetrično stavljen", vidio je A. Bue u donjoj Hercegovini.[30]

Upotreba turskog i srpskohrvatskog jezika

U Bosni, kao i u ostalim vilajetima Otomanskog Carstva, službeni jezik je bio, naravno, turski. Kao službeni, kao jezik vladajućih krugova, on je bio "najviše raširen" među službenicima. (...) A ako treba da odgovori, Srbin i Bosanac je to činio na svome jeziku, dok je Albanez odgovarao ili na svome, ili na srpskohrvatskom jeziku, ako ga zna, radije nego na turskom.[31] Ovo se, međutim, ne odnosi, kao što bi čovjek pretpostavio, samo na pripadnike hrišćanske vjere, nego i na pripadnike islamske vjeroispovijesti. Jer, piše isti putopisac, "ma koliko da su oni dijelom muslimani, oni od turskog jezika znaju samo nekoliko riječi, ili čak samo uobičajene pozdrave".[32]

U vezi s ovim, još je značajna jedna činjenica koju navodi A. Bue: da stanovništvo u Bosni koje je sve slavenskog porijekla, "skriva još u sebi (...) sjećanja naciona-

12 Ibid., II,252.
13 Ibid.
14 Ibid.,II, 239.
15 Ibid.,II,240.
16 Ibid.,II,246-247.
17 Ibid.,II,235.
18 Ibid.,II,251.
19 Ibid.,II,239.
20 Ibid.,II,254-255.
21 Ibid.,II,448-449.
22 Ibid.,II,449.
23 C.Robert.o.c.,17.
24 Ibid.
25 Ibid.
26 Ibid.,17-18.
27 Ibid.,18.
28 Ibid., 272.
29 Ibid., 271.
30 Ibid., 272.
31 Ibid.
32 O.c., IV, 107.

lnosti spojene s antipatijama prema Osmanlijama".[33] Govoreći o nekim osobinama našeg jezika, autor ukazuje na njegovu ljepotu i citira, iz putopisa Vijale de Somijera,[34] poznati odlomak u kome se veliča naš jezik: "Srpski jezik je bogat, lakoničan, snažan i skladan. On pristaje podjednako u ustima oba pola i upotrebljava se, podjednako srećno, za opjevavanje slasti ljubavi kao i velikih podviga i krvavih trofeja boga Marsa. On sjedinjuje u sebi ritam i mjeru, zvučan je, plemenit, oratorski, vehementan. Jednom riječi, to je jezik heroja isto toliko koliko i jezik govornika."[35] U vezi s tim, naš putopisac žali što "izučavanje srpskog jezika nije još olakšano" postojanjem podesnih priručnika (rječnika i gramatike): do sad – veli on – "samo Nijemac može naučiti" gramatiku srpskohrvatskog, iz gramatike koju je Vuk Stefanović Karadžić priložio svome rječniku, a koju je Jakov Grim preveo na njemački 1824. godine i izdao u Lajpcigu.[36]

Ami Bue govori i o nekim drugim jezicima – bugarskom, albanskom, rumunskom, zatim o jeziku Roma ("la langue zingare") i Jevreja. Evo, naprimjer, šta on piše o ovome posljednjem: "Jevreji govore često španski i italijanski, pokazujući tako svoje porijeklo; jer, dobar dio tih Jevreja potiče od izgnanika iz Španije ili Portugalije s početka 16. stoljeća."[37]

Osobine stanovnika BiH

Ami Bue ukazuje, u svome djelu Evropska Turska, na neke pozitivne i negativne osobine Bosanaca. Jedna od tih osobina jeste ljubav stanivnika Bosne prema svojoj zemlji, domovini. "Srbin i Bosanac", piše on, "ne osjećaju se nigdje tako dobro kao u svojoj zemlji", čijih se "obilnih bogatstava" stalno sjećaju: "dobrog meda, brojnih stada, lijepih planina, veselih dolina i gustih šuma".[38] Jedna druga osobina koja se susreće kod stanovnika Bosne (kao i u nekim drugim južnoslavenskim zemljama) jeste gostoprimstvo. Po riječima istoga putopisca, "pravo na gostoprimstvo ide tako daleko da se na domaćina gleda kao na prirodnog hranitelja tuđinca koji je primljen i jeo je s njim hljeba i soli". Autor ističe posebno činjenicu da je Bosanac, koji "mrzi tlačenje", kao i svi gorštaci, "sklon pobuni, i smjelosti dodaje veliku čvrstinu kada je jednom donio odluku".[39] Ali, u osnovi, on je "plemenit", dobronamjeran, dobar, hrabar, dalekovidan, velikodušan, "ljubazan i blagodaran", "otvoren i iskren", "pun energije i zdravog razuma".

Običaji i navike

Ami Bue navodi, prije svega, nekoliko običaja vezanih za ženidbu. Neki od tih običaja, ne samo kod hrišćana nego i kod pripadnika muslimanske vjeroispovijesti, vode porijeklo još od starih Slovena. Tako u Hercegovini slavljenje ženidbe ili udaje traje "tri do četiri sedmice".[40] Tom prilikom, pored ostaloga, stanovnici hrišćanske vjeroispovijesti izvode razne igre (kolo i dr.), kako ljeti tako i zimi, "čak na snijegu";[41] dok stanovništvo muslimanske vjere upražnjava neke druge "zabave": konjske trke, nadmetanje u trčanju, takmičenje u penjanju uz drvo itd. Evo kako pomenuti pisac opisuje ovu posljednju razonodu: Za takmičenje se "izaberu najviše jele ili hrastovi, koji su namažu lojem ili sapunom. Na vrh se pričvrsti nekoliko aršina crvene tkamine, kao nagrada onome koji se prvi popne na vrh, a za to se uvijek nađe ljubitelja, naročito kod pripadnika muslimanske vjeroispovijesti ili kod Roma. Svaki ima oko vrata kesu sa pepelom da bi mu ruke bile manje klizave."[42] Isti putopisac ukazuje i na jedan drugi zanimljiv običaj, vezan za Božić: da se o ovom prazniku mijesi i peče česnica.[43] Neki običaji su vezani za praznovjerje. Takav je, naprimjer, običaj da se dodirne željezo ili opali iz pištolja čim se opaze "zle oči" (cattivo ochio). Po narodnom vjerovanju, plava boja ima to svojstvo "da otklanja učinak od toga oka".[44] Nije neinteresantno ni mišljenje drugog putopisca iz ovoga razdoblja, Siprijena Robera: da se islam, kakav ispovijedaju i praktikuju stanovnici muslimanske vjeroispovijesti u Bosni, razlikuje od islama Osmanlija: on se, tvrdi putopisac, "približava hrišćanskom kultu mnogo više od islama Turaka". I, ukazujući na ostatke kulta Slavena kod stanovnika muslimanske konfesije, putnik piše: "Tako, svaka porodica ima, kao zaštitnika, sveca koga su imali njeni hrišćanski preci: praznuje se sveti Petar, sveti Ilija, sveti Đorđe";[45] "Otac musliman, čije se dijete razboljelo, naručuje za njega mise u susjednom samostanu; jedan mladi beg vodi tajno popove da iščitaju molitve na grobu njegova oca. Mislimani u Bosni nisu prihvatili, kao drugi muslimani, poligamiju, i oni idu, u nekim krajevima, dotle da puštaju svoje žene, kao hrišćani, da izlaze bez vela, ili bar sa jednim otkrivenim dijelom lica. Treba čak priznati da ti muslimani imaju opšte uzevši, prema svojim ženama više obzira nego hrišćani".[46]

U svom putopisu Ami Bue pominje da je kod stanovnika u nekim krajevima Bosne i Hercegovine zapazio i naviku nečistoće, koja se ispoljava u dva vida: u vašljivosti i prljavštini u gradovima i na njihovim ulicama. Putopisac saopštava da je najviše vaški vidio "u nekim hanovima u Bosni", i "u bijednim kolibama stanovnika Turske Hrvatske" (tj. Bosanske krajine).

Otuda putnika već na putevima iznenađuje neprijatan i grozan zadah lešina i skeleta: "konja ili crknute stoke". "Ali šta da čovjek kaže o lešinama pasa i mačaka koj se nalaze u obilju čak i po ulicama gradova?" Pa ipak, ističe putopisac, iz toga se ne smije izvlačiti zaključak da u "Turskoj nema čistih gradova": takvi su, u najmanju ruku kao oni u južnoj Francuskoj i u Italiji, svi gradovi u kojima "ima u izobilju tekuće vode".

Odnos stanovnika BiH prema Osmanlijama

Odnos Bosanaca, svih triju konfesija, prema Osmanlijama mogao bi se izraziti kratko, sa dvije riječi: antipatija i nepovjerenje.[47] Ta osjećanja antipatije i nepovjerenja proizlaze, u prvom redu, iz uvjerenja Bosanaca da su se Osmanlije, gospodari Bosne, trudile uvijek da iz nje izvuku što više novaca, ne vodeći računa o njenom napretku, blagostanju. "On (Bosanac) nalazi da su

33 Ibid., 106 – 107.

34 Up.:Vialla de Sommieres, Voyage historique et politique au Montenegro (Paris, Allexis Fymery, 1820), II, 125-126.

35 A.Boue, Turquie..., II, 36.

36 Ibid., 37.

37 Ibid., 54.

38 Ibid., 133.

39 O.c., IV, 119.

40 A. Boue, Turquie..., II, 478.

41 O.c., II, 116.

42 O.c., II, 478.

43 O.c., II, 518.

44 O.c., II, 123-123.

145 Cyprien Robert, Les Slaves de Turquie..., p.4.

46 O.c., 4-5.-U ovim redovima S. Robera primijetan je uticaj Šometa de Fosea (upor.:Les voyugeurs francais en Bosnie..., pp.243-244).

47 O.c., IV, 110.

nameti preteški i, naročito, želi da vidi kako novac njegove zemlje ostaje u njenom narodu i da njemu koristi."[48] A. Bue piše da je u Majdanu vidio svojim očima tu sirotinju, budući da je prinoćio u nekoj kući čiji je krov bio pun rupa, a kuća je bila građena od drveta i blata.[49] Malo dalje, on o istom mjestu piše: " na tom putu" (tj. od Majdana do Bosanskog Novog) sela se "sastoje dijelom od kuća, građenih jednostavno, od drvenih dasaka, i punih rupa na krovu kao i sa strana". Zatim, drugi razlog antipatije je činjenica da je prisustvo Osmanlija u Bosni izazvao stalne nemire na njenim granicama. A Bosanac je želio da živi u miru, a nije želio da osvaja tuđe zemlje, kao što nije htio ni da podnosi tuđi jaram, ma čiji on bio.[50]

Nošnja

U pogledu odjeće, u Bosni, francuskim putnicima iz ovoga perioda pada u oči, u prvom redu, razlika u nošnji između stanovnika hrišćanske i muslimanske vjeroispovijesti. (...) Tako Žorž Pero, iznoseći svoje utiske o stanovnicima koje je vidio u "turskom Brodu" (!), piše pored ostalog: "Razliku (između hrišćana i muslimana čini naročito turban: hrišćani imaju oko glave, gotovo svi, crveni šal sa crnim šarama; muslimani nose bijele, sive ili zelene šalove (ahmedije) svjetlije boje. Većina hrišćana imaju samo brkove, dok muslimani nose bradu. Ovdje se vidi mnogo plavih i svijetlosmeđih ljudi, mnogo više nego u Srbiji, ili bar više nego u Beogradu."[51] Prelazeći, zatim, na opis odjeće žena, putopisac piše (žene hrišćanke u Bosni) imaju otprilike istu odjeću kao i njihove sestre Slavonke na lijevoj obali (Save): njihove pregače su manje živih i raznolikih boja; ali one sebi kite glavu velikim kitama prirodnog cvijeća, koje visi na sljepoočnici. Stare žene često nose smilje umjesto nevena i krasuljaka, koje koketne žene više vole. Opažamo (na ulici) samo jednu tursku ženu: njen je jašmak gust; umotana u crnu feredžu, vukući na nogama široke žute firale, ona se lijeno klati poput kakve stambolske kadune."[52]

Drugi jedan putnik iz ovoga perioda, gospođa Dora d'Istrija, daje isto tako opis odjeće koju je vidjela u Bosni, i koju upoređuje sa odjećom u Švicarskoj: "na obalama Save, hrišćanske žene nose dugu košulju, ubranu na grudima, poput košulje žena iz Berna, sa dvostrukom pregačom. U drugim krajevima, one imaju suknje, a imućne žene nose kratke kaputiće od bijele tkanine, ukrašene, sa strane, kitama izvezenog cvijeća. Kod mnogih žena iz Bosne visi za pojasom, napravljenim od komadića mjedi, nož u koricama, ukrašen zrnima sedefa."[53] Nekim putnicima (Šarlu Irijartu, Elizeu Rekliju) žene muslimanske vjeroispovijesti, umotane, zakukuljene u feredže, koje su oni prije toga rijetko viđali, ili ih nisu ouopšte viđali, liče na "sjenke" i "utvare".[54]

Što se tiče nošnje u Hercegovini, pažnju putnika i u ovoj pokrajini, svojom nesvakidašnošću i neobičnošću, privlači odjeća muslimanki. Navedimo jedan i dosta precizan opis te odjeće, koji dolazi iz pera E. de Sent-Maria: "široke nabrane šalvare od svile i finog cica, malen izrezan fermen, koji jako naglašava grudi, fesić pokrven zlatnicima. O vratu, biser ili dukati, Na praznične dane, one nose neku vrstu suknje, zvane dimijama, sa kaputićem, postavljenim krznom, zvanim ćurudija. Na ulici su pokrivene bijelim velom, koji im prilježe uz lice, i mantilom od zelene ćohe, hermetično zakopčanim od glave do pete."[55]

Jedan drugi francuski putopisac iz ovoga razdoblja, S. Bujon, koji je proputovao kroz Hercegovinu u septembru 1863. godine,[56] dao je isto tako opis odjeće koju su tada nosile žene muslimanske vjeroispovijesti, i koji u nekoliko dopunjuje pomenuti opis E. De Sent – Maria: "njihova pamučna tunika (feredža) preširoka da bi se kroz nju mogli nazrijeti oblici tijela oduzimala je svaku gracioznost njihovom hodu, Njihova stopala, koja su jedina i bila otkrivena, iščezavala su u obući od žute kože, sa dugačkim povijenim vrhom (firale). Kod nekih od ovih žena glava je bila umotana u bijeli veo, koji je u zbijenim naborima padao po ramenima. Druge su, umjesto vela, nosile komad smeđe vunene tkanine, koja je, navučena na čelo, činila neku vrstu ćube, strašne za gledanje".[57] Međutim, isti pisac se malo iznenadio kada je po poljima vidio muslimanke "golih ruku" i "otkrivenog lica".[58] (...)

Stanovi

Iz ove tematike navešćemo ovdje samo jedan opis, čiji je autor neki, M. de B., koji slika sirotinjske kućice bosanske raje u doba ustanka (1876). Opis podsjeća u nekoliko na onaj čuveni La Brijerov opis francuskih seljaka i njihove sirotinje krajem XVII vijeka. "Sela u tim krajevima liče sva jedna na drugo. Ona obuhvaćaju jedan ili dva reda kuća, poredanih duž puta. Unutrašnjost tih siromašnih stanova sastoji se od jedne jedine prostorije, koja, umjesto poda, ima nabijenu zemlju. Na zidovima od ćerpića je okačeno, bez reda, nekoliko prnja ili kuhinskih posuda. Čitava porodica, ljudi, žene i djeca, stanuje skupa, često zajedno sa stolom koju posjeduje. Da bi servirali jela i ogrijali se zimi, nalože, na sredini prostorije veliku vatru, čiji dim izlazi kroz širok otvor na vrhu krova. Ništa ne može dati predstavu o siromaštvu velike većine hrišćanske raje u Turskoj; ona živi kao što žive divlje životinje: cijeđena, mučena, paćena, doista, za nju je najčešće smrt prije oslobođenje nego nesreća."[59]

Upotreba turskog i srpskohrvatskog jezika

O jeziku, turskom i našem, riječ je i u zabilješkama E. De Sent – Maria.[60] Autor ističe da je u Bosni kao i u Hercegovini, zvanični jezik turski, i da njime, prema tome, govore "samo (turski) funkcioneri i neki strani prvaci", dok je on "u narodu gotovo nepoznat": "ovaj se služi južnim slavenskim jezikom koji je u upotrebi u Hrvatskoj i Dalmaciji, Crnoj Gori i u Srbiji".[61]

Osobine stanovnika BiH

O neki osobinama stanovnika BiH razne vjeroispovijesti i narodnosti govore mnogi putnici, kao: Žuber i Feliks, Mornan,

[48] Ibid., 109.
[49] A. Boue, Recueil..., II, 242.
[50] A. Boue, Turquie..., IV, 113.
[51] G.Perrot, "Souvenirs...", Tour du Monde, 1870, p.270.
[52] Ibid.
[53] Dora d'Istrija, o.c., I, 223.
[54] Ch.Yriarte, Bosnie-Herzegovine..., 108; E.Reclus, Nouvelle Geographie..., I, 204.
[55] E. De Sainte – Marie, Itineraires en Herzegovine, BSG, 1876, p. 47.
[56] Vidjeti gore: IV, 3.,3).
[58] S. Bouillon, art. Cit., 1867 (t.LVII), p.490.
[59] M. de B, "Nos gravures", Illustration, 3.6. 1876, LXVVI, 359.
[60] Up. E.de Sainte-Marie, "L'Herzegovine" (extrait du BSG, mars 1875), pp.29-30.
[61] Cit.čl., 29.

Elize Rekli, S. Bujon, Šarl Perlen i dr. Njihove tvrdnje i sudovi često su brzopleti, apodiktični, uopšteni, simplifikovani, protivriječni, neiznijansirani, zasnovani na trenutnom utisku, nedovoljno provjerenim i potkrijepljenim zapažanjima. Ali među njima ima i putnika koji svoja mišljenja i sudove donose opreznije, sagledaju stvari svestranije, zasnivaju ih na pouzdanim i provjerenim činjenicama. U red takvih putnika spada, po mome mišljenju, Masije de Klerval. Stoga ćemo navesti neka njegova mišljenja i sudove o osobinama Bosanaca i Hercegovaca.

Prije svega, treba naglasiti da ovaj putopisac, svjestan oposasnosti brzopletosti i uopštavanja kojima se izlaže donoseći mišljenja i sud o jednom cijelom narodu, na osnovu nekoliko letimičnih susreta samo s nekim pripadnicima toga naroda, ističe da on neće da "oponaša putnike koji donose sud o jednom narodu jer su razgovarali sa izvjesnim brojem poštanskih momaka krčmara i žandarma"; ali na osnovu susreta samo s "malim brojem" pripadnika jednog dijela stanovništva Bosne, Muslimana, koje je s njima imao, on je o njima, veli, dobio "veoma povoljno mišljenje".[62]

Ovome putniku pada odmah, i naročito, u oči činjenica da u Bosni, kao i u Hercegovini, živi, kako on sam kaže, "jedna jedinstvena rasa": "nema u Bosni, kao u drugim pokrajinama Otomansko – turskog Carstva, više rasa, duboko razjedinjenih jezikom i naravima, koje se po prirodi ne slažu među sobom, koje su u najmanju ruku nepomirljive među sobom, i koje koegzistiraju na istoj teritoriji, bez ikakve mogućnosti stapanja. U ovoj zemlji ima samo jedna jedina rasa, savršeno homogena: nju dijeli samo vjera. Može se, istina, zapaziti da stanovnici muslimanske vjeroispovijesti vole da žive u gradovima; da pravoslavci prevlađuju na istoku pokrajine, u Raškoj i u planinskim predjelima; ali te pojave nemaju ničega apsolutnog; često se susreću mješovita sela, gdje žitelji pravoslavne, muslimanske, katoličke vjeroispovijesti žive jedni pored drugih, i u veoma dobroj harmoniji, kada potsticaj spolja ne dolaze da probude fanatizam i pitanje vjerske časti. Musliman, katolik i pravoslavni iz Bosne imaju podjednako ljubavi za svoje rodno tlo, oni se podjednako hvale što su Bosanci."[63] Madije de Klerval ukazuje i na težak položaj, usamljenost islamiziranih Bosanaca. S jedne strane, njihovi zemljaci, pravoslavni i katolici u Bosni, smatraju ih "renegatima"; s druge strane, Osmanlije "ne vide u njima ništa drugo do nepotpune Turke": "Mladi Turčin iz Carigrada ophodi se sa njima kao sa varvarima, budući da oni nisu još poprimili uglađenost civilizacije kojom se on gordi; stari Osmanlija iz Azije ruga se ovim Turcima koji ne znaju turski jezik, ovim pravovjernicima koji, u svojim molitvama, izgovaraju čudno arapski jezik. Slavofili ih slikaju rado kao čudovišta, ne shvatajući da time čine neporavdu sami sebi.

Podsjetimo se da je Masije de Klerval bio u Bosni 1855. godine.[64] Vrijedno je pažnje i jedno mišljenje konzularnog agenta u Sarajevu Eduarda Vjeta o stanovnicima muslimanske vjeroispovijesti u Bosni, izrečeno godinu ili dvije ranije. Ono glasi: "Muslimansko stanovništvo pokazuje, ima neko vrijeme, da, u izvjesnom smislu, dijeli mišljenje sa hrišćanima. Žitelji muslimanske vjere bi pozdravili poraze Turaka ako bi im ti porazi, ne šteteći njihovoj vjeri, pružili nezavisnot, koja je cilj njihovih težnji i želja; ali oni ne bi oklijevali da se late oružja svih vrsta i da stupe čak u neravnu borbu ako bi im ikada zemlja doživjela najezdu od neke strane sile."[65]

(To će se desiti, kao što je poznato, nekih 20 i nekoliko godina kasnije, 1878, kada Austrougarska izvrši invaziju na BiH: protiv nje je stanovništvo ovih pokrajina pružilo manje ili više snažan otpor.). Najzad, navedimo i mišljenje francuskog konzula Alfonsa Rusoa izrečeno 60-ih godina 19. vijeka, o bosanskim muslimanima: "Što se tiče muslimana starosjedilaca, da bi se dobila predstava o njihovom duhu i njihovim raspoloženjima ne treba gubiti iz vida da su oni, daleko od toga da budu Turci i Osmanlije, ostali Sloveni po nacionalnosti, mada su jako privrženi religiji. Oni osjećaju ljubav prema svojoj zemlji, imaju izvjesno osjećanje veoma razvijenog patriotizma, tako da, ako su primorani da idu u pohod protiv svojih hrišćanskih zemljaka, oni to čine, sa osjećanjem dubokog žaljenja, koje ih ponekad tjera, u trenutku akcije, da dezertiraju iz vojske radije nego da počine neku vrstu bratoubistva." (Autor ukazuje na primjere takvih njihovih postupaka u ratovima protiv Crnogoraca ili u Hercegovini.)[66]

Vjerske prilike u BiH

Neki putnici, u svojim usputnim zapisima, govore o samostanima i manastirima: Masije de Klerval, S. Bujon, Eduard Vjet, Alfons Ruso, Pjer Mulen, Šarl de Vjen, Luj Paten. Tako Masije de Klerval daje sažet opis triju glavnih samostana u Bosni: Kreševu, u Fojnici i Sutjesci. Osvrćući se, na prvom mjestu, na njihov položaj i predjele koji ih okružuju, on piše: "Oni su smješteni u dalekim dolinama, okruženi su stijenama i šumama, koje ih skrivaju pogledu. Položaj im je savršeno prilagođen samostanskoj namjeni i odgovara, čini se, isto tako skromnosti koja se traži od hrišćanskog kulta u turskoj zemlji."[67] Prelazeći, zatim, na samostan u Krešev, autor daje u isti mah neke podatke o mjestancu u kome se samostan nalazi: o Krešev. Ono se, po njegovim riječima, "sastoji od dvije stotine katoličkih i tridesetak turskih kuća, dosta bijednih", s jednom drvenom džamijom. Uz to, u Krešev ima "velik broj kovačnica" i u njemu je razvijena trgovina željezom. Rječica koja kroz njega teče pokreće "nekoliko vodenica".[68] U samom samostanu, kao i u druga dva, nalazi se biblioteka, koja je, "najzanimljivija" od pomenute tri samostanske biblioteke: ona "posjeduje uglavnom kompletnu kolekciju latinskih i italijanskih djela" koja se odnose na istoriju religija i istoriju Ilirije (južnoslavenskih zemalja), objavljenih u dva posljednja vijeka.[69]

(...) Ovaj samostan je, po riječima putopisca, "najvažniji u Bosni". Pod svojom upravom ima on "25 župa koje obuhvaćaju čitavu zapadnu Bosnu i Tursku Hrvatsku" (Krajinu).[70] Osim toga, ima školu, sa četiri razreda, (u svakom od njih po dvanaestak učenika), koja obrazuje svećenički kadar. "Našao sam u Fojnici", piše Masije de Klerval, "brojno nastavničko osoblje i omladinu, kod koje vjerski poziv kao da nije nimalo izmijenio veselost. Uveče, ti mladići su se našli

62 Massieu de Clerval, "Rapport...", p.46.
63 Ibid., 42.
64 Vidjeti gore: IV.1.
65 C.P., Serajevo 1,f.205.
66 C.P., Serajevo 3,f.78(13.9.1862).
67 Massieu de Clerval, cit.čl., 29.
68 Ibid., 29-30.
69 Ibid., 33.
70 Ibid.

zajedno s nama kod stariješine samostana i pjevali su nam svoje narodne arije", uz pratnju raznih instrumenata (violine i dr.).[71]

Putopisac govori i o samostanskoj biblioteci u Fojnici. Ona je, prema njegovim obavještenjima "bogatija" i "prostranija" od biblioteke kreševskog samostana; ali je, u isti mah, i "manje važna po karakteru knjiga koje sadrži": u njoj istorijska i filološka "zauzimaju manje mjesta"; "u naknadu za to, u njoj se nalaze glavni italijanski i francuski klasici, velik broj modernih knjiga, pa čak i romana Valtera Skota".[72] U samostanu je tada (1853., prema obavještenju Eduarda Vjeta, bilo 18 redovnika.[73] Pored Eduarda Vjeta, pomenute samostane su obišli i neki drugi francuski konzuli. U prvom redu, to je bio Alfons Ruso, Vjetov nasljednik. On je to učinio polovinom 1864., u pratnji svoga tumača g. Krajevskog, i fra Grge Martića, koji mu je bio dodijeljen od crkvenih vlasti kao vodič.[74] Putnici su posjetili četiri samostana: u Sutjesci, u Gučjoj Gori, Fojnici i u Kreševu; i četiri župe: u Docu, Jajcu, Bugojnu i u "Soplju".

(...) Ali najzanimljivija i najznačajnija informacija potiče, iz pera S. Bujona, o manastiru u Žitomislićima i njegovim kaluđerima. To su, kao što smo vidjeli, utisci sa jedne posjete ovome manastiru, u Hercegovini, koju je pomenuti putopisac učinio u društvu sa francuskim konzulom Ogistom Dozonom, i ruskim konzulom, u septembru 1863. godine.[75] Putopisac ocrtava najprije dosta sumarno, zgradu manastira: crkvicu, sa pravoslavnim krstom, a oko nje stare manastirske zgrade, raspoređene u obliku kvadrata, poput zidina kakve tvrđave".[76] Opis susreta putnika sa igumanom manastira živopisan je i pun galskog duha i ironije: "divni čovjek, da vam ništa ne skrivam, ne ogrešuje se pretjerno o čistoću: zapuštena brada; duge kose, masne, koje padaju po ramenima, mantija koja se svjetluca, i iz koje izbija miris koji steže u grlu – sve to pomalo vrijeđa našu evropksu osjetljivost; ali je njegov doček tako dirljiv, njegova uslužnost tako srdačna, da se mirimo, bez mnogo rđave volje, sa formalnošću zagrljaja. U tom dočeku, prirređenom nepoznatom putniku, ima toliko naivnog povjerenja i evanđeoskog milosrđa da se ne možemo oteti simaptiji punoj poštovanja, prema čovjeku koji tako shvaća dužnost i gostoprimstvo.[77] Putopisac opisuje i bogatu pantagruelsku gozbu koja je u manastiru priređena u čast posjetilaca, sa brojnim domaćim jelima: kisela čorba, ćevab sa paprikom, zec s kajmakom, pileći paprikaš s krastavcima, svježi sirevi, sa prijesnim lukom, poređanim uokolo i, naročito, vino – "zlatna manastirska kapljica"! "Nalivajući i ispijajući do dna čašu za čašom", kaluđeri su savjetovali svojim gostima da se i oni u njih ugledaju, i čaše, "pune manastirskog vina", praznile su se "brzinom koja je prijetila našoj ravnoteži" – piše naš putopisac.[78]

Prema informacijama francuskog konzula Luja Patena, u Bosni je bilo, u svemu, 189 franjevaca. Oni su bili raspodijeljeni ovako: 84 "živjela su, povučeni", u samostanima Bosne; 60 njih "zauzimali su župe" i 43 su bila "župnici u samostalnim župama".[79] Osim toga, "deset drugih svećenika franjevaca" bili su tada "van pokrajine", Bosne; 40 klerika se "zavjetovalo" i bilo "razbacano po Bosni"; jedanaest njih su postali "iskušenici", 19 ih studira u Mađarskoj, a četiri laika su se "zavjetovala": "To je ukupan broj žitelja" u osam samostana u Bosni, koji daju "opsluživáče za 103 župe provincije i kapelane za 22 kapelice koje od njih zavise".[80] Isti putopisac saopćava i od čega se izdržava katoličko svećenstvo Bosne. Ono živi od "prinosa koje samostanima daje zemlja koja im je pripojena, i od desetine, koju plaća seljak na prinose zemlje koju obrađuje. Tome treba dodati neposredni prihod crkve, pričešća, skupljanje priloga, darova".[81]

Sve francuske putnike koji su pisali o odjeći franjevaca u Bosni (Žorž Pero, Masije de Klerval i dr.) iznenađuje činjenica što oni ne nose, kao drugdje, fratarsku mantiju, nego i kako kaže Ž. Pero, "odjeću srpskog trgovca: fes, prsluk i kaput od crne ćohe, širok pojas od crvene vune, široke hlače".[82] Za to su oni nalazili razlog i opravdanje u tome da svojom vanjštinom ne privlače na sebe pažnju Turaka.[83] Još više su, međutim, naše putnike iznenađivale naravi franjevaca, u prvom redu njihova sklonost ka oružju i lovu. To njihovo iznenađenje, kako odjećom tako i naravima, i habitusom i najširem smislu riječi, izrazio je najpotpunije i najbolje, francuski konzul Luj Paten (u izvještaju od 11. januara 1878. godine): "Doista, ništa više ne iznenađuje čovjeka nego kada opazi kako vise na zidovima svake ćelije pištolji, puške, handžari. U hodnicima, naspram svakim vratima, nalazite turska sedla, stavljena na stale, i vi povjerujete da se nalazite prije u kakvom kvartiru konjice nego u samostanu."[84] Gotovo svi oni imaju ogromne brkove, fes na glavi i velike jahaće čizme na nogama. Njihova mantija ili toga dobiva tada prije izgled vojničkog kišnog ogrtača nego redovničke mantije."[85] Luj Paten, kao i neki drugi putnici toga razdoblja, osvrće se i na uticaj koji franjevci vrše i na katolički živalj u Bosni. (Ovaj živalj je, kao što smo vidjeli, živio uglavnom po selima, u kemetovskom odnosu, dok su se pravoslavni stanovnici Bosne, po gradovima , bavili i trgovinom.) "Doista", piše on, "svećenstvo (...) je ovdje istinski gospodar seljaka, Ono ga odgaja, vodi i podržava protiv Turaka; ono sjedi na pročelju za vrijeme njihovih praznika i ono i pomaže, počevši od njihovog rođenja, pa do njihove smrti."[86] Ovaj uticaj katoličkog sveštenstva, tj. franjevaca, na svoju pastvu objašnjava putopisac "mnogostrukim funkcijama koje ono vrši" u narodu: "na stranu služba božija, koja ih svaki dan dovodi u dodir sa stanovništvom, svećenici su, osim toga, jedini liječnici, jedini učitelji, i oni sude i sjede u sudovima, najzad, oni služe svakodnevno kao posrednici između svoje pastve i Turaka kada iskrsne

71 Ibid.
72 Ibid.,33.
73 C. P., Serajevo 1, f.175.
74 Ovo svoje putovanje, u društvu francuskog konzula Alfonsa Rusoa i njegovog tumača Krajevskog, opisao je fra Grgo Martić u posebnom sastavu; ali taj sastav, nažalost, nije sačuvan u njegovoj zaostavštini, u samostanu u Kreševu. Up.: M.Šamić, "Fra Grgo Martić i Francuzi" u: Iz strane i uporedne književnosti (Sarajevo, "Svjetlost", 1868), str. 33.
75 Vidjeti gore: IV, 3., 3).
76 S. Bouillon, "Une excursion...", LXIII (mai-juin 1868), 224.
77 Ibid.
78 Ibid., 228-229.
79 C., Bosna – Seraj 3, f. 402.-Prema cifrma koje navodi L. Paten, u Bosni je bilo franjevaca u svemu 187, a ne 189.
80 Ibid. – Pomenutih osam samostana u Bosni nalazili su se u sljedećim mjestima: Sutjeska, Fojnica, Kreševo, Livno, Guča Gora. Plehane, Tolisa i Petričevac. (Up.C.C., Bosna – Seraj 3,f.395.)
81 Ibid.
82 G.Perrot. "Souvenirs...", 274.
83 Ibid.
84 C., Bosna – Seraji 3,f.404.
85 Ibid., 404-405.
86 Ibid., 397-398.
87 Ibid., 402-403.

kakav spor."[87] O nekim franjevcima, s kojima su dolazili u lični dodir, izražavaju se francuski putnici ovoga perioda veoma lijepo, čak laskavo. To se odnosi, u prvom redu, na Marijana Šunjića i na Grgu Martića.

Evo dvije zanimljive, mada šture, karakteristike fra Grge Martića, iz pera francuskih putnika. Francuski konzul Alfons Ruso u martu 1865. piše: (To je) "čovjek pošten i, neosporno, najinteligentniji i najučeniji od svih bosanskih franjevaca".[88] Leopold Moro: "Ličnost najsposobnija i najučenija među franjevcima u Bosni",[89] on ima "inteligencije, znanja i, iznad svega, rijetko poznavanje ljudi i stvari u ovim zemljama".[90] U Hercegovini, marta mjeseca 1864. godine, bilo je po obavještenju tadašnjeg francuskog vicekonzula u Mostaru, Ogista Dozona, 43 900 katolika. Njih su"opsluživala 44 sveštenika, dok su se petorica nalazila "pred završetkom teoloških studija i vršenjem svećeničkih funkcija".[91] Osim toga, "u školi samostana bilo je 13 mladića koji su se već bili zaredili, i 11 drugih učenika, koji su isto tako bili započeli teološke studije". (...)

U vezi s crkvama – katoličkim i pravoslavnim – u Bosni i Hercegovini, potrebno je ukazati na još neke probleme. To su:

1. Problem izdržavanja crkava. Opšte uzevši, financijska sredstva za to priticala su, manje ili više, iz raznih izvora: od samih pripadnika određene vjeroispovijesti, turskih vlasti, stranih vlada i zemalja, posebno od Francuske i Austrije. U mnogim izvještajima francuskih konzula pominju se pomoći koje je crkvama i školama pružila u obliku novčanih priloga, francuska vlada.

2. Problem zvona. Kroz cijeli vijek kojim se bavimo, postojao je, u manjoj ili većoj, blažoj ili oštrijoj formi, problem zvona na crkvama i zvonjave tih zvona: otomanske vlasti su branile stavljanje zvona na crkve, kao i zvonjavu zvona. I o tome problemu riječ je u mnogim izvještajima konzula ovoga razdoblja.

3. Problem vjerskog fanatizma i tolerancije. I ovaj problem je, čas ovdje, čas tamo, iskrsavao i preovladavao. Fanatizam je ponekad, u nekom gradu ili u nekom kraju, znao da uzme tolike razmjere da je dovodio do raznih izgreda, ne isključujući ni krvava obračunavanja i razračunavanja. Nasuprot tome, u izvjesnim periodima vladala je vjerska tolerancija, čak i u gradovima koji su bili, manje ili više, na glasu sa svoje vjerske netrpeljivosti. Pa ipak, sve u svemu, može se bez oklijevanja tvrditi da je u ovome razdoblju, u poređenju sa prethodnim, početkom 19. stoljeća, za konzulovanja Pjera Davida, vjerska tolerancija, među stanovništvom raznih konfesija koje su živjele na tlu Bosne i Hercegovine, bila mnogo veća.

O tome rječito govori i jedan izvještaj Leopolda Moroa od 12. novembra 1873. godine, na koji ćemo se ovdje osvrnuti, navodeći iz njega neke odlomke.[92] Izvještavajući svoga ministra o završetku izgradnje pravoslavne crkve u Mostaru, i o njenom svečanom otvaranju, kome su prisustvovali i katolički biskup (Kraljević), u "pratnji više franjevaca", što može poslužiti kao dokaz tolerancije između pravoslavnih i katolika u Bosni, L. Moro ističe da se i kod muslimanskog dijela stanovništva u Mostaru osjeća "napredak" u pogledu vjerske trpeljivosti i gledanja na "slobodno ispovijedanje hrišćanskog kulta". Dokaz za to nalazi konzularni agent, pored ostalog, u tome što je nova crkva, o kojoj je riječ, i koja "svojim dimenzijama i svojim uzdignutim položajem dominira gradom", snadbjevena svim što je nužno za takvu zgradu: "kupolama, tornjem, zvonikom, pozlaćenim krstovima". L. Moor insistira, po sopstvenim riječima, na svim tim pojedinostima upravo stoga što je "u Hercegovini (...) muslimansko stanovništvo izvikano kao fanatično i violentno". Prelazeći, zatim, na raspoloženje muslimanskog stanovništva u Sarajevu, putopisac piše:

"Što se tiče muslimana u Sarajevu, kojima se pripisuje, bez razloga, kao što sam imao čast da to konstatujem u svojim izvještajima br. 61-63, svirepi vjerski žar, oni su upravo pružili nov dokaz poštovanja zakonitosti i prava drugoga. Srpski mitropolit, njegovo preosveštenstvo Pajsije, podlegavši bolesti koja je topila njegovo zdravlje već odavno, sahranjen je prošle nedjelje. Njegovo tijelo, ukrašena vladičanskom odjećom, bilo je preneseno u crkvu otkriveno i svečano, a odatle na groblje koje se nalazi van grada. Posmrtna povorka sa krstovima, crkvenim barjacima, svijećama, sveštenstvom i pojanjem, prošla je polako kroz čaršiju i muslimanske četvrti grada, a da nije naišla na tome dugom putu, ni na jednu grupu, ni na jednu manifestaciju, koje ne bi dolikovale. Nema, uostalom, ničega novog u toj činjenici. Ja sam prisustvovao, prije 12 godina, sahrani jednog dugog mitropolita u Sarajevu koga su odnijeli u groblje sa istom pompom i pod istim uslovima sigurnosti. I, što je vrednije da se zabilježi, to je činjenica da, svaki dan, hrišćanske pogrebne povorke prolaze kroz muslimanske četvrti grada, sa krstovima, crkvenim barjacima i s pjesmom, ne doživljujući ni najmanju teškoću i ne izazivajući ni najmanu primjedbu."[93]

4. Statistički podaci. Najzad, treba ukazati na jednu statističku tabelu, koja sadrži "popis stanovništva u Bosni". Popis je rađen za godinu 1870., u "Birou za računovodstvo vilajeta" (Bureaux de la comptabilite du Vilayet). Cifre sadržane u popisu nisu sasvim tačne: kao što često biva, one su smanjivane iz razloga da porez bude manji. Ali francski konzul Pjer Mulen unio je u njega izvjesne ispravke, i tu korigiranu statistiku uputio je Leopold Moro tadašnjm ministru vanjskih poslova,[94] Uz svoj izvještaj, pisan u Sarajevu 15. aprila 1872. godine. Saglasno toj Mulenovoj korigiranoj statistici broj stanovnika u vilajetu Bosna iznosio bi: 1315787. O toga bi otpadalo na: "muslimane oba pola": 556715 stanovnika; na pravoslavne: 546542; rimokatolike: 195600; na jevrejsku vjeroispovijest: 3151; na Rome: 13779.[95]

Muslimani kao bosanska nacija

Osim što su donijeli svoju religiju, islam, osmanski Turci su uspostavili administrativnu strukturu, sistem milleta, po kojoj je pripadnost jednoj "naciji" bila determinirana vjerskom pripadnošću, a ne, recimo, zajedničkim jezikom, jasno određenom zajedničkom teritorijom, jedinstvenim viđenjem zajedničke povijesti, ili etnicitetom (tj, zajedničkim porijeklom). Po Braudeu i Lewisu (1982: 12), millet je bio pojam koji je prvobitno značio vjersku zajednicu, da bi u

88 C.P., Serajevo 4,f.220 (21.3.1865).
89 C.P., Serajevo 8,f.207 (13.4.1872).
90 C.P., Serajevo 9,f.24.
91 C.P., Serajevo 3,f.371 (6.3.1864).
92 Up. C. P., Serajevo 9,f.185-187 (12.11.1873).
93 Ibid.
94 Ministar je bio: De Remusat.
95 C.C., Bosn – Serai 2,f.173-175 (15.4.1872).

19. stoljeću počeo označavati jednu naciju, mada pojam "nacija" nije obavezno bio integralni dio pojma "država", onako kako se taj termin koristi u zemljama Zapadne Evrope.

Osmanska država bila je organizirana kao niz odvojenih i samoodrživih nemuslimanskih vjerskih zajednica zvanih millet, na čijem čelu je bio duhovni vođa.[96] Muslimanski podanici imperije bili su pod direktnom jurisdikcijom carske administracije, ali poput milleta, koji su načinili prema vlastitom uzoru, i tu je administraciju karakterizirala integriranost religijske i političke vlasti, tako što su vjerski zakoni i doktrine bile temeljem reguliranja prava i obaveza pojedinaca. Međutim, za razliku od kršćanskog milleta u kojem su sva rukovodeća mjesta pripadala crkvenoj hijerarhiji, Muslimani su sudjelovali u golemoj i utjecajnoj vojnoj i civilnoj službi koja je uglavnom i regrutirala Muslimane, bilo da su bili iz drugih dijelova carstva ili predstavnici lokalnog življa. U Bosni i Hercegovini, lokalni muslimanski živalj je dominirao u upravljanju vlastitom teritorijom. U krajevima poput Bosne, gdje su lokalni ("preobraćeni") Muslimani bili u velikoj mjeri uključeni u civilne vlasti, rezultat je bio nastanak visoko obrazovane sekularne muslimanske zajednice[97]. U Republici Bosni i Hercegovini ovo nasljeđe milleta je vrlo značajno, jer se tu pojmovi zasebnog naroda i pripadnosti specifičnoj vjerskoj zajednici, odnosno naciji, potpuno preklapaju. Nadalje, nema nikakvog preklapanja između države i nacije. Stoga u Bosni i Hercegovini, pored naslijeđa Titove nacionalne politike, o kojoj ću govoriti nešto kasnije, postoji povijesno naslijeđe osmanskog sistem milleta, koji je stvorio kolektivne kulturne identitete zasnovane na pripadnosti religijskoj zajednici. Ovdje tri etnoreligijske zajednice sa statusom nacije – Muslimani, Hrvati katolici i pravoslavni Srbi- govore isti jezik i sve do ovog rata 1991. godine, živjeli su na istoj teritoriji, sudjelovali u jedinstvenom ekonomskom životu, živjeli čak u istim selima.

U početku mog boravka u seoskom području srednje Bosne, dok me tamošnji živalj još nije poznavao, često su me znali upitati koje sam ja nacije. Mislila sam da ih zanima moje državljanstvo pa sam odgovarala da sam Norvežanka, ali sam ubrzo naučila da me ne pitaju to (jer su već znali da sam iz Norveške). Odgovor koji je za njih imao smisla nije bilo to da sam Norvežanka, već da sam protestant. Tek kad bi mi postavili dodatno pitanje, koje bi razjasnilo stvari, kao naprimjer, "Ima li u tvom mjestu crkva ili džamija?", "Krstiš li se za tri ili pet prstiju?", shvatila sam šta me zapravo pitaju.[98] Sva su se ova pitanja odnosila na karakteristike nacija onako kako su one bile poznate u Bosni – muslimana, katolika i pravoslavaca. Filipović između ostalih naučnika, tvrdi da termin "Musliman" u značenju "nacionalnosti" nije postojao među seoskim življem sve do 1990. godine – i to je bio slučaj u nekoliko dijelova Bosne i Hercegovine (uključujući i srednju Bosnu) – izuzev u svom "jedinom i prvobitnom značenju", odnosno kao religijski pojam" (Filipović, 1990:66).[99] Filipović propušta da spomene, međutim, da je religijski identitet također i društveni i kulturni, a da je on u bosanskom kontekstu imao i etnički aspekt budući da osoba obično "nasljeđuje" svoj religijski identitet od roditelja, od oca, prije svega, koji na djecu prenosi svoje prezime, čime im određuje etnički identitet. Štaviše, Muslimani nisu jedini koji su na ovaj način razumijevali svoj identitet. U selu u kojem sam prije ovog rata radila i katolici su o sebi govorili (a tako su ih identificirali i muslimani) kao o katolicima, a ne Hrvatima. I oni su svoj identitet shvaćali prvenstveno kao religijsku pripadnost. Ovo se, međutim, mijenjalo među mlađim generacijama, koje su koristile službeni naziv Hrvat (koji su naučili u školi). Govorili su mi da je na isti način u sjevernoj Bosni bilo uobičajeno da se Bosanci pravoslavnog porijekla nazivaju pravoslavcima, a ne "Srbima". Govoreći o narodu drugog etnoreligijskog porijekla, seljani su koristili bilo izraz "neko ko je druge vjere", bilo "neko ko je druge nacije". Kroz sva sljedeća poglavlja knjige koristit ću termin nacija, koji se slaže s načinom kako je taj termin korišten i razumijevan u selu ili se tumači u značenju etnoreligijskog identiteta.

Termin nacija se specifičnio vezuje za ono što ja terminološki definiram kao etnoreligijski identitet i zajednica. I doista, kao što smo upravo vidjeli tradicionalno i, u nekim seoskim područjima, sve do ovoga rata, taj termin korišten je u smislu pripadnosti religijskoj zajednici, njenim tradicijama i praksi. Tri glavne nacije su, dakle, bile pravoslavna (pravoslavci), katolička (katolici) i muslimanska (muslimani). Na državnom popisu stanovništva (dakle u birokratske svrhe) predstavnici ovih zajednica općenito su odabrali da se izjašnjavaju prema odgovarajućem statusu naroda: kao Srbi, Hrvati i Muslimani. Nije, međutim, uvijek bilo preklapanja između pripadnosti nekoj lokalnoj etnoreligijskoj zajednici i odabranoj popisnoj kategoriji budući da su se pojedinci mogli izjašnjavati i kao "Jugoslaveni", "neopredijeljeni", ili kao bilo koja druga ponuđena izborna kategorija.) Popisni termin narod, s druge strane, korišten je prvo u svakodnevnom govoru, općenito, da označi "narod", ili jedan narod (Francuzi ili Nijemci, naprimjer), a nekad čak i stanovništvo Jugoslavije u cjelini. Drugo, taj je termin podrazumijevao jedan "nacionalni" kolektiv kao što su Srbi, Hrvati, ili Slovenci, i specifično je bio vezan za narod jedne republike (Srbije, Hrvatske, ili Slovenije).

Prema prevladavajućoj zapadnoevropskoj konceptualizaciji termina "narod" i "etnička grupa", ovo drugo je grupa ljudi koji dijele određene kulturne karakteristike, imaju zajedničku prošlost, često i teritoriju. Oni su ili grupa koja se preklapa s nacijom koja definira državu ili su manjinski narod u okviru nacionalne države. Pravna logika Međunarodne zajednice odbacuje tezu da država i nacija moraju biti jedno te isto i etnički pluralizam uistinu jeste pravilo u golemoj većini "nacionalnih država" (naprimjer, u Sjedinjenim Američkim Državama). Čak i u SAD-u, međutim, samo je jedan službena nacija, i pojmovi nacije, države i državljanstva se potpuno preklapaju. Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija, nasuprot tome, predstavljala je alternati-

[96] Najveći i najutjecajniji je bio millet – i – Rum (koji se nekad spominje kao "pravoslavni" ili "grčki" prema najdominantnijoj etničkoj grupi), koji je imao povlašten položaj u okviru osmanskog carstva (Clogg, 1982). Ovaj millet je obuhvaćao sve pravoslavne hrišćane, bilo Grke, Albance, Srbe ili Bugare (Clogg, 1982; za Albaniju, vidjeti: Skendi, 1982; za Bugarsku, vidjeti: Karpat, 1990 b).

[97] Literatura o sistemu milleta na Balkanu, vidjeti Karpat 1982.

[98] Slična iskustva su zabilježili Lock Vood, 1975a, i Sorabji, 1989.

[99] Nenad Filipović, "O jednom pokušaju "nacionaliziranja' Bošnjaka", "Islamska misao", Godina XII, br.140, augusta 1990. citirao Saltaga, 1991.

vu tom uzajamnom definiranju nacije i države, što sugerira da bi bilo mnogo korisnije naciju efinirati kao jednu etničku grupu koja stremi stjecanju vlastite države, ili je to već postigla. Štaviše, primjenjivati u Bosni i Hercegovini koncept "etničke grupe" ili "nacije" u prethodno spomenutom zapadnoevropskom značenju te sintagme značilo bi ignorirati i pogrešno tumačiti lokalnu konceptualizaciju. Jer, odista, termini koji su službeno, i to sve više, krišteni od, nebosanskih komentatora, poput termina nacija i etnička grupa, prije rata nisu bili u upotrebi. Međutim, autentična bosanska konceptualizacija i imenovanje se moglo i razlikovati, i to je svakodnevni lokalni diskurs koristio jednu, a država drugu, politiziranu terminologiju. U Bosni i Hercegovini, kao dijelu komunističke federativne države Jugoslavije, jedan sistem klasifikacija i definicija postojao je na nivou države (i kao dio političkog diskursa), dok je drugi, koji se u nekim važnim aspektima razlikovao od službenog, postojao među mještanima ovog sela u srednjoj Bosni. Nakon ove elaboracije svakodnevne lokalne upotrebe i različitih kategorizacija, preći ću na razmatranje službenih jugoslavenskih nacionalnih kategorija.

Etnička dimenzija

Sadašnja religijsko-kulturna pripadnost bosanskih porodica jednoj od triju vjerskih tradicija – pravoslavnoj hrišćanskoj, katoličkoj kršćanskoj, ili islamu-u većini je slučajeva bila oblikovana tokom više od 500 godina, koliko traje suživot ovih vjera na bosanskom tlu. U jednom trenutku, u prošlosti, njihovi su preci odlučivali da li će se pridružiti jednoj od tih zajednica, pravoslavnoj, katoličkoj, ili muslimanskoj, Pripadnost je pred drugima iskazivana prakticiranjem određenih rituala specifičnih za jednu vjeru, a pogotovo su Muslimani mijenjali imena. Postoje, naprimjer, dokumentirani slučajevi braće koja su, u doba osmanske vlasti u Bosni (i to do kasno u 19. stoljeću), pripadala različitim zajednicama. Jedan je brat mogao biti pravoslavni hrišćanin, dok bi se drugi izjašnjavao kao sljedbenik islama. Eliot (1908:344) tvrdi da ima slučajeva da se jedna porodica podijelila između kršćanstva i islama kako bi, u svakoj situaciji, imala prijatelje na pravoj strani. U takvim slučajevima su se članovi porodice međusobno prepoznavali kao rodbina, ali su koristili različita imena koja su značila isto i na slavenskom i na turskom jeziku.

Odluku koju su braća prethodnih generacija donosila – da ostanu članovi određene religijske zajednice ili se preobrate, motiviralo je nekoliko faktora. Pored ličnog uvjerenja, vjerska se pripadnost često iskazivala kao politički stav i odražavala identifikaciju s određenim političkim, društvenim ili ekonomskim interesima. Religija je znala odražavati i profesionalni identitet. Bosanac koji je postigao profesionalnu karijeru, ili bio uspješan u poslu vezanom za osmansku administraciju, češće se izjašnjavao kao musliman. Bosanska prezimena često znače profesiju ili društveni status, ili su počasne titule, poput bega (takva se prezimena češće sastoje od turske, a ne slavenske riječi), uz dodatno -ić na kraju, što je povijesni deminutiv koji označava "nečijeg potomka". Ili, što je tipično za slavensku tradiciju, prezime neke osobe može biti sačinjeno od patronima u prisvojnom obliku – plus deminutiv, npr. Ahmedović. Ali ima i muslimana s muslimanskim ličnim imenom čije se prezime sastoji od kršćanskog patronima, naprimjer Ahmed Filipović. U Bosni, ljudima nečije ime govori ko je on. Mada mnogi Muslimani u Bosni imaju prezimena koja sadrže tursku jezičku komponentu, što nekad jasno ukazuje na njihovo islamsko porijeklo, ima i prezimena koja su zastupljena kod sve tri nacije, što ukazuje na zajedničku kulturnu povijest i zajedničko porijeklo. Lična imena također svjedoče o etnoreligijskom porijeklu. Muslimanska lična imena su turskog ili arapskog (islamskog) porijekla. Ta su imena, međutim, često izmijenjena ili skraćena u svakodnevnom govoru, tako da su stekla specifičnu bosansku boju.

Tako Mehmed postaje Meho, Salih postaje Salko, Fatima je Fata, Emina je Mina itd. (Kršćani nose specifična biblijska imena ili imena svetaca, uz male razlike, katkad, u obliku, između katolika i pravoslavaca.) Za same muslimane, međutim, lična imena nisu važna samo kao oznaka identiteta u odnosu na kršćane, već su tješnje vezana za predstavu o osobi u islamskoj etiologiji. Pored tipičnih muslimanskih i kršćanskih imena, postoje i dvije druge skupine. Prva se sastoji od tipično slavenskih imena, poput Miroslava ili Čedomira. Ta imena koriste jednako Hrvati i Srbi, ali nikad i Muslimani. Drugu čine takozvana *narodna* imena, koja nisu specifična ni za jednu etnoreligijsku grupu, poput Zlate, Jasenke, Zlatica, ili Damira. Ova imena bila su naročito popularna u Titovoj Jugoslaviji i svjedočila su ili o komunističkom članstvu roditelja te osobe ili o činjenici da su roditelji bili različite nacionalnosti.[100] Imena koja su u "srpskohrvatski" jezik došla iz njemačkog, francuskog ili engleskog (kao što je Uma ili Denis) među Muslimanima su bila sve popularnija u toku kasnih osamdesetih godina, jer su smatrana neutralnim, i dijete njima nije automatski bilo identificirano kao Musliman. Ovo se posebno odnosilo na roditelje koji nisu bili vjernici i koji su htjeli izbjeći stigmu za koju su osjećali da je "muslimanstvo" nosi među dijelovima nemuslimanskog življa.

Kombinacija ličnog imena i prezimena stoga često, pri prvom susretu, ukazuje Bosancu na etnoreligijsko porijeklo drugog Bosanca. Ako lično ime neke osobe to ne kazuje, obično to čini prezime, i obrnuto. Ili, u rjeđim slučajevima, kad nijedno ne ukazuje na precizno porijeklo jedne osobe, dodatna informacija o očevom imenu i recimo, sredini u kojoj živi, ili dijelu Bosne iz kojeg osoba potječe, svakako na to ukazuju. Tamo gdje etnoreligijski identitet (ili "nacionalnost") nije neposredno očit iz imena neke osobe sasvim je čest slučaj da se dodaje ime oca te osobe, naprimjer "otac mu je Mehmed". Drugim riječima, kaže se da je ta osoba Musliman. Kroz generacije je vjerska pripadnot postala i etnička identifikacija. Za bosanske Muslimane prezime nije više bila isključivo indikacija društvenog i profesionalnog statusa i vjerskog identiteta. Ono podrazumijeva cijele generacije kulturnih saznanja koja su oblikovana i preoblikovana, prvo – pripadnošću jednoj moralnoj zajednici temeljenoj na islamu (ili njegovom kulturnom nasljeđu), i drugo, kroz blisku koegzistenciju s Bosancima definiranim pripadnošću drugim neislamskim religijskim tradicijama.

[100] Musliman, član komunističke partije, kazao mi je, da je, u vrijeme ideološki tvrdih pedesetih, dobio direktivu od partijskog "čuvara" ideologije da djeci ne daje tipično muslimanska imena.

Robert J. Donia

SARAJEVO
Biografija grada

Prijevod s engleskog: **Daniela Valenta**

Ono što slijedi je po mnogo čemu intimna historija. Takav pristup priliči gradu koji je kompaktno, prepuno i intimno mjesto. Na spektru između iskustva i mašte koji je razradio Benedict Anderson, Sarajevo je više iskustvena nego zamišljena zajednica. Stiješnjen između brda sa sjevera i juga u uzanu dolinu koja se pruža od istoka ka zapadu, grad se može pohvaliti javnim životom koji se uglavnom odvija na samo kilometar dugom potezu s obje strane rijeke Miljacke. Ljudi se poznaju, pozdravljaju na ulici i zajedno izlaze na korzo u srcu starog grada.

Ova historija Sarajeva je intimna i zbog mog oslanjanja na lična iskustva i komunikaciju, kao i akademsko istraživanje u pripremi knjige. Tokom prethodne tri decenije radio sam istraživanja u arhivima i bibliotekama u gradu i tu proveo, sve skupa, neke tri godine. Prvi put sam Sarajevo kratko posjetio kao student postdiplomskog studija 1965. godine, a tokom 1974-1975. sam živio u gradu dok sam u gradskim arhivima i bibliotekama provodio istraživanje za doktorsku disertaciju o bosanskoj historiji. Nakon odsustvovanja od skoro jedne decenije, od 1994. sam dolazio svake godine više puta radi istraživanja, šetnje ulicama grada, posjete starim prijateljima i zbog sklapanja novih poznanstava. Uživao sam u gostoprimstvu građana Sarajeva i više se ne osjećam kao stranac. U tom smislu sam se oslanjao na svoja iskustva i opservacije tokom brojnih posjeta i na informacije i objašnjenja koja sam dobio od prijatelja, poznanika i kolega tokom svog boravka u gradu.

Moja iskustva vezana za svjedočenje u svojstvu vještaka pred Haškim tribunalom su također uticala na dijelove knjige. Poglavlja VIII. i IX. mnogo duguju mojim istraživanjima kompleksnih događaja pred početak opsade 1992-1995. u pripremi za svjedočenje i sastavljanje pismenih podnesaka sudu. U knjizi se citiraju brojni dokumenti koji su prihvaćeni kao dokaz tokom mog svjedočenja 2002. godine. (...)

Smrt i život u opkoljenom Sarajevu

Pokušaj uništavanja suživota u Sarajevu

Cilj srpskih nacionalista u Bosni da podijele grad je zahtijevao da se srpske oblasti očiste od Bošnjaka i Hrvata i da se Srbi prebace iz onoga što su oni nazivali "muslimanski dio grada". Kao što je ranije navedeno, njihov pokušaj da namame Srbe iz opkoljenog grada je uspio samo dijelom, ali su zato teritorije pod svojom kontrolom brutalno očistili od ne-Srba, kako tokom svojih vojnih akcija tako i u odvojenim akcijama. Neke lokalne ne-Srbe su poubijali, druge su zatvorili, a ostale su protjerali. Jedan lokalni lider, obraćajući se skupštini bosanskih Srba u julu 1992. godine, otvoreno je govorio o bezočnom etničkom čišćenju sarajevskih predgrađa što je pripisao Karadžićevom vodstvu: "Kad je [Karadžić] sišao među nas na Ilidžu i dao nam određena ohrabrenja, Srbi su u Sarajevu na tim prostorima zadržali određenu teritoriju pod kontrolom, a po nekim dijelovima i proširili svoje teritorije i protjerali muslimane sa teritorije gdje su oni praktično u većini."[1]

Zahvaljujući ogromnoj prednosti koju su imali u teškom naoružanju i položajima koji su omogućavali jasan vizuelni kontakt sa većinom zgrada u gradu, vojnici VRS su mogli birati mete. U prvim mjesecima opsade oni su se fokusirali na niz meta koje su predstavljale simbole sekularnog gradskog suživota. Njihove granate i meci su pogodili doslovno svaku džamiju, katoličku crkvu, sinagogu, pa čak i srpske pravoslavne crkve u gradu, ali je većina bila samo oštećena, ne i uništena. Nasuprot tome, uništavanje VRS u ljeto 1992. pokazivalo je znakove sračunatog napora da se s lica zemlje zbrišu ključne institucije zajedničke kulture, vlasti i privrede. Napadi su sasvim jasno bili usmjereni protiv glavnih gradskih institucija koje su čuvale sjećanja na zajedničku prošlost, što je neke promatrače nagnalo da ove napade okarakterišu kao "memoricid", ubijanje pamćenja. Napadači su željeli razoriti građanski ponos uništavanjem dokaza i fizičkih manifestacija šarolike historije grada. Tako su 25. aprila 1992. uništili Olimpijski muzej, vilu iz habsburškog perioda u kojoj su se čuvala sjećanja na zimsku Olimpijadu 1984. Tri sedmice kasnije, artiljerijska vatra je potpuno uništila zgradu i sadržaj Orijen-

[1] ICTY, Skupština bosanskih Srba, 17. sjednica, 24–26. juli 1992, Nedeljko Prstojević (Ilidža), Tužilac protiv Miloševića, IT-02-54, dokazni predmet 538 ID, BCS ERN: 0214-9561.

talnog instituta, uključujući neprocjenjivu zbirku rukopisa iz osmanskog perioda koja je svjedočila o srpskim, hrvatskim i jevrejskim, kao i o bošnjačkim postignućima.[2]

Uvečer 26. avgusta 1992. godine, artiljerija VRS je intenzivno počela bombardirati Vijećnicu, objekat u kojoj se nalazila Narodna i univerzitetska biblioteka. Kako zgrada tako i njen sadržaj su za grad imali posebno značenje. Najkitnjastija neoorijentalna građevina u gradu, nekadašnje sjedište gradske vlade je arhitektonski pripadalo eri eklektičnog historicizma s kraja XIX stoljeća. Mnoge knjige koje su se tu nalazile je moguće zamijeniti, ali bogata kolekcija gradskih publikacija i časopisa kao i mnogi drugi jedinstveni predmeti su zauvijek izgubljeni u plamenu.[3] Elegantna prostorija u hrastovoj lamperiji u kojoj je nekad zasjedalo Gradsko vijeće, a iza Drugog svjetskog rata je koristila Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, je potpuno uništena. Zgrada biblioteke je gorjela cijelu noć; u nekim dijelovima grada bijeli pepeo je padao s neba i nakupljao se na tlu.

Vođe srpskih nacionalista u Bosni su željele prekinuti rad neovisnih novinskih organizacija u gradu. U nastavku svoje ranije kampanje fragmentiranja i onesposobljavanja glavnih informativnih medija u gradu, bosanski Srbi su gađali sjedišta štampanih i elektronskih medija u gradu. Napadi u avgustu 1992. su uništili kancelarije Oslobođenja, koje su bile smještene u izuzetnom neboderu od plavog stakla u zapadnom dijelu grada. Objekat Radiotelevizije Sarajevo neprestano je gađan, ali je betonska struktura izgrađena poput tvrđave izdržala mnoge napade i nastavila funkcionirati tokom cijelog rata.

Nekoliko ključnih trgovačkih i centara vlasti je ili potpuno uništeno ili oštećeno do neupotrebljivosti, dok su drugi pretrpjeli samo površinsku štetu od pojedinačnih granata ili snajperskih hitaca. Nekadašnja zgrada Izvršnog vijeća, neboder koji je bio dominantni simbol vladinog autoriteta smješten pored zgrade bosanske Skupštine, sedmicama je bila pod konstantnom vatrom srpskog topništva, postavši na kraju tek izgoreni skeleton nekadašnjeg sjedišta Vlade u Bosni i Hercegovini. Dva UNIS-ova nebodera blizanca, značajni poslovni objekti, također su granatirana i zapaljena. Hotel Evropa, stari hotel koji su izgradili i dugo u svom vlasništvu imali pripadnici bogate srpske porodice Jeftanović, gotovo je potpuno uništen napadom koji su izdržali samo vanjski zidovi debljine i do tri metra. Holiday Inn, s druge strane, nikada nije doveden do neupotrebljivosti usprkos brojnim direktnim pogocima. Nakon što su Karadžićeve paravojne jedinice napustile hotel u aprilu 1992. godine, on je tokom cijelog rata primao goste, uglavnom novinare, diplomate i humanitarne radnike. Od 1993. godine, američka ambasada je bila smještena u jednom njegovom apartmanu, koji nije imao dobru poziciju s obzirom da se nalazio na izloženom jugozapadnom uglu.

Bolnice su često bile predmet napada. Bolnicu Koševo, gdje se nalazio glavni traumatološki centar, za metu je odabrao Dragan Kalinić, ministar zdravstva Republike Srpske, na sjednici Skupštine bosanskih Srba 12. maja:

Oni koji budu planirali operaciju Sarajeva, oslobađanja Sarajeva ili uništenja žive neprijateljske sile u Sarajevu moraju da planiraju šta će sa zdravstvenim objektima. I odmah da vam kažem, ako će Vojna bolnica pasti u ruke neprijatelju, onda sam ja za to da se Koševska bolnica uništi i da neprijatelj nema gdje da se liječi.[4]

S obzirom da je bolnica bila izložena nestanku struje tokom rata i očajnički su joj trebale najvažnije zalihe, artiljerijski i minobacački napadi, iako nikada nisu srušili objekte, su pogoršavali ionako tešku situaciju sa pružanjem osnovne medicinske njege rijeci ranjenih koja se svakodnevno slivala u bolnicu.

Pored fizičkog uništenja glavnih institucija, srpski nacionalisti su građane Sarajeva lišili osnovnih namirnica i usluga. Napadači su gađali izvore neophodne za svakodnevno preživljavanje: električnu energiju, vodu, gas, hranu, medicinske zalihe i sva javna prevozna sredstva. Ovakva lišenost je povećavala osjetljivost svakog građanina, a često je završavala smrću. Sarajlije su u dugim redovima stajale ne bi li došle do osnovnih namirnica, posebno do hljeba i vode, i okupljali se na pijacama da bi nabavili hranu po nevjerovatno visokim cijenama. Ova mjesta su bila dobro poznata srpskim strijelcima, i njihovi napadi na ova mjesta su doveli do najvećeg broja žrtava od jedne granate tokom opsade. Oko 10:00 sati 27. maja 1992. godine, VRS je ispalila tri minobacačke granate među stotinu Sarajlija koji su u redu čekali da kupe hljeb na Ulici Vase Miskina, tek nekoliko desetina metara od katoličke katedrale. Granate su tom prilikom ubile šesnaest, a ranile preko stotinu ljudi.[5]

Srbi su zatim sa položaja otvorili vatru na kola Hitne pomoći koja su pokušavala doći do ranjenih, koji su ležali na ulici i uzvikivali pozive za pomoć dok su televizijske kamere snimale njihovu agoniju. Prije i poslije masakra u redu za hljeb, kako su ga kasnije prozvali, Srbi su sa položaja cijelu noć bombardirali duž poteza prema jugu grada, ubijajući druge civile i nanoseći štetu džamijama, javnim i stambenim objektima.[6] General Mladić je prijetio da će grad sravniti sa zemljom ako ARBiH ne dozvoli srpskim trupama, koje su se nalazile okružene u nekoliko kasarni u gradu, da napuste grad. Ovi žestoki napadi su se dešavali u vrijeme dok je Vijeće sigurnosti UN-a razmatralo uvođenje sankcija za republike Srbiju i Crnu Goru. Kao što je ranije rečeno, Vijeće je ove sankcije odobrilo 30. maja u neuspjelom pokušaju sprečavanja budućih krvavih napada.

Usprkos očigledno sračunatom naporu da se izvrši uništenje, gotovo svaka građevina je doživjela oštećenja što ukazuje da je dio vatre ispaljen nasumično, bez konkretne mete na umu. Neselektivno gađanje je širilo teror i podsjećalo građane Sarajeva da niko u gradu nije pošteđen opasnosti i da nijedna građevina nije izuzeta od agresivnog uništavanja. Čak i građevine koje su služile srpskom vjerskom i kulturnom životu su oštećene. Kancelarije srpskog kulturnog društva Prosvjeta su devastirane napa-

---

2 Orijentalni institut je zajedno sa svojom značajnom zbirkom dokumenata o svim bosanskim vjerskim zajednicama i nacionalnostima potpuno uništen 17. maja 1992. Orijentalni institut u Sarajevu 1950 –2000. Sarajevo: Orijentalni institut, 2000, str. 12, 17.

3 Tatjana Praštalo, "Death of a Library," Logos, 8, 2 (1997.), str. 96–9, i UN Commission of Experts, str. 282–284.

4 ICTY, Skupština bosanskih Srba, 16. sjednica, 12. maj 1992, Dragan Kalinić, Tužilac protiv Miloševića, IT-02-54, dokazni predmet 538 ID, engleski ERN: 0091-3524; BCS ERN: 0084-7731.

5 Oslobođenje, 28. maj 1992, str. 1; i 29. maj 1992, str. 1; UN Commission of Experts, 27. maj 1992, str. 192–193.

6 UN Commission of Experts, 27–9. maj 1992, str. 192–195.

dom na zgradu u kojoj su se nalazile, a Nova srpska pravoslavna crkva je pretrpjela oštećenja prozora i kupole. Snajperska vatra je dolazila sa brda iznad grada i mnogih visokih zgrada u zapadnim dijelovima grada. I VRS i ARBiH su koristile snajpere za precizno ubijanje. Mnoge snajperske žrtve su bili vojnici, ali je bilo i civila koji su stradali samo zato što su predstavljali raspoloživu metu koja se našla na pogrešnom mjestu u pogrešno vrijeme.[7]

Snage ARBiH su uspješno protjerale srpske snage s nekoliko položaja u gradu, ali tokom cijelog rata nedostajalo im je tenkovske i artiljerijske podrške koja je bila potrebna njihovoj pješadiji da bi se probila kroz linije VRS. Rezultat je bila dugotrajna vojna pat pozicija. Po riječima jednog komandanta, "srpski generali nisu uspjeli blic-krigom osvojiti Sarajevo, ali ni naše jedinice ... nisu imale dovoljno vatrene moći da razbiju blokadu grada."[8]

Svakodnevni život u opkoljenom Sarajevu

Više od asimetričnog vojnog sukoba, opsada Sarajeva je predstavljala epsku borbu ljudske volje. Za one građane Sarajeva koji su ostali u gradu i imali dovoljno sreće da prežive četverogodišnju opsadu, život je bio dragocjen i nesiguran. Oni su se čeličili izlažući se smrtnom riziku i stalnoj neimaštini s nadom da će preživjeti i s odlučnošću da očuvaju elemente normalnog urbanog života.

Boris Nilević je bio jedan od hiljada Srba koji su ostali u opkoljenom Sarajevu. Historičar koji je specijalizirao srednjevjekovnu historiju Srpske pravoslavne crkve u Bosni, bio je na funkciji direktora Instituta za istoriju u Sarajevu tokom rata.[9] Niko nije snažnije od njega osudio napade srpskih nacionalista na grad. "Ovo nije sukob između civilizacija", rekao je pokazujući rukom na brda iznad grada. "Ovo je barbarski napad na civilizaciju".[10] Nilević historičar je odbacio grubu ocjenu Samuela Huntingtona u pogledu rata u Bosni, a Nilević građanin Sarajeva je svojim sugrađanima ponudio razlog za otpor napadima i za očuvanje dragocjenog načina života.

Ideološka inspiracija i svjetovni motivi su često zajednički ojačavali odlučnost Sarajlija da prežive opsadu grada.[11] Mnogi su se plašili napuštanja grada i svega što su u njemu izgradili u zamjenu za nesigurnu budućnost u nekom nepoznatom kraju. Većina je imala siguran posao. Iako je normalna aktivnost zaposlenih zaustavljena tokom rata, većina zaposlenih je imala stanarsko pravo na stan koji je postao pravi dom tokom godina pa čak i decenija stanovanja. Mnogi su imali porodicu i prijatelje koji nisu željeli otići. Mnogi su cijenili urbanu raznolikost grada i njegove ekonomske prednosti nad selom. Relativno malo njih zaista nije moglo otići ili su od toga odustali zbog straha šta bi im se moglo desiti na putu. I mnogi su svakodnevno živjeli s nadom, ma kako nerealna ona bila, da će ludilo uskoro prestati.

Bez obzira na razloge ostanka, oni koji su ostali su cijenili svaku imitaciju normalnog života. U ratnom Sarajevu, svakodnevni život je i sam postao univerzalni vid otpora. Sarajlije su opsadu preživljavale pridržavajući se svoje uobičajene rutine i ritmova svakodnevnog života u najvećoj mogućoj mjeri. Sociolozi i psiholozi ističu da je očuvanje osjećaja normalnosti uobičajena reakcija na nasilje, i to je bez sumnje bio slučaj i u opkoljenom Sarajevu.[12] Svakodnevni život je za većinu građana Sarajeva predstavljao potvrdu osnovne ljudskosti i otpora kultu nasilja koji ih je fizički okruživao i držao zarobljenima. Grad je u ratu bio prepun priča o običnim ljudima koji poduzimaju vanredne mjere da bi održali redovnu rutinu. Hiljade Sarajlija je svakodnevno pješačilo do svojih neosvijetljenih, nezagrijanih radnih mjesta, ispunjavajući tako dnevnu rutinu, često radeći mjesecima bez ikakve nadoknade i bez ikakve nade da će uskoro primiti platu.

Tokom svojih posjeta čuo sam brojne priče o pojedinačnim činovima hrabrosti i nesebičnosti. Bivši olimpijski takmičar u bacanju diska, koji je stanovao na šesnaestom spratu nebodera, dnevno je išao više puta do nekoliko funkcionalnih izvora vode da bi svojim starijim komšijama na višim spratovima osigurao dovoljno vode. Domoupravitelj jedne univerzitetske zgrade je ubijedio vojnike ARBiH da je ne zauzimaju, čime je de facto demilitarizirao važnu obrazovnu instituciju i poštedio je od granatiranja koje bi uslijedilo. Hrabrost koja je graničila sa ludošću se mogla vidjeti u svakoj sferi urbanog života. Tom Gjelton je ispričao priču o novinarima i radnicima Oslobođenja, koji su ove dnevne novine izdavali i distribuirali tokom cijelog rata. Nastavnici i uprave škola su pribjegavali krajnjim sredstvima da bi nastavili obrazovanje gradske omladine, kao što je pokazao David Berman u studiji jedne "ratne škole" u Sarajevu.[13] Hiljade drugih takvih svakodnevnih izraza ljudske hrabrosti su prošli nezapaženo i nezabilježeno usred kolektivnog napora da se preživi.

Neke organizirane aktivnosti su se održale prema planu, često u duhu prkošenja stalnim napadima. U septembru 1992. godine u hotelu Holiday Inn je održana dugo pripremana naučna konferencija o Jevrejima Bosne i Hercegovine, dok su artiljerijske i tenkovske granate nemilosrdno tukle grad. Uvodnu riječ je održao predsjednik Predsjedništva BiH Alija Izetbbegović, koji je stradanja grada uporedio sa stradanjem Jevreja u Drugom svjetskom ratu i predsjednik jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini Ivan Čerešnješ. Dvadeset šest radova je prezentirano na konferenciji, a oni su kasnije i objavljeni uz pomoć Fondacije Soros.[14] Druga konferencija, odgođena na godinu dana zbog početka rata, je održana u martu 1993. godine u spomen 530. godišnjice vakufname Isa-bega Ishakovića, dokumenta koji predstavlja akt osnivanja Sarajeva.

Organizatori su težili da se "koliko je god to u datim uvjetima bilo moguće, svestrano prezentira prošlost Sarajeva kao

[7] Živopisan prikaz utjecaja koji je neselektivna snajperska vatra imala na smrt i život Sarajlija se može naći u: Peter Maass, Love They Neighbor: A Story of War, New York: Alfred A. Knopf, 1996, str. 144–148.

[8] Kahrović, Kako smo branili Sarajevo, str. 310.

[9] Prije rata je objavio knjigu: Boris Nilević, Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pećke patrijaršije 1557. godine, Sarajevo: Veselin Masleša, 1990.

[10] Boris Nilević, lična komunikacija sa autorom, Sarajevo, juli 1994.

[11] David Rieff, Slaughterhouse: Bosnia and the Failure of the West, New York: Simon and Schuster, 1995, str. 132–137.

[12] Ivana Maček prezentira analizu potrebe Sarajlija da očuvaju i redefiniraju normalan život pod opsadom, na osnovu antropološkog istraživanja koje je provedeno tokom opsade u *War Within Us: Everyday Life in Sarajevo under Siege*, Uppsala Studies in Cultural Anthropology 29, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2000, str. 22–27.

[13] David M. Berman, *The Heroes of Treća Gimnazija: A War School in Sarajevo, 1992–1995*, Lanham, MD: Rowman and Littlefield, 2001.

[14] Nezirović (ur.), *Sefarad 92*.

multikulturnog urbanog centra", i ocijenili da je skup "bio izraz duhovnog otpora barbarskom uništavanju njegovih stanovnika i svih kulturnih vrijednosti stvaranih kroz vijekove".[15] Na konferenciji koju su organizirali Institut za istoriju i Orijentalni institut predstavljeno je više od sedamdeset radova, od kojih je većina objavljena nakon rata. Zahvaljujući funkcionalnim informativnim medijima, građani Sarajeva su bili u mogućnosti da prate dešavanja u svijetu i gaje nadu da će doći do strane intervencije koja će okončati nasilje. Kao što 1991. godine nisu vjerovali da će doći do rata, jednako tako nisu mogli prihvatiti da zapadne demokratije, kojima su se toliko divili, nisu spremne upotrijebiti oružje da okončaju opsadu. Često su koristili crni humor koji je većinom isuviše morbidan da bi se citirao. Kontinuirano lišavani hrane, vode, grijanja i električne energije, Sarajlije su primjetile da UNPROFOR nije odgovarajući naziv s obzirom da njegovi vojnici nisu davali zaštitu, da im je upotreba oružja bila zabranjena i da su narodi koji ga čine razjedinjeni, a ne ujedinjeni. Cinizam Sarajlija se protezao i na NATO, čiji naziv su smatrali skraćenicom za "No Action - Talking Only".

Suada Kapić, novinarka i glumica, osnovala je "mobilni univerzitet" da bi uz pomoć UN-a u Sarajevo dovodila goste predavače. Ona je sa grupom studenata i mladih dizajnera podigla montažni muzej na trgu pred Narodnim pozorištem, dajući glas agoniji grada i odlučnosti njegovih građana. Napravili su imitaciju izdanja magazina Life, što je korporaciju Time Warner navelo da maliciozno zaprijeti tužbom zbog kršenja autorskih prava.[16] Oni su također pripremili domišljatu šematsku kartu Sarajeva (koja je štampana tek poslije rata) koja je prikazivala brutalnost opsade i apsurdnost života u strahu i izbjegavanju smrti u jednom evropskom gradu na kraju XX. stoljeća. Druga grupa pisaca i fotografa je napravila vodič za preživljavvanje u Sarajevu koji je štampan sa poznatom zelenom podlogom i uskim formatom Michelinovog putnog vodiča.[17] Ova djela su nudila ohrabrujućću alternativu sažaljenju koje je vladalo u većini opisa života pod opsadom koje su objavljivali stranci.

Potreba za opstankom navela je zanatlije koji su radili sa metalom da osmisle domišljate, ali jednostavne peći za grijanje i kuhanje. Pravljene su male peći koje su mogle raditi na gas (kada ga ima), drva, ugalj i druge raspoložive zapaljive materijale. Ove peći za preživljavanje su često korištene za kuhanje kafe, što je bio luksuz kojeg su se Sarajlije teško odricale. (Cigarete, s druge strane, su smatrane neophodnom potrepštinom). Tehnologija koja je korištena za preživljavanje je posjetiteljima izložena u muzejskom stilu hiljaditog dana opsade u januaru 1995. Svijet je 1992. bio na rubu revolucije u komunikacijama koju je izazvalla pojava interneta, ali je tek nekoliko ljubitelja u Sarajevu koristilo e-mail na početku rata. Gotovo svi telefonski kapaciteti u Sarajevu su uništeni kada je JNA uništila glavnu poštu 2. maja 1992. godine, i samo je nekoliko linija koje su Sarajevo povezivale sa vanjskim svijetom ostalo u funkciji. Mala grupa odlučnih kompjuterskih gurua pod vodstvom Harisa Alagića je našla domišljato mada komplicirano rješenje. Grupa je zatražila podršku od kolega iz Francuske, Švicarske i SAD i dobila sredstva od Fonda otvoreno društvo da kupi kompjuter. Ministarstvo odbrane je grupi dalo jednu telefonsku liniju za pristup vanjskom svijetu i grupa je postavila server u jednoj zgradi blizu zgrade Predsjedništva.[18]

Kuriri su u Sarajevu prikupljali poruke od građana, i do pet hiljada dnevno, i donosili ih do servera gdje su dva puta dnevno odlazile u Švicarsku putem jedne telefonske linije. Odatle su dalje distribuirane u jedanaest univerzitetskih centara, uglavnom u Evropi. Studenti su tu primali pojedinačne poruke i poštom ih slali primaocima, zajedno sa uputstvom kako da na njih odgovore. Poruke koje su bile namijenjene Sarajlijama su zatim prikupljane u Švicarskoj odakle su odlazile natrag u grad. Sistem je bio spor i ne sasvim pouzdan, ali je probio komunikacijsku blokadu grada i neke od njegovih građana povezao sa vanjskim svijetom. U jesen 1994. godine broj poruka je nadmašio kapacitet sistema. Alagić je sa kolegama (jednim Srbinom, jednim Hrvatom i jednim Jevrejem) otputovao u Holandiju i apelirao na holandske univerzitete za pomoć. Uz ovu pomoć i dodatnu podršku Soroševe fondacije, uspostavljen je pristup internetu putem satelitskog linka. Njihovi napori su urodili plodom, mada kasno. Sarajevo je steklo direktni pristup internetu u novembru 1995. godine, samo nekoliko dana pred kraj rata.

Sarajlije su bile duboko pogođene nepredvidivošću stradanja u gradu kao i sve većim brojem žrtava.[19] Nijedan građanin Sarajeva nije prošao kroz rat bez oplakivanja gubitka jednog ili više članova porodice, bliskih prijatelja ili komšija. Bol je produbljavala krivica koju su osjećali preživjeli, svijest da je snajperist mogao isto tako odabrati nekoga ko je trenutak ranije prošao istim mjestom, ili je granata mogla pasti par metara dalje ili par trenutaka ranije ili kasnije. Televizijske mreže su globalno prenosile ljudsku agoniju masakriranih civila u Ulici Vase Miskina i na pijaci Markale, ali je većina žrtava stradala nezapaženo, osim od strane onih koji su žalili za njima i sahranjivali ih. Posljednji ispraćaji pokazali su se jednako opasnim kao i druge životne aktivnosti u gradu. Na sahrani bi se okupio znatan broj ljudi, i mnogo puta su sa okolnih brda hici pogodili i ubili one koji su došli na posljednji ispraćaj bliske osobe.

Smrt su pratile stalne nestašice hrane i vode. Građanin Sarajeva je tokom rata u prosjeku izgubio 10 do 15 kilograma. Sedmicama ne bi bilo plina za grijanje zbog čega su Sarajlije trpjele dugotrajnu izloženost hladnoći. Odlaganje smeća je postalo kronični problem. Nije se puštala voda u klozetima, a smeće se gomilalo na trotoarima i na površinama između stambenih zgrada. Pa ipak, tokom godina nestašice i svakodnevne životne opasnosti, građani Sarajeva su snagu crpili iz spoznaje da su na prvoj liniji borbe protiv divljaštva. Umjesto da ih potpuno ponizi, stanje opsade je jačalo njihovu odlučnost da prežive. Historičar i građanin Sarajeva Dževad Juzbašić je ovaj period svog života okarakterizirao kao "borbu za goli opsstanak, ali i za odbranu ljudskog dostojanstva".[20]

Ulomak izdanja Instituta za istoriju, Sarajevo, 2006.

[15] "Predgovor" u Juzbašić (ur.), *Prilozi historiji Sarajeva*, str. 9-10

[16] Suada Kapić (ur.), *Life,* Sarajevo: FAMA, 1995.

[17] Maja Razović i Aleksandra Wagner (ur.), *Sarajevo Survival Guide*, Sarajevo: FAMA, n.d.

[18] Razgovor autora sa Harisom Alagićem, 1. novembar 2000.

[19] Za objašnjenje onoga što on naziva "sarajevski osjećaj – aura sofisticiranog glavnog grada pod opsadom", vidi Vulliamy, *Seasons in Hell*, str. 76–84.

[20] Kapić, (ur.), *Life,* Sarajevo, str. 82.

Pogled u Bosnu, ili kratak put u onu Krajinu (učinjen 1839. - 40. po Jednom Domorodcu)

Oni klanjaju, kad su kod kuće, na dan pet putah. Noću prie zore piju kafu, posle malo spavaju, pa zorom ustanu, te se umivaju i opet piju kafu, pa onda klanjaju sabu. O podne klanjaju opet; a kad dodje ićindia, onda imaju mlake vode, pak uzimaju abdes, to jest, peru obrijanu glavu, vrat, nos, uši, noge do kolena i ruke do lakatah. Uzimajuć abdes mole se Bogu žuboreć po malo: »Evšeduh Alah, ilalah, evšeduh Muhamede nasurlah« itd. U večer opet klanjaju akšam, a dva sahata posle klanjaju jaciu.

Ako se po nesreći gdegod, makar skutom od halje, obrišu o svinsko meso, oni dan već nesmiu klanjati: nego zato imaju amandžik za peću, pak se kupaju. A drugi dan u sedam sahatih počnu klanjati, i tako jim dragi Alah halali.

Čuo sam od prostih Turakah govoreći, da se je negda o džamiu Muhamedovu svinjče obrisalo, i da bi ga i oni mogli s one strane bez svake grehoti jesti: ali da samo neznaju s koje je ono strane bilo. A Krstjani jim kažu, da je to lako pogoditi s koje strane; jerbo da svinče uvek svrbi kod repa, pak ako li je to kad bilo, dakle da je doista to svinjče moralo očešati rep o džamiu.

Ako se sastanu sa ženom, bilo sa svojom ili s tudjom, onda takodjer nesmiu klanjati dok se neokupaju. Klanjat se može svagde na svakom mestu. Kad će tko da klanja, najprie mora štogod prostreti na zemlju; ako neima što drugo, a on sa sebe svuče haljinu i baci na zemlju. Zatim okrenuvši se na podne (nu oni već ni sami neznadu, zašto se na podne okreću; nego kako se Aziani na podne okreću, tako i Bošnjaci, premda jim Meka i Medina neleže na podnevu nego u sredini izmed istoka i podneva), digne ruke gore, pak metne palce za uho, a prste drži pružene u zrak, kao naša deca, kad će komu pokazati velike uši. Onda počme moliti pomalo u arapskom jeziku. Zatim donese ruke pred oči, pak drži otvorene dlane pred očima, kao knjigu, i kao da iz njih nešto čita. Sad se prigne, i postavi ruke na kolena, i sve nešto sam sobom žuberi. Opet se izravna, metne ruke u križ, i uhvati se za pleći, tako držeći se jedan čas žuberi, i nakloni se glavom najprie preda se, pak onda na levo, i na desno. Opet se prigne i postavi ruke na kolena, onda klekne dole, klanja se glavom do zemlje, pak sede jedan čas na pete, i svedjer nešto žuberi. Ustane opet, pak se malo prigne metnuv ruke na kolena, opet donese dlane pred oči, i tako malo pročita, pak povuče dlanima niz obraz, kao da se umiva, i sad je svršio.

Najprostii Turci neznadu sami klanjati, već svaki put, potraže onoga, koi zna, pak i oni š njime klanjaju kao za hodžom. Oni, koi pred ostalima klanja, nesme sada pomalo žuberiti, nego čita na glas; a oni za njim ništa nepazeć na njegove reči ni izgovore, samo šapću pomalo »Amin, Amin!«

Kada hodža uči sabu ili koje mu drago vreme, onda digne desnu ruku s pruženimi prsti gore uz obraz, pak drži uz oko, kao što remenar načini konju, da se neplaši, a palac metne pod vrat na jabučicu; ter kad peva, onda i palcem prebira po jabučici kao po kakvoj svirali, na primer: Ićberi-la-a-a Alah-ila-la-a-a-a i t.d. (...)

Matija Mažuranić

ISSN 1330-5182